

rešad Kadić

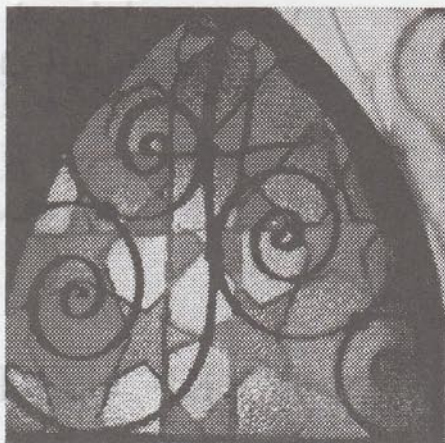

ilhamijin put u smrt
pripovijedanje o ljudskim sudbinama
i paši latasu
gazi husrevbeg

Izdavač:	Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Izdavačka djelatnost El-Kalem
Za izdavača:	Selim Jarkoč
Lektor i korektor:	Fatima Alihodžić
Tehničko uređenje:	Aida Mujezin
Dizajn korice:	Tarik Jesenković
dtp:	El-Kalem
Tiraž :	2000
Štampa:	Al-Shams Printing Press, Tel.:5531932 Amman, H.K. Jordan
Za štampariju:	Rezk A. Sammhan

rešad

Kadić

ilhamijin put u smrt

**pripovijedanje o ljudskim sudbinama
i paši latasu**

gazi husrevbeg

EL-KALEM

1997

VAKF UZVIŠENOM ALLAHU

Knjiga je štampana uz pomoć

donacije rahmetli

Hamuda sina Sulejmana At-Turejkija

Az-Zulfija

Kraljevina Saudi Arabija

SADRŽAJ

ILHAMIJIN PUT U SMRT	6
POSLJEDNJI LUBO	112
ZMIJA.....	165
IZ STARE MAHALE.....	180
ŠEJTAN	189
CAREV IMAM.....	196
MAJSTOROVI GOLUBOVI	203
MATI	208
PAŠA LATAS	214
GAZI HUSREVBEG - poema.....	277
DOLAZAK.....	278
SARAJEVO.....	283
ZAKLETVA.....	285
DŽAMIJA.....	288
BIJELI GRAD.....	291
SIJAČ DOBRA	295
SMRTNA ZORA.....	297
LEGENDA	299
POGOVOR GAZI HUSREVBEG	302
TUMAČ TURCIZAMA I MANJE POZNATIH RIJEČI.....	306
BILJEŠKA O PISCU (1912. - 1988.).....	336
OPORUKA	338
ISKORAK IZ REALIZMA	340

ILHAMIJIN PUT U SMRT

Ovo je istinita pripovijest o Abdulvehhabu ibn Abdulvehhabu Žepčevu-Ilhamiji, koji je živio životom pravednika, a umro smrću mučenika u vezirskom gradu Travniku godine 1821.

Bio je vrstan teolog, gorljiv sufija i hrabar pjesnik. Pisao je na turskom, arapskom i svom materinskom jeziku koji on naziva bosanskim. Osim zapaženih teoloških spisa ostavio je i velik broj kasida, po čemu se ubraja u najplodnije muslimanske pjesnike svoga doba.

Rodio se i živio u Žepču, u vrijeme bremenito nasiljem, nepravdama i porocima, pod kojim se Bosna grčila i krvarila. Potresen sudbinom zemlje i ljudi, taj produhovljeni pjesnik i pravednik nije mogao, a da ne jaukne i ne digne svoj glas protiv svih onih koje je smatrao krivcima za zlu sudbinu rodne grude. Njegova protestna pjesma „Čudan zeman nastade” zapečatila je zlehudu Ilhamijinu sudbinu: tadašnji bosanski vezir, nesmiljeni Dželaluddin Ali-paša, pozvao ga je u Travnik i dao pogubiti.

Ilhamijina mučenička smrt bolno je potresla sve pravdoljubive ljude, o čemu svjedoče u kamen uklesani stihovi sa njegova nadgrobnog spomenika u travničkom mezaru Potur-mahali.

*Prkoseći silnicima, on na svijet ode drugi,
za njim vjerni prijatelji u dubokoj ginu tugi.*

...

*I prikloniv maču glavu, očekujući udes hudi,
Sejjid Vehhab postao je svih pravednih uzor ljudi.**

* Sa Ilhamijina nadgrobnog epitafa

Kad u Žepče stiže glas da je Ilhamija pozvan u Travnik, ljudi zastadoše prestravljeni. I dok je prolazio čaršijom, šutke su gledali za njim, kao što se gleda za onima koje odvođe na gubilište. Niti mu je ko prilazio, niti ga ko oslovljavao. Čaršija se pravila da ga ne vidi, mada su ga svi vidjeli i svi pratili pogledom. A sve onako ispod oka, kriomice. I iz dućana i iz kahvi. Jedino mu priđe suludi Baban pa ga smjehuljeći se pozdravi i ispruži otvoren dlan. Pogleda u spuštenu paru, nasmija se i mekećući uteče niz čaršiju.

Kad izbi pred Ferhadpašinu džamiju, Ilhamija zastade. Podiže ruke i počeo učiti. Ljudima se činilo da razgovara s mrtvima. Da ih pita kako im je, je li im teško. Jer, i njega su već ubrajali u mrtve. Pa je opet pošao. Zamišljen. Duboko spuštene glave.

Noć je proveo sjedeći. Sam, uz upaljenu svijeću na koljenima. Niti mu je ko došao, niti kucnuo na pendžer. Mada su svi znali da bdi je. Samo je svijeća u čiraku tiho pucketala i kalila se.

Bio je miran. Gotovo ledeno smiren. Premda je predosjećao zašto ga Dželalija poziva i šta ga u Travniku čeka. Nikakvu dobru nije se nadao jer Travnik se, od Dželalijina dolaska, krvlju umivao i u strahu spominjao.

Čitav mu je život te noći počeo promicati ispred očiju. Od malih nogu. Živo se sjećao kad su mu srezali prve šaljvare i kad je s ocem prvi put pošao u džamiju, na Bajram-namaz, jednako gledajući niza se, u svoje nove šaljvare. Pa se onda sjećao žepačke medrese i svoga muderisa, šutljivog i strogog Karahodže, pred kojim je godinama učio i od kojeg je čuo prve stihove.

Onda se u sjećanju prebacio u fojničku medresu i u obližnju tekiju u Živčićima. Sad mu je šejh Husein-baba izašao pred oči. Blag i nekako sjetno zamišljen, a pun znanja kao saće meda. Nakon dugogodišnjeg boravka i naukovanja u Stambolu i lutanja po tekijama od Buhare do Samarkanda, gdje je svojom darovitošću i znanjem zadivljavao tamošnje šejhove, Huseinbaba je osjetio vrelu čežnju za rodnim krajem pa se vratio u Bosnu i osnovao tekiju u Živčićima. Ilhamija mu je bio rijetko odan i darovit učenik. Husein-baba ga je uveo u uznosite tajne tesavvufa i u derviški red nakšibendija. Umjesto svoga dotadašnjeg imena: Abdulvehhab bin Abdulvehhab Žepčevičepčak, uzeo je derviški nadimak Ilhami, što će reći nadahnuti, jer je neporecivo vjerovao da sve, čime se ljudska duša hrani i uznosi, dolazi nadahnućem Božijim. Zanesen, pjevao je:

*„Ilhamiju ništa više ne smeta,
otkad nađe Božijega rahmeta,
on ne želi ni od koga himmeta,
Allah, Allah, srcem zbori, dervišu!”*

Iz Živčića se vratio u Žepče, kao imam i hatib Ferhadpašine džamije. Bio je vrstan alim, gorljiv sufija i darovit pjesnik. I jedan od najplodnijih muslimanskih pisaca toga vremena. Osim teoloških spisa, napisao je i veći broj pjesama. Pjevao je na materinskom, turskom i arapskom jeziku. A bio je još nešto: bio je teško bolestan. Boljeli su ga i tijelo i duša. Bio je ojađen i nesretan zbog jada u kojem je Bosna živjela, činilo mu se da će umrijeti. Da mu se primakao vakti-sahat. Opraštajući se od dunjaluka i prijatelja zapisao je:

„Na času smrti napomenite mi šehadet da ne bih otišao na onaj svijet bez imana. Zatvorite mi oči, neka se niko od mene ne prestraši. Neka imami nemaju teškoća i uznemirenja. Neka se tijelo ne uščuje dugim zadržavanjem. Neka braća ne vide tegobu i bol. Lijepo i brzo sve dovršite, da vjernici nemaju nikakve tegobe ni dosađivanja zbog moje dženaze. Oprostite mi moje nedostatke. Ja svima opraštam... Ja ne plaćem za ovim svijetom i ne vežem se za njega. Izašao sam već u prelazni svijet...”

Bez edžela umiranja nema. Nije mu bilo suđeno da umre. Bilo mu je određeno da živi. I pati. Zbog zla, nepravdi i nasilja njegova vremena.

Ilhamiju je to razdiralo. Nasilje, ponajviše. U njemu je vidio korjenje svih zala. Pa je ustao protiv nasilja. Ustao je onim u čemu je bio najjači: stihom. Skovanim i kaljenim u vatri njegove vjere, kojoj je bio neizrecivo odan. Pri tom nije štedio ni paše ni mulle. Da nije bio takav, glave bi se, sigurno duže nanosio. O njihovim lažima pjevao je:

*„De li ti je Halil paša?
A musafir Ali-paša?
I goveda znaše naša,
đe li biše laži vaše.
Postid'te se, sramota je,
pobojte se, grehota je,
što činite, promislite,
đe to biše laži vaše?”*

Čuli su ga, ali nisu hajali.

Onda je za vezira u Bosnu došao Dželaluddin Ali-paša, - Dželalija. Poslao ga je sultan Mahmud II, reformator. Reformama koje je donio, sultan je nastojao spasiti carevinu koja se od nemoći uveliko drmala i glavinjala. Ni Bosna nije više bila avlija i đulistan Carevine već njezina otvorena rana koja je krvarila i širila se. Gdje joj sve sinovi nisu ginuli! Dugo je bila ranjavana i izranjena. Dželalija je trebao da zaliječi i zatvori te rane. Da je upokori, jer se od jada i boli propinjala i ujedala.

Došao je iz Edrene, gdje je bio carski namjesnik. Gvozdene naravi, nepokolebljiv u odlukama, učen, a još više nemilosrdan, Dželalija, koji je uz to bio rashodža, sa zadovoljstvom se prihvatio zadatka koji mu je sultan povjerio. Smatrao je da na ljutu ranu treba udariti ljutu travu.

Pa je i udario ljutu travu.

Uskoro po njegovu dolasku u Travnik - a bilo je rano proljeće godine 1820. - otpoče pozivanje sumnjivih i neposlušnih prvaka. Oni, koji su bili sretniji, završiše pod šibama ili u progonstvu, a ostali pod krvnikovim mačem ili omčom svilenog gajtana. Samo u jednoj okrvavljenoj travničkoj noći, kako bilježe ljetopisci, pogubljeno je trideset prvaka-plemića, a jedne druge noći glavom je platilo sedam gradskih kapetana. Niko se nije smio kretati iz mjesta u mjesto bez posebne teskere, providene Dželalijinim muhurom, dok su brojne straže nadgledale puteve kojim se moglo putovati. Sve imalo sumnjive osobe morale su pred sudom uzeti dobre jamce koji će jamčiti za njihovo ponašanje, a oni koji nisu mogli naći jamca imali su se popisati i opisati pa otpremiti u Travnik. Na gredi jedne kuće u travničkoj čaršiji Dželalija je naredio da se pribije željezni aršin s njegovim znakom utisnutim u gvožđe. Aršin je trebao da posluži kao dvostruka opomena: kao aršin pravde jednak za sve, i kao tačna mjera koje se moraju svi pridržavati.

Strah je, po bogzna koji put, lazao Bosnom i ljudskim utrobama. A kad je Dželalijin zulum „dodijao i tičici na zelenoj grani”, javi se Ilhamija. Diže svoj glas. Posljednji put. I zapjeva:

*„Čudan zeman nastade,
sve zlikovac postade,
din-dušmanin ustade,
šta se hoće, zaboga?*

*Već takata nestade,
zlo nam svako postade,
dobrih ljudi nestade,
šta se hoće, zaboga?*

*Turčin nema amela
krivda pravdu zamela,
pa se pravda umela,
šta se hoće, zaboga?”*

... ..

Premda osvjedočeni musliman i sufija, što se tada poistovjećivalo s pojmom Turčin, pravdoljubivi Ilhamija imao je hrabrosti da javno osudi nasilje i kaže istinu.

Sad je sjedio na koljenima, nujan i prepušten sam sebi, pa prebirao po uspomenama i izranjao u stvarnost koja je bila mračnija od noći koja je ležala nad kasabom. Onda se odlučno diže i poče spremati. Krenuo je u neko doba. Prije zore. Pratili su ga prvi horozi i daleki pasji lavež. Noć je bila tamna, bez mjesečine.

Žurno je napustio kasabu. Nije se osvrtao. Nije dopustio da ga obhrvaju osjećaji. Noćas je sve sredio. Sa samim sobom. Bez kolebanja. Put će mu do kraja ostati ravan i čist. S pogledom uprtim u svjetlo Istine kojoj je odano služio.

Bože, da li on to sanja? Kako je ova noć gluha i nestvarna. Kao da je sve živo pomrlo, pa ostao samo on. I sad ide ispod tamnog neba i šutljivih debelih brda, dok tu negdje u blizini, stenje nevidljiva rijeka, zaklonjena mračnim čudovištima koja kao ukleta leže i prežaju uz njezinu obalu. Zar iza mraka ove čudne noći zaista postoji neki vezirski grad Travnik i u tom gradu čovjek po imenu Dželaluddin, koji ga poziva i čeka da bi ga s glavom rastavio. Ako on uistinu postoji, šta li sad radi? Spava? Pa kad se probudi i sjeti ko je i šta je, zar će opet nastaviti tamo gdje je jučer stao? Zar će dan koji će se uskoro roditi, sve ovo izmjeniti i oživjeti? Zapjevaće ptice, rodiće se i zaplamtjeti boje, zazujaće pčele i poletjeti iz svojih košnica u susret cvjetovima koji ih čekaju, a probuđeni ljudi protraće snene oči i protegnuti udove pa se prihvatiti poslova koji ih čekaju. Sve će se izmijeniti i oživjeti što sada stoji kao ukleto, mrtvo i gluho. Sve osim njegove sudbine, koja ga zove i čeka.

Ilhamija se strese. Ne od straha već od veličine trenutka koji nastade. Sunce je izranjalo iza brda. Rađalo se u ognju rastopljenog zlata koje se razli po brdima. On odjednom osjeti kako je sitan i

beznačajan taj Dželaluddin Ali-paša koji ga poziva u Travnik, Čime li se on zanosi i zavarava? Zar da je on gospodar njegova života i smrti!

Glasno potegnu tekbir i od zanosa se zagrenu.

Uskoro zamače u šumu. Radovao se pjevu ptica i igri nestašnih vjeverica. Iznenadeni zec čučao je na putu i radoznalo ga gledao, pa onda skoči, izvi se u skoku i nestade.

Dželaluddin Ali-paša opet mu izađe pred oči. Golem i prijeteći. Ilhamija stade. Nešto vruće ošinu ga preko srca, ali samo za trenutak.

- Šejtane, nalet te bilo, odlazi mi s očiju! Džaba me strašiš i iskušavaš! Vрати se onome ko te šalje! - šapnu tvrdo pa mahnu rukom kao da se od nekoga brani i ubrza korak.

- Stani! - odjeknu povik, a iza bukve se ukaza dugačka cijev šišane.

Ilhamija stade.

- Baci oružje!

On ispusti zavežljaj i dervišku štaku.

- Digni ruke!

Podiže ruke. Stajao je kao ukipljen. Džuba mu se bila zadigla do iznad koljena.

Onaj mu priđe s leđa. Bio je mlad, plećat, pod pusatom. Stade pred Ilhamiju, zagleda mu se u lice i sade pogledom sve do nogu, pa se posprdno nasmija i spusti pušku.

- Koji si?

- Putnik... derviš...

- Će su ti pare?

Ilhamija nespretno izvuče kesu. Hajduk je uze, odriješi, pa istrese na dlan nekoliko ubogih groša.

- Je l' ovo sve?

- Sve.

- Ih, i ti si mi neki...! Kud si poš'o?

- U Travnik.

- U Travnik? Nekom?

- Veziru.

Hajduk se izmače pa ponovo podiže pušku.

- Veziru? Zar si ti njegov...?

- Ja nisam ničiji, osim Božji.

- Pa, što mu onda ideš?

- Zove me.

- Zove te! Poradi čega?

- Ko to zna. Nešto sam mu, morebit, skrivio...

- Jadan li si, ako te on zove. Uzmi to svoje, pa hajde! - pokaza hajduk očima na stvari.

Jedno su vrijeme šutke gazili.

- Ne mere bit' da ne znaš što te zove?

Ilhamija je šutio.

- Ako te Dželalija zove, zna ti se! - naglasi hajduk i iskosa ga odmjeri.

On ni ovaj put ništa ne reče. U mislima je bio negdje daleko.

Uskoro stigoše. Kraj šumskog izvora sjedjela su četvorica. Šutke su gledali i čekali da im priđu.

- Ko ti je taj? - upita jedan, s pusatom bogatijim nego u ostalih. Dubok ožiljak, valjda od noža ili sablje, pružao mu se ispod lijevog uha sve do uvrh čela. Očni kapci bili su mu stisnuti. Bio je ćorav u lijevo oko.

- Veli da ide veziru u Travnik. Zove ga kaže.
- Ćoravi se diže.
- U Travnik, veliš? - obrati se Ilhamiji.
- U Travnik...
- Dželaliji?
- Njemu.
- Zove te?
- Zove.
- Ja znaš li, jadan ne bio, što te zove?
- Kad čujem, znaću...
- Ne mere bit' da ne znaš! Mora da si mu stao na jaziju?
- Morebit.
- Okle si?
- Iz Žepča.
- Ja, čime se baviš? - nastavi ćoravi, gledajući mu u kauk i niz džubu. - Je si l' hodža, šta li si?
- Derviš sam?
- Derviš. Ja, koji si, kako ti je ime?
- Ilhamija...
- Onaj što kazuje pjesme?
- Onaj... - šapnu Ilhamija gledajući preda se.
- Pa što, brate odmah ne kažeš! Sjedi! Slušavo sam ja mlogo o tebi. Jesi l' gladan?... Ibriše, daj meso i pogaču!
- Ne treba, fala ti.
- Što?

- Postim.

- Eh, to je baška. Sjedi, što stojiš! Evo ovdi, na panj, do mene.

Ilhamija se spusti.

- Slušav'o sam ja tvoje pjesme! Pune su pouke. I, 'nako, kako ću rijet, pravedne.

Ilhamija se sjetno osmjehnu.

- Šta je, šta se smiješ? - osmjehnu se i ćoravi.

- Veliš, da si ih sluš'o...

- Ih, kol'ko put! Na sijelima.

- Pa, što me nisi posluš'o?

- Što te nisam posluš'o? Je l' ono iz pjesama?

- Iz pjesama.

- Ih-h, da sam te posluš'o, post'o bi evlija - nasmija se ćoravi.

- A ne meremo svi bit' ni evlije!

- A moremo insani.

Ćoravi se ljutnu.

- Baš tako? Biva, hoćeš rijet...

- Govorim za tvoje dobro. I tebi, i njima - pogleda Ilhamija po družini.

- Reci ti to Dželaliji! - planu ćoravi. - Pitaj ga, što on nije insan? On je vezir, a gori je od svakog hajduka! Mi smo od njega u stotinu voda pripraniji!

- Svako za se. A on, ako je vezir, nije rečeno da je i insan.

- Stisni pa mu to kaži!

Ja što sam imo kazat', kaz'o sam.

- Ha-h, tako, biva! Pa sad ideš po ajluk! E, moj Ilhamija, moj..., da ti ne kažem šta, ostaćeš ti i brez glave! Ja ti to kažem!

- Ako je Božja volja, nek' i to bude, Ja sam svoje odužio...

Ćoravi ga je jedno vrijeme šutke gledao. Gledali su ga i ostali.

- Znaš li šta... - poče ćoravi.

Ilhamija diže glavu.

- Bilo bi ti najbolje da ostaneš s nama! Još si u kuvvetu, mog'o bi. Ako ništa, ostaće ti glava na ramenu. A to je najpreče!

Ilhamija je šutio i kao odsutan gledao preda se.

- Hajde, da čujemo, šta veliš! Ne šalim se, vjere mi! Žao mi te bolan! Dobar si i učevan, jazuk je da ti onaj katil dohaka. Dede, da čujemo!

Ilhamija, kao da sam sa sobom razgovara, uzdahnu:

- Glavu bi, morebit, sačuv'o, al' bi izgubio dušu... Jer to, što vi radite, ne valja. Ne valja, braćo moja! Strahobno je šta Dželalija radi, al' ni vaše ne valja. A njegovo obaška, jer on je vezir i zadužen je da pravdu kroji i dobro čini. Kajaćete se i vi i on. Gorko ćete se kajati!

- Ma kome ti to! - skoči jedan iz družine i pođe prema Ilhamiji.

- Ibriše, stani! - viknu ćoravi i stade između njih. Onda se okrenu Ilhamiji:

- Uzmi svoje stvari, pa hajde! Kad ti je Dželalija tol'ko za srce prirast'o eto ti ga! Budi mu kurban! Al' kad te budu davili, sjeti me se!

- Evo mu i kesa. Bilo je u njoj čitavih šest groša! -posprdno će onaj koji ga je dočekao i doveo.

- Evo ti još stotinu! Nek ti se nađe, more ti zatrebat' - sažalno će ćoravi i pruži mu kesu nabijenu kao bubreg.

- Fala ti, al' neće mi trebat'.

- Strah te, morebit, naših haram para?

- Jest i toga. Al' neće mi, belćim, ni trebat'.

- I ja mislim da neće!

Ilhamija šutke pokupi stvari. Prije nego što pođe zastade čas-dva, kao da se premišlja da li bi im pri odlasku još nešto kazao.

- Šta je sad? - upita ćoravi.

- Pade mi nešto na um oko ovih vaših para, pa, prije nego što pođem, da vam kažem.

- Hajde, kazuj, da i to čujemo.

- Bila, vele, neka stara žena, koja je živjela brez ikog svog. Sama. K'o prst. Sazn'o to hrsuz, pa joj se navadio na kuću. Nije bilo noći da joj nebi doš'o u avliju i uš'o u mutvak, pa uz'o il' tevsiju, il' ibrik, il' đevđir, jer nečeg boljeg i skupljeg nije ni bilo. Starica sve to gledala i šutjela. Bojala se, hudnica, da je hrsuz ne ubije ako bi digla huku i uzbunila komšiluk. Hele, vidjele to komšije, pa javili straži. Došla straža, sakrili se u mutvak pa čekaju. A čekala i ona, hudnica. Sjedila uz pendžer koji je gled'o u bašču, kuda je hrsuz silazio u avliju.

Te noći eto ti hrsuza. Ide niz bašču, baš k'o da je u svom. Serbez. Ni habera. Kad dođe do pod pendžer, starica će ozgo, u po glasa:

- Hrsuzaga! Hrsuzaga!... On se trže pa stade.

- Ne idi, sinak, tamo! Prežaju te i čekaju. Hoće da te ufate! Vрати se, moj sinak, vrati! Straža je doli, u mutvaku...- šaptala je sa pendžera.

Kako ona to reče, 'nako ti hrsuz nagari uz bašču. Hele, straža čekala, čekala, al', džaba. Kad vidješe da ga nejma, digoše se i odoše.

Kad, jedno jutro, starica k'o i uv'jek poranila i sašla u avliju da zagrabi vode iz bunara. Ona u avliju, a na sred avlije stoji - evo mi ti uzo. A u uzlu sve njezine pokradene stvari. Hrsuz joj sve vratio. I povrh svega srezio joj i odozgo metn'o plah kat od kumaša. K'o hediju. Da joj se zafali... Potlje, kažu, posve se proš'o hrsuzluka. Poč'o pošteno raditi' i živjeti'...

Ilhamija se značajno iskašlja i zašutje.

Svi su jedno vrijeme šutjeli.

- Rek'o sam ti, uzmi svoje stvari pa hajde, dok je za vakta - prosikta ćoravi.

- Ilhamija pokupi stvari, diže ruku spram čela i pođe.

Šutke su gledali za njim.

- Ma, ja bi' njega...! Ko zna koga nam more na vrat namusalatit - zareža jedan.

- Neka ga, nek' ide! Neće, nije on od tih... A ako je do glave, skinuće mu je Dželalija, ne brini! Što da se mi džaba griješimo? On je pravednik, što jest, jest...

A ono što nam je rek'o, sve je 'nako... - dodade ćoravi tiho.

I to više za sebe.

Ilhamija ostavi šumu i izađe na čistinu.

Bio je još više ojađen nakon susreta s hajducima. Kako ono reče harambaša: - A što Dželalija nije insan? On je vezir! On bi...

- Hej, zemljo! - uzdahnu duboko. - Teško tebi, kad ti se podanici ugledaju u nevaljale gospodare! Kakvu se dobru ti nadati moreš?...

Sunce je pržilo penjući se sredini neba. Put je bio izlokao, pun rupa i izvaljena kamenja, a on već podobro umoran.

Odluči da predahne. A podne je, sudeći po suncu, bilo na domaku. Rijeka je dolje ispod puta, mamila svježinom. Ljeskala se na suncu i srebrnom grivom poigravala na brzacima. Vrbama načičkane obale bile su pune hlada.

Sađe do rijeke, raspremi se i počne uzimati abdest

- Eh, mubarek vodo! - šapnu, kad osjeti njezinu svježinu kojom ga pomilova.

Dok je stajao na namazu osjećao se gotovo bestjelesan. Duša mu je lebdjela negdje u visinama i u zanosu je šapatom izgovarao riječi molitve. Nestalo je bilo i rijeke, i livada, i drveća. Uranjao je u veličanstveno prostranstvo, zamirujući od milja koje ga obuzimalo.

Kad predade selam, kao da se prenu i ponovo vrati zemlji. Bio je okružen podnevnim mirom, u hladu jabuke pod kojom je klanjao. Gore, na nebeskom plavetnilu, bijelili su se rijetki oblačići. Poput raštrkane janjadi.

Mrav mu žurno pređe preko nadlanice. Otkinuta jabuka pade u travu. Negdje, podalje, ču se nečiji glas kako nekoga otegnuto dozivlje, pa i on zamuče. Žuna kliknu na jabuci i poče udarati kljunom o deblo. Kratki, tupi udarci, odjekivali su u tišini.

- Je li mi ovo zadnji put da hladujem u ovoj ljepoti Božijoj? - pomisli, a mrav mu ponovo zabrza preko ruke. Ilhamija poželje da se ovdje, pod ovom jabukom, zauvijek smiri, da mu duša, kao maločas, otprhne i nestane u visinama. Kako bi to bilo lijepo, kako bi to...

- Ti si taj Ilhamija? upita neko kroz granje, ali se ne pojavi. On ustrepta. Nemir mu se uvuče u srce.

- Ti si taj Ilhamija? - opet će glas, a onaj koji je to pitao rastavi grane i stade pred njega. Čelenka mu je blistala na suncu i Ilhamija ču kako mu srce čas kuca čas zastaje, pa opet kucne, pa zastane.

- Dželalija! - pomisli, jer vidje kako u došljaka izviruje kriva sablja ispod binjiša. A binjiš mu širok, zagasito crven, poput usirene krvi.

- Jest, pogodio si, ja sam Dželalija! - potvrdi došljak.

Ilhamija je čekao i šutio.

Dželalija mu se još bliže primače. Opet je čuo kako mu srce kuca.

- Zvao sam te u Travnik.

- Evo me, krenuo sam...

Jedva je to izgovorio, jer su mu usta bila posve suha.

- Ne trebaš ići, nemoj se mučiti. Pogriješio sam i kajem se! Vрати se kući. Konj te čeka na cesti. I pratnja te čeka. Da ne ideš sam. Ima hajduka.

Ilhamija jasno ču topot konja i ljudske glasove.

- A ti, kuda ćeš ti? - upita Ilhamija, ne znajući ni sam zašto to pita.

- Ja?... Ne znam. U Travnik više neću.

- I nemoj.

- Tobe sam doš'o i više neću da griješim. Dosta je bilo.

- Hajde, onda, sa mnom!

- Kuda?

- U Žepče.

- Šta ću tamo?

- Budi mujezin u Ferhadpašinoj džamiji. I ja sam tamo! To je moja džamija. Tamo sam imam. I hatib...

Dželalija je šutio. Kao da razmišlja. Čulo se kako uzdiše. Baš kao da će zaplakati.

- Čuo sam da si bio hodža. Da si hafiz - opet će Ilhamija.

Usta mu više nisu bila osušena.

- Jesam, bio sam hafiz. Mnogo sam poboravio...

- Budi opet!

- Griješan sam, brate... - šapnu Dželalija tronuto.

- Bog je milostiv.

- Dobro, poći ću kad ti kažeš. A šta ću sa sabljom? Ona mi više neće trebati.

- Slomi je.

- Baš?

- To je najbolje. Nek te ne podsjeća...

Dželalija potegnu sablju, ali je ne prelomi već nasrnu na Ilhamiju. On se od iznenađenja i straha trgnu i probudi.

Gore, na cesti, čuo se konjski topot i ljudski glasovi. Prolazili su kiridžije i trgovci. Išli su u Sarajevo, po robu. Ilhamija je ustao i gledao. Još uvijek pod dojmom sna.

- Eno Ilhamije! - viknu neko od jahača, pokazujući rukom prema njemu.

Drugi mu mahnu i nešto doviknu. Kao da ga je pozivao da pođe s njima.

On ponovo sjede i okrenu lice rijeci. Želio je da bude sam.

Konjanici odjahaše.

- Šejtan me jednako salijeće i kuša - šapnu u strahu i pređe dlanovima preko lica pa se poče spremati. Zabaci torbu preko ramena i dohvati štaku. Krenu s Bismillom. Još uvijek zbunjen.

Maloprijašnji san i snoviđenje s Dželalijom pratili su ga cijelim putem. Osjećao je tegobu koja mu se svalila na srce, pa ga neprestano pritišće i mori. Noćasnji mir i jutrošnje spokojstvo bili su posve iščezli, a potajan strah sve više rastao i uvlačio mu se u srce. Uzalud je nekoliko puta ponovio stihove što ih je iskovao u vatri aška i koje je često šapatom izgovarao, kad god bi mu se nešto teško u životu ispriječilo.

*„Ilhamiju ništa više ne smeta,
odkad nađe Božijega rahmeta,
on ne želi ni od koga himmeta,
Allah, Allah, srcem zbori dervišu!”*

- Tanak mi je ittikad, tanak! - ukori sam sebe. Bože, daj mi snage da izdržim i da ne klonem! Pomozi mi, da svijetla obraza i čista

srca podnesem i ovo iskušenje! - molio je usrdno, dok su mu suze zamagljivale pogled. S vremena na vrijeme zahvatio bi ga leden talas nespokojsstva i straha i zapljusnuo ga sve do grla, a onda bi opet s olakšanjem odahnulo i sve bi mu se odjednom učinilo lahko i nestvarno. Tad bi se stresao, digao glavu i ubrzao korak, kao da želi da čim prije stigne u Travnik i stane pred Dželaliju pa da mu s osmijehom rekne: - Evo me, bujrum! Nastavi svoj posao, ako te nije stid i strah Boga!

Sela i zaseoci kraj kojih je prolazio, provirivali su između zelenila. Kuće, pokrivene pocrnjelom šindrom, odisale su domaćinskim mirom. Badže su dimile. Do večeri je bilo još malo ostalo. Čulo se kako se čobani dozivlju. Tu i tamo, daleko od seoskih kuća, stajala je u brdu poneka osamljena kućica, slična šćućurenu psu koji čuči i čeka. Nekoga ko će doći.

- Bilo bi najbolje da okrenem kroz sela. Iz jednog u drugo. Dok bi me stigli i našli... - prikrađe mu se misao i poče da ruje. Poput crva. I u srcu i u mozgu.

On zaslade i gotovo jeknu: - Šejtane, nalet te bilo, dokle ćeš me iskušavati i patiti! Ostavi me i odlazi!

Onda ubrza korak i poče poluglasno učiti: - *Rabbi inni euzu bike min hemezatiš-šejtani ve euzu...* (Gospodaru, ja Ti se utječem od sumnji i ubadanja šejtana i utječem Ti se, Gospodaru, da se šejtani ne nalaze u društvu mome).

Ponavljao je to po deseti, po stoti put.

Prije prvog sumraka izbi pred Vranduk. Začudo, što se sunce više bližilo zapadu, a sjene postajale mekše, mir mu se ponovo vraćao.

Pogled mu se zaustavi na kuli vrandučke tvrđave i tad se sjeti maglajskog kadije Sulejman-efendije, koji je prije nekoliko godina tamnovao u Vranduku. „Otišao u Vranduk na kadiluk”- obično bi se govorilo za kadije koje bi tamnovale u Vranduku, jer je u Vranduku bila njihova tamnica. Neki bi se vratili, a neki i ne bi. Sulejman-efendija je bio postar i slabašan čovjek i nikada se vratio nije. Ne bi mu suđeno da izađe na sunce i dođe kući u Maglaj. Ilhamija ga je u dva-tri maha

obilazio. Starac bi uvijek kao dijete plakao. Uvijek bi pitao je li mu šljiva bardaklija još u životu. - Ih, jesam je se, brate, poželio!... - s tugom bi ponavljao. Šljiva je i dalje radala, ali nesretnom kadiji ne bi suđeno da je se ikad više okusi.

Ilhamija zastade pa mu prouči i predade Fatihu. Stara kamena kula mrko je gledala sa Vranduka.

Odlučio je da prenoći u Vranduku.

Glas o njemu stigao je u Vranduk prije njega. Kad uđe u hansku kahvu punu ljudi, razgovora i dima, sve utihnu. Trgovci i kiridžije koji su bili odsjeli u hanu, pripovijedali su da su ga vidjeli na putu, a ona dvojica njegovih hemšerija iz Žepča, kazivali su više nego što su i sami znali.

Kad nazva selam, potihno mu prihvatiše i istegoše vratove da ga bolje vide. U kahvi je bio polumrak, jer fenjeri još nisu bili upaljeni, pa su se lica jedva razaznavala. Jedino je oko kahveodžaka bilo nešto vidnije.

- Ha, je l' to taj? - upita neko iz budžaka, i to nekako sneno, kao u njedra.

- Uduni, domuze! - dočeka handžija Hamzaga, koji je sjedio na šiltetu s druge strane kahveodžaka. Bio je to positan, ali ljutit čovjek, koji je imao običaj istresati se na goste. Svi oni koji su dolazili u Vranduk i padali u han, znali su to i niko mu nije zamjerio. Dapače, nekad bi ga hotimice podboli, ne bi li planuo i na nekog svatrio. Ali, čim ugleda Ilhamiju kojeg je poznavao jer je i sam bio iz Žepča, Hamzaga se diže sa šilteta.

Side sa široke sećije na kojoj se preko noći spavalo, pa ugazi u firale koje su mu stajale pod sećijom i pođe u susret Ilhamiji.

- Hoš geldun! Bujrum, muderis efendija!

Prihvati mu torbu i štaku i pomože mu da se uspne na sećiju.

- Sjedi, evo ovd! - pokaza rukom na šilte na kojem je samo on sjedio.

Kahva je šutke gledala, ne vjerujući da se Hamzaga može dotle upitomiti.

- Za kahvu si, bezbeli?... A ima i dobre smreke, taman je nadošla!

- Fala ti, Hamzaga. Prvo bi uz'o abdest i klanj'o, pa potlje, kad iftarim...

- Peke.

Kahva i dalje šuti. Nastoji uloviti svaku riječ i prati svaki njihov pokret.

- Čuo sam da ideš...

- Jah, kren'o sam prid zoru.

- Pošla koka na jaje... - opet će onaj isti, maloprijašnji glas.

Hamzaga diže glavu i ošinu pogledom u pravcu čošeta iz kojeg se onaj javljao.

- Uzeću abdest i klanjaću napolju, u bašči - tiho će Ilhamija i poče da se rasprema.

- Peke, samo ti reci... Ademe, daj bardak za abdesta! Metni ga prid vrata i ponesi mahramu! - doviknu Hamzaga momku iza kahveodžaka.

Kad Ilhamija izađe, Hamzaga se diže i ciknu, idući preko sećije prema onome iz čošeta.

- Ama, čuješ li ti, domuze domuski! Kupi svoje, i polja! Zar nakog čojka da nakiljaš i da mu na njegovu muku pristaješ, sram te i stid bilo! Da je sreće, molio bi da mu noge pereš! A ako ločeš, ne loči u glavu! Polja!

- Neka, nekaaa! Polajnak! - rastegnu onaj.

- Ademe! Ibro! Gon'te domuza! - povileni Hamzaga.

I dok dlanom od dlan, momci onoga skopaše pa ga više iznesoše nego izguraše. Jedan ga nekoliko puta dohvati šakom iza vrata, na što on jeknu i svali se preko praga u avliju. Momci pritvoriše vrata.

U kahvi zavlada tišina.

- Upali fenjere! - naredi Hamzaga.

Žmirkava svjetlost zaigra po čadavoj tavanici. Ljudi živnuše. Neko viknu i poruči kahvu i smreku.

Umalo iza toga vrata se ponovo otvoriše. Pojavi se Ilhamija sa zasukanim rukavima, bez kauka i s mahramom oko vrata. Iza njega je stajao onaj iz ćošeta. Bio se okljunio i gledao preda se.

- Hamzaga, živ bio, pusti ga da prenoći! Kud će sad u noć...? - molećivo će Ilhamija.

Hamzaga se diže.

- Dobro, kad ti kažeš, a ja mu ne bi' dao! Samo, nek' više ne laje!

- Neće, neće! - mehko će Ilhamija, pa se okrenu onome: - Hajde, moj sinak, uniđi...

Ilhamija se vrati u bašču.

Kad klanja akšam, Ilhamija i dalje ostade na koljenima. Večernje nebo koje se uskoro osu zvijezdama i gotovo pobožna tišina u kojoj se jedino čula ujednačena pjesma cvrčka, uznesoše ga. Duh mu se vinu visoko iznad Vranduka, a tu na travi, nadomak hana, ostade samo njegovo tijelo, poput napuštena šatora Ilhamijine duše.

Ponovo je bio u zanosu. Da mu se neko tog časa zagledao u lice, vidio bi da je ozareno smirenjem. Bili su to oni uznositi trenuci za kojim je toliko žudio, uporno nastojeći da ih se što češće dovine. Odlutala iskra ponovno se vraćala svome Praizvoru...

Prenu ga Hamzaga. Išao je bačšom s fenjerom u ruci.

- Ama, bio sam se, ako hoćeš, i zabrin'o! Vidim, najma te!

On šutke ustade.

- Evo me, Hamzaga...

- A i ogladnio si, bezbeli...? A kako i nećeš, koliki je dan! - priđe Hamzaga bliže.

- Ogladnio...? Pa, i nisam...

Hamzaga ga začuđeno pogleda. Učini mu se da Ilhamija gotovo nesvjesno odgovara.

Kad udoše u kahvu, žagor se utiša. Ilhamija dohvati torbu, izvadi komad pogače umotan u mahramu i omalen čanak s grudom kajmaka.

- Hamzaga, ako nije vel'ki zahmet, ja bi' da mi se ovo rastopi...

- Ama, ostavi to!... Već, najbolje bi bilo da odeš gori, u moju odaju, pa da tamo iftariš. Ni ja nisam večer'o, pa moremo zajedno. I meni će bit' slađe! Tamo se, barem, more progovorit'.

- Kako ti kažeš...

Hamzaga mu ponese torbu. Uspeše se uz basamake do kraja hajata, gdje se nalazila Hamzagina odaja.

- Vamo, Vamo, muderis efendija!

Vrata škripnuše. Žućkasta svjetlost fenjera zaigra po sobi.

Minder, zemljena peć sa šarenim lončićima, do peći banjica, pa dušekluk. Na zidu, do vrata, dugi nož i mala puška.

- Afedersum, u mene je 'vako, po bečarski! - nasmija se Hamzaga.

- Neka, neka, lijepo je...

- Ti sijedi, sad ću ja!

Ilhamija sjede na minder, spusti glavu i zažmirje. Činilo se kao da je zaspao.

Hamzaga se vrati s velikom tepsijom punom sahana.

- Hajde, bujrum!

- Hamzaga, ako Boga! Šta će ti tol'ko?

- Ama, nije ništa obaška! Da sam znao da će te put 'vamo nanijet', mahsuz bi te doček'o. Vako, šta je dragi Bog dao... Bujrum, evo i smreka! Iftari se!

Jeli su šutke. Nešto sumorno, ali neiskazano lebdjelo je u zraku, mada se Hamzaga trudio da bude što srdačniji.

- Uzmi, dina ti! Nije šta, al', ogladnio si...

- Uzimam, Hamzaga, uzimam.

Kad večeraše i oprae ruke, Hamzaga iznese kahvu.

- Voliš li gorču il'...?

- Gorču, gorču.

Odozdo, iz kahve, dopirao je žagor, a onda kucnu saz i začu se pjesma. Tiha i nekako žalovita.

- Pjevaju... - frknu Hamzaga ljuteći se.

- Neka, nek' se vesele. Bolje, već da se žaloste.

- Ma, ono jest, al', opet... - Hamzaga će prijekorno, jer mu se činilo nepriličnim da se baš sad svira. Baš sad, kad Ilhamija...

- Ma, muderis-efendija, sve hoću da te pitam, al' nekako mi... - poče Hamzaga nabadajući.

- Pitaj, brate Hamzaga, pitaj...

- Rekoše da si poš'o u Travnik. Da te zove... anamo onaj...

- Zove, Hamzaga, zove...

- Ne znam, ti najbolje znaš, al'...

Hamzaga ne doreče. Kao da se bojavao da će raniti Ilhamiju ako kaže ono na šta su obojica mislili.

Nasta šutnja. Neko, dolje u kahvi, podvrisnu.

- Kad bi mog'o, bio bi rad da ti nekako pomognem... - nastavi Hamzaga nesigurno.

- Da mi pomogneš? Nečim?...

- Bi, dina mi, čim god bi mog'o!

- Pa, i ja bi te zamolio.

- Nejmaš me šta molit'! Šta god mogu! Ti samo reci! - živnu Hamzaga.

Ilhamija ga pomilova pogledom. Govorio je tiho, gotovo molećivo.

- Ako se ne vratim, a kakav je vakat nije prilika, raspitaj se za moj mezar i pobodi mi nišane. Kad se mogne. Nije hića. Nek mi se zna za mezar...

- Ne, pobogu, tako! - muklo će Hamzaga.

- Taki je vakat došo, moj Hamzaga. Insan treba bit' na sve spreman.

- Ama, zar baš moraš ići? Ko te tjera? Ostani! Sutradan, ko doja, kreni, pa se po noći opet vrati. Potlje ćemo vidjet'!

Ilhamija se strese. Ko mu to govori kroz usta Hamzagina? Nije li to onaj isti, koji mu je danas izašao na san u Dželalijinoj slici i prilici? Onaj današnji kojeg je tjerao od sebe, jer mu je čitavim putem šaptao da svrne s puta i bježi.

Ilhamija diže pogled i oštro se zagleda u Hamzagine oči, pune strepnje za njegovu sudbinu? To, ne mere bit', to mu sam Hamzaga iz srca govori! Nije to prijevara ni hinla šejtanska!

- Ne mere tako, Hamzaga - šapnu on s nekom oporom gorčinom.

- Ama, kako ne mere? Ko te tjera da ideš, ko?

- Tjeram ja sam sebe! Zar sad, kad sam kaz'o ono što sam bio dužan da kažem i o ovome vaktu i o nevaljalim ljudima u njemu, zar da se sad sakrivam i bježim? Stidio bi' se sama sebe! Ako je ginut', pa nek

se gine. Allahu u amanet. Ja sam svoje odužio. Kol'ko sam znao i mog'o...

Hamzaga htjede nešto reći, ali ne reče, već se provrtje na sećiji, baš kao da je htio izaći iz haljina koje su ga stezale. Onda odmahnu rukom i šapnu; - Ti najbolje znaš...

Obojica su neko vrijeme šutjeli. Svaki za se.

Saz i pjesma se ponovo oćutješe. Hamzaga ljutito šapnu: - Blago si ga hajvanu, njemu je sve poravno...! Ilhamija se nakašlja.

- Ja ću, Hamzaga, poraniti. Morebit bi najbolje bilo da noćim neđe na sijenu, da nikoga bihuzur ne činim.

- Nećeš, vjere mi, niđe, već baš ovdí! Kad god ustaneš i kreneš, ja ću ćut' i ispratit' te. Zar sad...

Htjede još nešto reći, ali naglo prekide.

- Pa, dobro, nek bude kako ti kažeš... Neko zalupa na dnu basamaka i viknu:

- Hamzaga! Hamzaga!

Hamzaga ustade.

- Traže me. A ti, muderis-efendija, kako smo se zdogovorili.

Ja te više neću bihuzur činiti. Samo da ti prostrem, pa ja odoh.

- Hajde, ti, hajde, ja ću to. Dušek je ovdí? - pokaza Ilhamija rukom na dušekluk.

- Sve ti je tude. Samo da izvadim. Pa ti potlje prostri. Nakon što je klanjao jaciju, Ilhamija se raspredi i leže. I u kahvi se uskoro sve smiri. Još su se neko vrijeme čuli koraci i poneka nejasna riječ, a onda i to presta. Noć, puna zvijezda, sve živo uspava...

U gluho doba noći pred hanom se oćuti tutanj. Čulo se dovikivanje, zveket oružja i topot konja. Neko snažno zalupa dolje na ulazna hanska vrata i zavika:

- Otvaraj! Handžija, otvaraj!

Ilhamija se prenu. Pridiže se u dušeku i osluhnu.

Crne slutnje hladno ga pomilovaše.

Vrata na hajat u škriču. Čulo se kako Hamzaga ljutiti gundā:

- Ama, ko je sad...?

- Otvaraj! Handžija, otvaraj! - i dalje se čula lupa i vikanje.

- Čekaj, crko! Kud si navro, nije jangija!

Ču se zatim kako se vrata s treskom otvoriše i kako oni spolja nahrupiše u kahvu. Sve se odjednom izmiješa: i glasovi, i psuvke, i zapomaganje. Kao da se sva kahva prevrće. Ponekad bi se razabrao piskavi Hamzagin glas koji se s nekim stalno nadvikivao.

Potraja to čejrek sahata, a onda se sve utiša. Ispred hana se ponovno začu zveket oružja, ljudski glasovi i topot konja, dok i to ne utihnu. Kako dođe, tako i prođe. Kao vjetar. Vrata se na hanu zalupiše. Gvozdeni mandal zveknu.

Umalo iza toga Hamzaga odškrinu vrata na Ilhamijinoj sobi i šapatom upita:

- Spavaš li!

- Ne spavam.

- Uzbihuzurilo te, bezbeli?

- Šta je? Ko je...?

- Pašali je. Traže hajduke. Čuli da su ovdje, oko Vranduka. Neko him reko da su u hanu.

- Pa?

- Odoše. Kiridžije im vele da su hajduci viđeni doli, u šumi. Prema Žepču. Svu mi kahvu privrnuše, pasji sinovi! Dvojicu kiridžija prave zdrave izubijaše. I to sve harbijama! Dabogda him...!

Ilhamija uzdahnu. Sjeti se jutrošnjeg susreta s hajducima. Pohvataće ih i pobiti, bezbeli - pomisli i bi mu ih žao. Ko zna šta ih je otjeralo u šumu...

- Ti spavaj! Do sabaha ima još vakta - šapnu Hamzaga i pritvori vrata. Pri svjetlu svijeće, onako u gaćama i košulji, nije bio ni nalik na onog sinočnjeg, kočopernog Hamzagu. Sličio je na očerupanu pticu.

Ilhamija više ne zaspao. Crna tuga svali mu se na dušu. Bi mu žao i sebe i drugih. Učini mu se da nikad svanuti neće. Poče poluglasno učiti, pa u mraku napipa čirak i s mukom užeže svijeću. Priđe banjici i počeo uzimati abdest.

Uskoro se javiše prvi horozi.

Kad klanja, uze da se sprema. Hamzaga se pojavi na vratima. Kao da je samo na to čekao.

- Pa, ti baš nakastio da ideš?...

- Evo, spremam se.

- Ma, zar baš moraš? Ilhamija se uspravi.

- Hamzaga, zaklinjem te velikim Bogom, ne govori više o tome! Hamzaga šutke izađe. Umalo iza toga vrati se s uzlom u rukama.

- Nek' ti se najde. Daleko je Travnik... Uze mu torbu i ponese je.

Svitalo je. Kiridžije su samarili konje. Hanske kokoši su gacale po avliji i stresale se. Krupan horoz ponosno se šepurio oko njih.

- Halali, Hamzaga, ako se ne vidimo - zastade Ilhamija kad iziđe iz avlije.

Hamzaga se tresao. Zagrcnu se pa uhvati Ilhamiju za ruku i počeo je ljubiti.

- Neka, Hamzaga, neka!

- Ne znaš kako mi je...

- Nemoj, ne treba se žalostit'... Već, nejmam ti šta dat' za uspomenu do ovaj ćabenski tespih. Uzmi i sjeti me se! I za ono što sam te molio. Živ bio!

Izgrliše se. Hamzaga je glasno plakao. Tek kad Ilhamija odmače, on, tarući suze, doviknu:

- Halali!... i, čuvaj se!

Malo poguren, u dugoj crnoj džubi i s torbom preko ramena, Ilhamija je polahko odmicao. Hamzaga je stajao i gledao za njim. Sve dok ne zamače.

Što je jutro dalje odmicalo, sparina je sve više rasla. Tamni oblaci se počеше navlačiti i po svemu se vidjelo da se sprema nevrijeme. Oko podne zagrmje. Negdje daleko, iza brda. Tutanj, kao da dopire ispod zemlje, polahko se i teško valjao. Tišina sve pritisnu. Ni list da se makne. I ptice zašutjele.

Ilhamija je bio mašio Zenicu. Prve kapi kiše, krupne i mlake, zatekoše ga pokraj Lašve.

On pruži korak. Dolje, kraj rijeke, stajao je mlin. Tu se jedino mogao skloniti. Selo, gore u brdu, bilo je podaleko. Mlin je bio napušten. Napola razvaljena vrata zjapila su širom otvorena. Dolje, ispod prorijeđenih podnica, voda je lazala, uvtala se u svrtke i klokotala. Bilo je polumračno.

On uđe i odhuknu. Skide torbu s ramena, otra pokislo lice i htjede sjesti. U dnu mlina nešto se pomače i zareža.

Osluhnu. Režanje nije prestajalo. Čula se i piska. Oči mu se privikoše na pomrčinu. Ugleda psa. Ležao je u uglu. Ispod njega se nešto sitno migoljilo i piskalo.

- Kuja sa šćenadima! - šapnu on i raznježi se. Kuja bijesno zalaja.

- Eh, hudnice huda, đe te je nevolja nan'jela! Gladna si, bezbeli...? Pričekaj, ima nešto za tebe, samo da nađem... - sjeti se Hamzagina uzla i poče rovići po torbi. Odvali komad pečena mesa i pođe prema uglu.

Kuja se pridiže i nakostriješi. Prijeteći zareža.

- Ama, vidi je! Ne boj se, neću ti ništa! Evo, pa jedi! - baci joj meso.

Kuja ga onjuši i zgrabi. Žderala je halapljivo. Kostì su krčkale pod zubima.

- Evo još, evo! - priđe joj bliže. Sad ju je jasno vidio. Bila je žuta. Čitavo klupko štenadi gmizalo joj je ispod trbuha. Nije više režala.

On se vrati u drugi ugao. Leđima se nasloni na brvna, a laktovima opre o isturena koljena. Glavu nasloni na ruke i osta nepomičan.

Gromovi su se sustizali, a kiša nemilice lila. Vjetar je mlatio vratima i nanosio kišu pravo u mlin. Kad bi gromovi protutnjali, a vjetar na mahove jenjao, čula bi se sitna piska štenadi.

Slike pred Ilhamijinim očima počеше se redati.

Ukaza mu se Žepče. Lijepo, sve u suncu. Pa Ferhadpašina džamija. Bijela, poput labuda. Ugleda zagasito modre šare na ćabenskoj serdžadi prostrtoj po mihrabu. Osjeti joj mehkoću na dlanovima i čelu. Tako ju je uvijek osjećao kad god bi padao na sedždu. Činilo mu se da čuje onaj dobro poznati šum safova koji se dižu za njim. I topovi su pucali. Bio je Bajram. Ljudi su mu prilazili. Grlili se.

- Inšallah, dugo godina u zdravlju i rahatluku. Zajedno ako Bog da!...

Pogleda i strese se.

- Ama, zar opet!... - šapnu u strahu. Mlinska vrata su pod naletom vjetra silovito mlatila.

- Allahu moj, pomozì mi! Ojačaj me!

Gromovi učestaše. Njihov tutanj, od kojeg je i zemlja podrhtavala, nije gotovo ni prestajao. Činilo se da razdiru i drvo i kamen. Plamene zmijske svjetlice sustizale su se, bježeći ispred gromova koji su ih gonili.

- Subhanellezi jusebbihur-ra'du bi hamdihi ve-l-melaiketu min hifetih (I grmljavina slavi Allaha zahvaljujući Mu, i meleki iz strahopoštovanja...) - učio je poluglasno.

Smrači se. Pa zastudje. Nešto u daljini zlokobno zašišta i poče da se primiče. Gromovi pomahnitaše. Po mlinu zabubnja kao da kamenje pršti.

- Led!... - šapnu on sa zebnjom.

Gore, u selu, usplahireni domaćini su istrčavali iz kuća, iznosili sofere i sadžake, naopačke ih okretali prema nebu i ezanili. Slijepi melek koji je išao pred tufanom, trebalo je da čuje ezan i skrene s puta, pa da odvrati led od njihova polja.

Pred mlinom odjednom nastaje strka. Čitav buljuk pašalija, mokrih i ustrašenih, skakao je s konja i utrčavao u mlin. Uznemireni konji su njiskali, a ljudi se nadvikivali. Unesoše jednog ranjenog pašaliju. Drugog, koji je bio svezan, uguraše i pribiše uza zid.

Ilhamija je šutke gledao. Kuja je bijesno lajala, stojeći ispred loge u kojoj su se slijepa štenad jedno preko drugog prevrtala.

Tufan je mahnitao. Činilo se da će se mlin svakog časa otkrpiti od obale i otisnuti niz vodu. Pašalije umukle pa ustrašeno gledaju i čekaju. Neki su i okrvavljeni. Svako se o sebi zabavio.

Ilhamiji niko ni mukajet. Samo onaj svezani digao glavu i upro pogled u njega. Pa ga ne skida.

Ilhamija ga prepoznaše. Bio je to onaj ćoravi, hajdučki harambaša, s kojim se jučer susreo. I Ilhamiji odjednom postade jasno: to su one iste pašalije koji su noćas nahrupili u Hamzagin han i otišli da gone hajduke. Pa su ih ili pobili ili rastjerali. A ćoravog su živa uhvatili. Sad ga vode. U Travnik, bezbeli. Da dijeli s njim zajedničku sudbinu...

Ćoravi je s mukom pokušavao da se pridigne i sjedne. Lice mu je bilo krvavo i podbuhlo. A onim jednim okom, krupnim i izbuljenim, jednako je gledao u Ilhamiju. Pogled mu je, kako se Ilhamiji činilo, bio pun jada i prijekora.

- On, morebit, misli da sam ga ja... - sjeti se i zadrhta.

Nevrijeme poče da jenjava. Led presta, a i vjetar utihnu. Oblaci naglo prepukoše i ukaza se vedrina. Razgali se. Sunce zasja. Sve zamirisra svježinom.

Pašalije živnuše. Ustumaraše se.

- Momci, šta je s konjima! Vid'te šta je s konjima! Da ne bude pjehe...- zavika jedan.

- Eno hin pod drvetom. Murataga, ne brini!

- Hajte, šta čekate, skup'te hi! Da se ide! Vakati je! Pašalije pokuljaše iz mlina.

- Vode, Murataga, vode-eee! - jauknu ranjeni pašalija, držeći se rukama za trbuh.

- Stander..., ne znam u šta ću? Ploška mi je ostala na konju...

- Neka, ja ću...! - javi se Ilhamija, vadeći čanak iz torbe. More i u ovome...

Led se napolju bijelio. Blistao je na suncu. Bilo ga je za čitav prst.

- Dede, napi se! - ponudi Ilhamija ranjenika, vraćajući se s punim čankom.

Pašalija je požudno pio.

- Polajnak, polajnak, nemoj naglit'!

Pa ponovo izađe. Kad se vrati, ćoravi ga dočeka pogledom. Nijemo ga je preklinjao.

- Bi l' i ti?... Dede, dede, napi se...

- Jok njemu! Stani! - prodera se Murataga.

Ilhamija ne odmače čanak. Ćoravi je k'o mahnit srkao. Voda mu se cijedila niz bradu.

- Ama, čuješ li šta ti govorim! - ruknu Murataga i izbi mu čanak iz ruku.

Čanak se odvalja i zaklopara. Kuja zareža.

- Ko ti reče da mu daješ? - izdrelji Murataga oči.

- Veli da je žedan...

- Nek' crkne! Znaš li ti ko je on?

- Znam...

- Ko?

- Insan.

- Insan! Hajduk, a jok insan! Čuješ li: hajduk! I to najgori! Za vješala!

- Ja ga takog ne znam...

- Ti ga ne znaš! Već, kako ga ti znaš? Da mu, belćim, nisi pupak rez'o? - posprdno će Murataga.

- Nisam, al' jesam se sret'o s njim.

- Će si se sret'o?

- Jučer, u šumi. Više Žepča.

- Doček'o te, ha? Pa te orobio!

- Jok vala, nije. Dočekali me drugi, pa me odveli prid njega. Bili su mi uzeli kesu, pa mi je on vratio. Nudio me da jedem.

Murataga je začuđeno gledao. Pa se posprdno nasmija.

- Haman si ti malo...? - i zavrtje prstima iznad glave.

- Morebit, al' kazujem kako no je...! I para mi je davo. Kad je vidio da nejmam više već nekol'ko groša, davo mi je stotinu. Nek' ti se najde, veli...

Muratagi prekipje.

- To ti njega, haman, braniš, ha? - unese se Ilhamiji u oči.

- Allah mi je svjedok da je 'vako bilo.

- Ma, stander! Ko si ti? Okle si?

- Derviš. Iz Žepča.

- Će ti je teskera? Daj teskeru!

- Teskere nejmam, al' imam kadijino pismo.

- Daj! Će ti je?

Ilhamija izvadi pismo.

Murataga uze pismo, razmota ga i poče razgledati.

- Ovo je turski... Znaš li šta je u njemu?

- Znam.

- Kazuj, da čujem! Ilhamija se iskašlja.

- Stoji, da se Abdulvehab bin Abdulvehab Žepčevi, zvani Ilhamija, imam i hatib Ferhadpašine džamije u Žepču, a ja sam taj, upućuje u Travnik, po zapovjedi carskog valije Dželaluddin Ali-paše..

- Baš tako kaže?

- Tako.

- Pa, što ideš pjehe? Će ti je konj? I, što si sam?

- Sam?... Ja nisam nikad sam. Allah je iznad mene. A u meni su dvojica. Pa se usput razgovaramo. A onda ibadet činim. Tad sam najsmireniji... A pjehe najvolim, jer neću da patim hajvana...

- Na svašta sam udar'o, al na take k'o ti...! - odmahnu Murataga objema rukama. - A ne znaš što te vezir zove...? Ne bi' rek'o da si učen pa da je poradi toga?

- Pravo kažeš, i nisam. Garib sam, k'o i mlogi...

- Murataga, evo konja! Svi su na broju! - viknu s vrata jedan pašalija.

- Hajte, smjestite i ovu dvojicu, pa da se ide... - A onda se okrenu Ilhamiji: - A ti se prođi merhameta, jer ti vaki k'o što je ovaj mogu dohakati! To ti ja kažem!

Ilhamija se sjetno osmjehnu.

- Ko nejma merhameta spram drugih, neka ga ne išće ni za sebe! Gledam, maločas, kad je sijevalo i grmjelo, svi se ustravili. Ja kako li će bit', brate moj, kad sunce potamni i planine jedna prema drugoj krenu: kad vode provru i kad se mrtvi dignu iz kabura i prožive: kad se džennet i džehennem otvore! Kako ćemo onda iskat' merhameta, kad ga spram drugih nismo imali!

Murataga htjede nešto reći, a onda odmahnu rukom i šutke pođe.

Dok su ćoravog izvlačili za noge, Murataga zastade kraj vrata.

- Čekaj, pones'te ga - reče pašalijama.

Ćoravi se pogledom oprostio od Ilhamije.

On osta sam. Stajao je neko vrijeme oborene glave, nepomičan i ožalošćen, sve dok se topot konja posve ne izgubi. Onda se prenu. Uze torbu, povadi sve Hamzagine stvari i poče ih redati ispred kuje.

- Evo ti mesa, i pogače, i pite, i ... svašta! Ovo je tvoja nafaka Tebi je preče već meni!

Kuja je cvilila i mahala repom. Slijepa štenad su se ispod nje prevrtala i piskala.

- E, moj Hamzaga, jesi se osevabio, da samo znaš! -šapnu razdragano pa izađe iz mlina i sade do vode da uzme abdest.

Nije imao gdje klanjati. Napolju je bilo moko, a u mlinu nečisto, pa odluči negdje usput klanjati podne. Prije nego što pođe, još jednom se okrenu prema ćošetu iz kojeg je piska slijepe štenadi neprestano dopirala.

- Hej, mahlukatu Božiji, kol'ko će vas u životu ostat'?... Će li ćete se razmiljeti i doklen ćete stići?

Pomisao na ćoravog još ga više ožalosti.

- Svi smo jadni i ćemerni! Nek' nam je Milosnik na pomoći!

Uspe se uza stranu i izađe na cestu.

Cesta je bila puna lokvi i blata. Još neistopljen led hrskao je pod nogama. Ćtio ne Ćtio, morao je preko blata i vode. A firele su mu bile odozdo gotovo progledale.

Ne zna se u šta je bilo žalosnije pogledati. Gotovo dozrele šljive, modre i jedre, ležale su pod mokrim stablima s kojih su visjele polomljene grane, a na ojaćalim kukuruzima listovi su bili oćerupani, a strukovi polomljeni. Slično je bilo i s ostalom ljetinom i voćem. Samo je nebo bilo ćisto i umiveno, s blistavom dugom propetom od brda do brda. Cvrkut ptica, glasniji i veseliji no obićno, dopirao je sa svakog grma i drveta.

- Ja ćudna jazuka, ja ćudna jazuka! - šaptao je Ilhamija, razgledajući pustoš oko sebe. - Tcc - ccc...!

Uskoro nabasa na ciganske ćerge. Bili su se ulogorili na meraji, uz sami put. Žene su raspuhivale vatru ispred crnih i pokislih ćergi, dok su mršavi konji, još uvijek mokri od nevremena, pasli po meraji. Nekoliko muškaraca bilo se okupilo oko teleta, obješena o granu osamljene jabuke-divljake.

Ćim djeca ugledaše Ilhamiju, potrćaše mu u susret.

- Daj nam koju akću, Bog ti dao, dedo! Nemoj proć' a da nam ne daš! Bog ti dao! - pružali su ruke i vukli ga za džubu.

On zastade. Podari djeci po akću-dvije, pa se uputi do muškinja.

- Koljete, dobri ljudi?

- Koljemo, jah! Grom ubio tele, pa nam ga dali. Vidi, sva mu koža spržena! I meso mu je s ove strane haman pečeno. Vidi! Pocrnjelo!

- A mogu l' vas nešto zamolit', dobri ljudi...? Bilo bi vam sevab...

- Hajd', da čujemo! Morebit' se nagodimo.

Ilhamija se iskašlja.

- Gori, u mlinu, leži kuja. Okotila se, hudnica. Pa, da joj nešto odnesete, to sam vas htio zamolit'. Ne morate danas, more i sutra. Niko joj ništa nejma donijet'. Bojat' se je, krepaće, hudnica. I ona i šćenad. A vi ste ovdi, blizu, mogli bi...

- Ovdi smo mi, efendija, vavik ovdi! Ovaj novi vezir neda nam da se maknemo. Skapaćemo, pobogu! Šta je ovo, šta se ovo radi, ovoga nikad nije bilo! Kotlari su išli kud su šćeli! A sad, čujemo, ne smiju ni age, ni begovi, ni niko drugi brez teskere. A nama, kotlarima, ne daju teskeru. Ja sam ceribaša, bio sam poš'o da pitam, da tražim, pa me pašalije umalo nisu ubili. Kidisali na me k'o vuci! Nisam doš'o ni do kadije, a kamoli do vezira!... Ne valja ovo šta se radi! Kakav je ovo vakat i kakav je ovo vezir...?

- Jah - uzdahnu Ilhamija. - Teško je, teško. - Već, ne kazaste mi hoćete l' me poslušat'?

- Pa, moglo bi, nije da ne bi moglo, samo, znaš kako je: pašće mlogo jede! Pogotovo kuja kad se okoti! - nastavi ceribaša, vadeći iz teleta još uvijek toplu utrobu.

- Daću vam nešta za hediju. Evo... ovih nekol'ko groša. To mi je sve. Da imam više, dao bi', vjeruj se!...

- Pa, dobro je i to. Vidim, duševan si, pa ćemo te poslušat'. A će reće da je kuja?

- Gori, u mlinu, nije daleko. Nejma ni čejurek sahata. Mlin ne melje, niko u nj ne zalazi, pa, zato...

- A-aa, u mlinu! Znam, znam, kako ne bi' znao. Poslaćemo djecu da joj nešto odnesu. Biće kostiju i ... naći će se nešta, ne brini! A

ako baš bude dobra kuja, morebit ćemo je uzet'. Jer, znaš kako je, nama to treba!...

Ilhamija se rascva.

- Eh, živi bili, Bog vam dragi dao! Al' ćete se osevabit'! Ko kad je nejma ko obić'. A i ona je Božiji stvor...

- Pa jes', znamo mi to. Samo, vidiš, kako to ide: za svakog drukčija pravda! Ima insana k'o što si ti, koji se i za kuju brinu, a o nama niko ni habera! Ovaj vezir je, kako ću ti kazat, ponajgori od svih! Svijet ga, bogami, kune će stigne! A kunemo ga i mi! Šta da radimo na ovoj goloj ledini? Kad bi on bio ko što si ti, pa da se živa mira ne da! Delva je njemu bacila grah, pa kaže da neće dugo! A Delva zna, samo, on ne zna!

Oko Ilhamije se bilo sve okupilo. I muško i žensko, i staro i mlado. Pa čak i nekoliko pasa koji su išli uz čergu i sad se vrtjeli oko teleta. Jedno od djece bilo je kriomice zavuklo ruku u Ilhamijinu torbu. On to osjeti, pa se okrenu i nasmija:

- Nejma, sinak, ništa nejma... Ne traži...

- Rusko! Dabće dad! - opsova ceribaša ljutito i mlatnu dijete izvađenom džigericom po glavi. Svi udariše u smijeh, a ceribaša će Ilhamiji:

- Ništa ti ne brini! Kuja će svoje dobit'! Pas bio ko slag'o! Već, đe si ti poš'o?

- U Travnik.

- Au-uuu! U Travnik! Hajde, nek ti je sa srećom. Ja, da me tamo na halvu zovu, ne bi'! A veziru bi najvolio poslat' evo ovo - pokaza ceribaša teletu pod rep.

Svi ponovo udariše u smijeh.

- Zovn'o bi te da ostaneš, da malo s nama sjedneš i jedeš, al' ti, bezbeli...

- Fala vam, dobri ljudi...

- Delvo, reci efendiji šta ti je palo u grahu! Šta kaže grah za vezira, ha?

Stara, krezava žena, lica zgužvana ko mušemali fenjer, izvadi lulu iz usta i pijunu pa razgazi.

- Nije duga vakta, veli Delva - protumači ceribaša. - U zemlju će, kaže, ubrzo. Hoće, akobogda! Pogodiće Delva!

Ilhamija se još jednom zahvali ceribaši.

- Pripaz'te onaj mahlukat, živi bili!

- K'o što nas vidiš! Opet ti kažem: crko ko slag'o! Reko sam ti!

Lahak i vedar, Ilhamija krenu cestom.

Ceribaša poče da čejreči tele. Vatra se pod kotlovima bila razgorjela. Spremala se bogata gozba.

Što je Ilhamija dalje odmicao, tragovi nevremena bili su manje vidljivi. Kao da je led samo u prolazu bio dotakao taj kraj.

Uskoro naiđe na selo. Ugleda nisku drvenu munaru na dnu sela pa se obradova.

Uspe se na sofe i zanijeti podne. Kad doklanja, nekoliko seoske djece bilo se okupilo ispred džamije i radoznalo ga gledalo. Jedno se primače pa odiže njegovu potešku dervišku štaku prislonjenu uz sofe.

- Šta je, je l' teška? - nasmija se Ilhamija navlačeći firale.

Postariji seljak, obučen u bijele čadorbezne gaće i košulju, sa crvenom tkanicom oko pojasa i šarenim peškirom oko ćulaha, primače se.

- Selamun alejkum!

- Alejkumus-selam.

- Merhaba!

- Merhaba.

Seljak je jedno vrijeme šutke stajao i gledao Ilhamiju. Mjerio ga od glave do pete.

- Haman si jabandžija!

- Jah, jesam.

- A, more l' se znat' okle si?

- Iz Žepča.

- Pa, neđe poš'o?

- U Travnik.

- U Travnik!... Lijepo...

- Jesam li daleko?

- Pa, kako ću ti rijet'..., ako bi pohitio, do akšama bi mog'o u Vitez. A potlje akšama i ne mereš u Travnik. Ne daju...

- Ne daju?

- Jok, ne daju... - diže seljak glavu i osta otvorenih usta, ali ništa više ne reče. Samo je i dalje gledao u Ilhamiju.

- Onda ću pohitjet', da mi je makar do Viteza.

- A konja, nemaš?

- Nemam.

Ilhamija pomilova djecu i pođe.

- Allahemanet.

- Allahemanet... tiho će seljak, pa se okrenu i osta gledajući za njim.

Žurio je. Neka čudna lahkoća bila ga obuzela. Odjednom zastade, pa se sam sebi nasmija:

- Ama, kud sam ovoliko pohitio?... Ceribaša reče da ne bi u Travnik ni na halvu, a ja...

Prvi put, otkako je pošao iz Žepča, počeo razmišljati o Dželaliji. Ovaj put mirno, bez one pritajene zebnje i nemira koji su ga pri pomisli na Dželaliju dotad obuzimali. Već sutra, ili za koji dan, naći će se s njim oči u oči. Premda nije dvojio šta će mu kazati, pitao se kako će teći taj njihov susret i razgovor. I, kako izgleda Dželalija. Je li onakav kakvog ga je u snu vidio? Naoko blag i skrušen, a onda, odjednom, ko sjaj gole sablje... Kojih je godina? Je li, možda, hejbet, smrknut, težak u pokretima, promukla glasa i opaka pogleda. Hoće li nasrnuti na njega ili će dopustiti da mu kaže što mu je nakanio kazati... Čuo je da je Dželalija vješt i brz na jeziku ko malo ko, pa da čak i pjesme piše, da je hafiz, da se bavi naukom, da voli sve što je lijepo... Pa, ako je sve tako, kako može raditi ono što radi? Ili, možda, baš mora tako?...

U tim mislima, a da ni sam ne zna kako, Ilhamija pred sami akšam izbi u Vitez.

Dok je na obali Lašve uzimao abdest, sa džamije u Vitezu zauči ezan. Ilhamija se potra, spusti rukave na anteriji, obu firale i navuče džubu. Uze stvari pa pohitje. Stiže u džamiju u posljednji čas.

Poslije akšama, među prvima izađe iz džamije. Dok je, sjedeći na sofama, obuvao firale i razmišljao gdje će konačiti, neko ga oslovi:

- Šejh-efendija, ma, jesi l' to ti?

Fenjer pred džamijom škrto je osvijetljavao. On diže glavu i zatrepča, gledajući u postarijeg omalešna čovjeka koji je stajao pred njim i osmjevivao se. Bio je u džubi i s ahmedijom na glavi. Po tome, i po glasu, Ilhamija poznade da je to džamijski imam za kojim je maločas klanjao.

- Jesam, ja sam...

- Ti mene, bezbeli, ne poznaješ, al' ja tebe dobro znam! Vid'o sam te u tekiji u Živčićima ima trijes' i tol'ko godina! Odma' sam te prepozn'o! Mašallah, nisi se mlogo ni postar'o! A ja sam, biva Topalhodža, Omer Topalhodža, imam...

- Je l', je l'...

- Ne znaš kol'ko mi je drago što sam te vidio! Ah, moj šejh efendija, moj šejh efendija! - sklapao je Topalhodža ruke na prsima, rohnuci od radosti koja mu se ogledala i na licu i u očima.

Ljudi se počеше okupljati oko njih.

- Braćo, ovo vam je šejh Ilhamija! Svi ste čuli za njega!

Ako ništa, slušali ste njegove kaside - okrenu se Topalhodža džematlijama, od kojih su većina bili seljaci u bijelim čadorbeznim gaćama i crnim jelecima, a tek poneki obučen po gradski: u čohali čakširama i anteriji.

Ljudi su se propinjali na prste da ga bolje vide. Jedni se uspeše i na sofū.

- Nek' si nam, beli doš'o! Bićeš mi musafir Već, i ne pitam te kud si poš'o? - nastavi Topalhodža. - Bezbeli ćeš u Travnik? Muderizu?...

- Jah, u Travnik... - tiho će Ilhamija.

- Neka, neka, lijepo! Pa ćemo, akobogda, do jacije i potlje jacije malo posijelit'. U Travnik, i 'nako, sad ne mereš. Već, jesu l' ti ovo stvari? A đe ti je konj?

Ilhamija dohvati torbu.

- Nejmam konja, pjehe sam...

- Ja okle, pobogu?

- Iz Žepča.

- Ah, pobogu, šejh-efendija! Bezbeli si se umorio? A kad si kren'o?

- Prekjuče, prid sabah...

- Ja, je l' tamo, đe si prolazio, bilo leda?

- Bilo je, i vel'ki je zijan bio.

- Elhamdulillah, nas je obišlo! Bilo je vel'ke kiše i puhalo je, al' leda, Bogu fala, nije bilo.

Topalhodža mu uze torbu iz ruku i propusti ga na desnu stranu.

- Nejse, noćas ćeš se odmorit'. Bujrum!

Ljudi krenuše za njima. Usput su se sašaptavali o Ilhamiji, dok je Topalhodža jednako ponavljao: - Ah, ah, ne znaš kol'ko mi je drago! Ko bi se nad'o da ćeš nam izbit'!

Selo je mirisalo dimom, jomužom, zrelih travama i ljetom. S Lašve se čulo kreketanje žaba. Iza otvorenih kućnih vrata žene su se vrtjele oko crveno osvijetljenih ognjišta. Doprla bi poneka izgovorena riječ, koja bi poput ptice prhnula iz kuće i nestala u sumraku. Ljudi su se usput osipali. Kako bi koji došao do svoje kuće, tako bi i skrenuo.

- Allahemanet...

- Allahemanet, Mešane...

Stigoše do niska, naherena kućerka. Čučao je na brdašcu iznad samog puta.

- Ha-h, evo nas!

Stadoše. Ostalo ih je bilo sedam-osam.

- Braćo, šejh-efendija će se malo odmorit', pa ćemo, akobogda, na jaciju. Zov'no bi vas u kuću, al' znate da je u mene potijesno, a i šejh efendija je umoran.

- A što musafir ne bi meni? Ima se đe i posijelit' i konačit'! Što da se pribija kod tebe? - istupi sredovječan, naočit čovjek koji je i po nošnji odudarao od ostalih. Čitavo je vrijeme išao uz njih dvojicu, ali se nije uplitao u razgovor. Sad, dok je govorio, kao da se otresao na Topalhodžu.

- Eh, moj Sinanbeg, ako je po tome, pribijat' će se insan i u kaburu, al' nekima ni tamo neće bit' tjesno... - dočeka Topalhodža k'o s nokta. A jednako se smjehuljio.

- Neka, neka, nemojte! Imam-efendija me je prvi zov'no, pa ću njemu. A tebi fala, ko bratu... - smireno će Ilhamija.

Topalhodža se okrenu:

- Šejh-efendija, samo da upalim vidjelo! Ti malo pričekaj. Znaš, uzbrdo je. A mrak je...

- Kad se budeš vrać'o, meni ćeš! Pravo meni! Ne znam kud ćeš njemu, kad nejmaš kud! - ljutio se Sinanbeg.

- Kad se budem vrać'o... - šapnu Ilhamija kao iza sna.

- Jah, kad se budeš vrać'o. Ne znaš kol'ko ćeš ostat' u Travniku?

- Kol'ko ću ostat'?... Ko to zna?...

Sinanbeg ga je odozgo gledao. Bio je mnogo viši od Ilhamije.

- Što, da te nije vezir zovn'o?

- Jest...

Sinanbeg se iskašlja, pa se šutke okrenu i pođe. I drugi se počеше razilaziti.

Gore, u kućerku, žmirnu svjetlost. Topalhodža je silazio s upaljenim lučem u ruci.

- Bujrum, šejh-efendija! Šta je, šta bi s njima?...

- Odoše, razidoše se... - osmjehnu se Ilhamija žalovito.

- I bolje je. Da barem s mirom progovorimo.

Kad udoše u kuću, Topalhodža se počе ispričavati:

- Afedersum, šejh-efendija, u mene je malo... kako ću ti rijet, sjeromaški, al' znam da ti nisi muhanat... Ja sam ti sam u kući, pa..

Ilhamija je tek sad mogao bolje sagledati Topalhodžu. U okraćaloj vehdoj džubi, nurli lica i plavih očiju, kratke žute bradice i s

osmijehom koji mu nije silazio s lica, sav je zračio nekom djetinjom bezazlenošću. Ali, bio je govordžik! Jednako je nalazio povoda za to.

- De, dina ti, šejh-efendij, raspredi se! Sjedi lijepo, ko da si kod svoje kuće! Sad ću ja nama spremić večeru. Samo ne znam, šta bi ti najvolio?

- Ja bi' da se napijem vode.

- Sad ću ja, sad! Bilo je i smreke, al' potrošilo se. Nejse, opet ću ja zakiselit'.

Ilhamija je naginjao bardak, a Topalhodža je nabrajao:

- Ima, efendum, mladog sira i jaja, pa mlaćenice, pa pite tikvenice, pa se more zaklat' i pilića, samo ćeš morat' malo pričekat', pa...

- Ama, Omer-efendija, pobogu! Nisam ja doš'o na zijafet! Iznesi šta je dragi Bog dao! Ubi dvoje-troje jaja i malo mlijeka, pa - elhamdulillah!

- Eh, da sam znao da ćeš izbit', drukčije bi' ja!...

Dok se Topalhodža bavio oko večere, vrteći se uz ognjište smješteno u prednjem dijelu nepopođene kuće koja je imala još i dva na sokak okrenuta sobička, Ilhamija je umoran kunjao. Pred oči su mu izlazili događaji današnjeg i jučerašnjeg dana. A sutra će, akobogda, u Travnik. Pri pomisli na to, zazebe ga. Ponovo dohvati bardak i napi se. Topalhodža, koji je bio za kratko zašutio, nastavi da govori. Uz to je traio suze, jer ga je dim ujedaio za oči.

- Ja sam ti, šejh efendija, preklani obudovio. Imam i dvi' šćere, koje su udate. Daleko su odavle. Jedna oko Dervente, a druga još dalje: kod Višegrada. Da mi je lahko, nije, al' reda je saburit'. A sijeda mi je bila, allahrahmetejele, pravi dost! Da je dragi Allah obrađuje - uzdahnu Topalhodža.

- Ja, kako ti je ovdi, jesi l' odavno u Vitezu?

- Kako nisam, moj šejh efendija, Ima trijest godina! A, kako ću ti rijet: nije ružno! Ljudi k'o ljudi. Ko i svugdi. Pazim da se ni o šta ne

ogriješim, kazujem kol'ko znam, učim djecu, držim džamiju, pa elhamdullilah!... Nek' me dragi Allah uspazi, a ljudi, kako hoće. Svakako je ovo kratka vijeka. Zato se ni za šta i ne otimam...

Ilhamija pređe pogledom po sobi. Dvije izlizane ponjave prostrte po podu, sećijica s jastucima napunjenim slamom, zeleno obojen sanduk i na njemu tanak dušečić, jastuci i jorgan. I nekoliko ćitaba u pendžeru.

- Ne znaš kol'ko mi je magbul što si mi musafir! - nastavi Topalhodža. - Sinanbeg je htio da pređeš njemu, a ti veliš - meni ćeš! Eh, jest mi magbul! Ono jest, u njega bi ti bilo stoput bolje. Hem kuća, hem prostijerka, hem... - nejma šta nejma! Ko u vezirskom konaku! Nadaleko ga nejma zgodnijeg! Vidim, nije mu pravo, al' Allah džellešanuhu je htio da i mene nečim obraduje! Otkako sam se Sinanbegu neke godine zamjerio, jednako puše na me. Ne mere da mi zaboravi i halali...

- Nešta?

- Ama, šejh efendija, mor'o sam! Krov nam se na mektebu bio provalio, a i duvarovi, hamani, bili legli. Pa mu ja velim da bi mekteb trebalo iz temelja opraviti' il' dić' novi. A ko će, ako nećeš ti - velim mu. A on izdreljio oči na me.

- Što baš ja? - veli.

- Zato što imaš okle! Nek' ostane neki hajrat i iza tebe - kažem mu.

- Ostaće Enes, veli on, pa nek' on diže hajrate. - A Enes mu je, biva, sin.

- E, ne mere tako - opet ću ja, pa mu kazujem kako je neki čojk, zgodan ko i on, isto tako govorio i jednako se sakriv'o za sina. Pa mu onda jedan star al' pametan hodža rekne da sa sinom po mraku krene preko brvna koje je bilo prebačeno priko naka potoka što je tek'o kroz to njihovo selo. Samo, veli mu hodža, nek' sin s fenjerom ide pozadi tebe, a ti hajde prid njim. Hele, tako i bude. I, šta bi? Nisu dobro ni

zakoračili na brvno, a otac ti s brvna pa - buć u vodu! Obe je noge polomio.

- Hodža, crko, na šta me navрати! - zavika iz potoka.

- Jah, efendum, tako je to - veli mu hodža. - Svak isprid sebe treba da sv'jetli i svoj fenjer nosi. Brvno ti je što i Sirat ćuprija, a fenjer su tvoja dobra djela. Ne budeš li hin im'o, zna ti se: ode u džehennem! Džaba ti je ako onaj što iza tebe ide nosi svoj fenjer i svoje vidjelo, pa makar ti i evlad bio. Od toga ti slaba fajda... I eto, otada, Sinanbeg me očima ne mere. Čuo si ga...

- Jahhh, tako je, moj Omer-efendija, baš tako! Svak' za se! Svak sa svojim fenjerom!

- I ja to velim!... Eh, evo čimbur, a evo i mlaćenica! A evo i kukuruza! Da sam barem znao pa da nam ispečem pogaču! Al' kad nejma domačice u kući, tako ti je...

- Neka, neka, elhamdulillah i na kukuruzi! Ne valja bit' asija!

- Ono, šejh-efendija. A da ti pravo kažem, htio sam se ja ponovo oženit', jer nije lahko bit' sam, a i 'nako... Al, još je teže dobru ženu nać'! Neće, uz Ramazan, bio ja na sijelu kod muderis-efendije u Travniku. Biva, odem mu ponekad, zijaret ga učinim, jer, malo je nakih ljudi. A i on mene, vala pazi. Drag sam mu nešto, pa eto... Nejse, puna odaja ljudi. Hodža i begova ponajviše. Progovori neko o ženidbi, a ja velim da bi se i ja ženio. Kako ja to rekoh, kad 'vamo jedan, puće na me!

- Zar te nije stid tako star, i zar ti je do toga, i 'vako, i 'nako, osu na me, ko da sam, bogami, po Travniku popalio! Ma stander ti! - velim ja. - Da je žena ko buha, pa da se neviđeno more uvuć' pod jorgan, pit'o bi te ja! Šta mi se tu praviš šeho i evlija! Kako ja to rekoh, sva odaja prasnu u smijeh, a moj ti muderis efendija sag'o glavu, a vidim i on se smjehulji. Potlje me bi stid što rekoh prid njim...

Ilhamija i sam oborio glavu, pa smije li se, smije. Lahkoća i iskrenost koji su izbijali iz Topalhodže, razgaljivali su ga, mada mu je čemer bio u srcu.

- Blago tebi moj Omer-efendija! - odmahnu rukom i ponovo se osmjehnu.

- 'Vako ti je, šejh-efendija! Ja kako mislim, tako i kazujem. Pa se počesto i opržim. Ko i sa Sinanbegom...

Do jacie su proveli u razgovoru. Ilhamija je najviše šutio i slušao, a Topalhodža je govorio. Skakao je s predmeta na predmet, ali je tako slikovito i sočno pripovijedao, da ga je bila milina slušati. Ilhamija je za čas bio na sve zaboravio, toliko ga je Topalhodža svojim pripovijedanjem zanio. Osjećao je kako mu se i duša i tijelo odmaraju.

Dok je razlijevao kahvu, Topalhodža je negodovao: Haman je ačik. Ko kad nejmam šiša, već dam u komšiluk da isprže, pa nikad ne uhasule kako treba... Već, šejh-efendija, ti, haman, i ne pušiš?

- Jok, ne pušim.

- Ja sam se prolazio, al nikako da se prođem. Znam da je mekruh, pa opet... Kamo sreće da mi je to jedina mahana.

Neko, prolazeći putem ispod kuće, propjeva.

- Ode u ašikluk, blago si ga njemu! - šapnu Topalhodža više za sebe, pa izduži vrat i proviri kroz pendžer da vidi ko je.

- Salkan, ja ko će drugi! - uzdahnu sjetno.

Ilhamija se iskašlja da bi zatomio smijeh, a Topalhodža nastavi:

- Ponekad me pitaju kako mogu bit' uv'jek horan i znam li šta je to huja, jer me, vele, nikad ljuta nisu vidjeli. To me je jednom i muderis-efendija pit'o. A ja onda velim: - Muderisefendija, ništa lakše već plitku vodu zamutit' i budalasta insana razljutit! Zato se i ne dam! - Muderis-efendija se na to zavalio od sm'jeha. Nešto mu se to plaho dopalo... Pa tako i ovaj moj Sinanbeg. Nejma šta nije radio, ne bil me istjer'o na hrastić pa da se zaboravim i rekнем što ne treba i što razumno insanu ne priliči. A ja se jednako pravim nevješć. Dok i njemu ne dodija, pa diže ruke. Sad me, samo ponekad, kô ono večeras, kô obad ujede.

- Jah, Omer-efendija, ne treba se zaboravljat'. Insan treba da je u svemu umjeren.

- Bezbeli! Neki opet, ovdje u selima, uzeli šljive kiselit' i rakiju peč'. Udar'o ja po tome i sa ćursa i na sijelima, kad, 'vamo jedan, pametnjaković, veli mi na sijelu:

- Dobro, hodža, kad se šljive mogu jest', što se rakija ne bi mogla peč'? I ona je od šljiva!... A znaš šta sam mu ja na to?...

Ilhamija digao glavu i čeka.

- Pitam ja njega ima l' on kravu.

- Imam dvije, - veli on.

- Lijepo, - velim ja. - A šta radiš s mlijekom? - opet ću ja.

-Nešto sirim, a nešto izmetem, - opet će on.

- A piješ li mlijeko? - pitam ja.

- Bezbeli da pijem, - kaže on.

- A jesil ikad kravlju balegu jeo? - opet ću ja.

On izvali oči, a sva se odaja ušutjela pa čeka šta će bit'.

- Kaži, - opet ću ja, - jesi l' ikad kravlju balegu jeo?

- Ma hodža, nemoj ti mene! - nahorozi se on.

- Pitam te, dobar si čojk, kaži mi jesi l' ikad kravlju balegu jeo? - zainatio ja. - Jer, ako ćemo tako ko što ti pametuješ, i balega je od krave isto ko i mlijeko, isto kô što je i rakija od šljiva. Zar nije?

Ljudi da se poduše od smijeha, a on se okljunio pa gleda prida se. Godinu-dvije nije kiselio šljive, al', kako čujem, opet je poč'o. Moraću ga ponovo nekako urazumit'.

Pripovijedao tako Topalhodža sve do pred jaciju, a onda se digoše, uzeše abdest i krenuše u džamiju. Usput su im se i drugi pridruživali. Išli su šutke: njih dvojica naprijed, a ostali za njima. Mjesec izašao, pa vidno kao da je dan.

- Šejh-efendija, hoš li ti u mihrab? - upita Topalhodža potihlo, kad izbiše pred džamiju.

- Drage volje, fala ti...

Džematlije, navikli na Topalhodžu, ovaj put utihli pa niti ko kahne niti zijevne. A kad Ilhamija počeo učiti, činilo se da niko i ne diše. Glas mu, ko da iz biljurne čaše dopire, čini se, dušu miluje.

- Ih, šejh-efendija, da nam hoćeš uz Ramazan izbit', pa da nam vaziš i klanjaš! - opkoliše ga poslije jacije.

- Vala, kad bi htio! Ne bi, dina mi, ništa žalili... - govorili su drugi.

- Slušajte vi svog Omer-efendiju, ne treba vam bolji! - branio se Ilhamija.

- Ma, ono jest, al' opet...

Topalhodža među posljednjim izađe iz džamije. Zajedno s njim izađe i Sinanbeg, koji mu je nešto potihlo govorio, jednako prijeteci kažiprstom.

- Hoćemo l', šejh-efendija... - priđe Topalhodža Ilhamiji, oko kojeg su se ljudi jednako okupljali.

- Moremo...

Začudo, Topalhodža je čitavim putem šutio. Ako bi ponešto i progovorio, vidjelo se da je to na silu, bez one njegove uobičajene lahkoće i vedrine. Ilhamija to osjeti pa ga upita:

- Šta je, Omer-efendija? Nešto si mi se ušutio. Da ti nije šta?...

On uzdahnu, pa gotovo plačno prošapta:

- Kazaću ti, šejh-efendija... Kad dođemo kući...

Sjena tuge pomilova Ilhamiju. Osjeti da je to zbog njega.

Kad stigoše kući, Ilhamija se šutke raspremi. Skide džubu i sjede.

- Eh, Omer-efendija, da čujem, šta je?

On stao kraj vrata, oborio oči i, čini se, plače.

- Omer-efendija, pobogu, nismo zar djeca! Šta je, da čujem!

Topalhodža se zagrcnu, priđe Ilhamiji pa mu obgrli koljena i poče jecati.

- Ama, Omer-efendija!...

Jedva mu otkrpi ruke i poče ga smirivati. A ruke mu staračke, koža na njima zgužvana, puna žućkastih pjega.

- Hajde, smiri se, pa mi kaži šta je. Ustani i sjedi!

On se diže i sjede. Još je neko vrijeme šmrkao, dok isprekidano ne prošapta:

- Sinanbeg reče da,... da te vezir... zove...

- Pa onda?

- Sinanbeg kaže: - Halali se s njim... - To, biva, s tobom... Da Bog da mu!... A onda sam se sjetio šta mi je muderis efendija skoro o tebi kaziv'o..

- Šta ti je kaziv'o?

- Kaziv'o da je ozuhurila nekakva tvoja pjesma. Zorli, kaže on. To mi je rek'o 'nako usput, pa ga o tome nisam više ni pit'o. Mislim se: pjesma k'o pjesma. O ahlaku, o dinu, bezbeli... Pa sad, kad mi Sinanbeg reče, ja to sveza jedno s drugim. Morebit da tako i nije, al me šuhba i strah ufati... Sinanbeg me najviše prip'o. Ko kad je zlogovor, da mu Bog da šta je za njega...

- Pjesma veliš.

- Tako reče muderis-efendija.

- Eh, moj Omer-efendija!

- Biva, nije! - živnu Topalhodža.

- Jest, baš jest! Kamo sreće da je stigla do Stambola, a ne samo do Travnika! Aferim joj bilo!

Topalhodža se digao na noge, pa zgranuto gleda u Ilhamiju. A Ilhamija ni nalik na sebe. Sav kao da je u vatri. Čini se - plamti.

- Ja šta će bit', pobogu, šejh-efendija?

- Nek' bude što bit' mora! Allahu u emanet... - smireno će Ilhamija. Bio je opet onaj prijašnji: sabran, ali sjetan.

- A po čem je, šejh-efendija, ta pjesma zorli?

- Svaka je istina, u nevakat kazana, zorli... Svi je vide, svi znaju, al - šute. Pa kad neko prokine i kaže, pripadnu se i zaviču: zorli! A neko mora kazat'! Vidiš li ti šta se radi, moj Omer-efendija? Nije to od jučer! Nejma šta nas ne tare i ne trijebi: džehalet, ratovi, nasilje, rušvet, štagod hoćeš! Pa sad Dželalija doš'o da to smiruje i liječi. Čime? Krvlju i zulumom! Da imam stotinu glava, ne bi hi žalio!

Neko su vrijeme obojica šutjeli, dok se Topalhodža ne javi. Govorio je mehko i utješljivo:

- Ko zna, morebit i nije tako k'o što se čini. More se to, s Božijom pomoći, i razmitit'...

- Neka, Omer-efendija! Ja sam poresidio. I kren'o u Travnik. Ako me smrtno šerbe čeka, evo me! A tebe, Omer-efendija, molim, ne govori mi više o tome! Kazuj mi nešto veselo, nešto 'nako, ko što si mi kaziv'o prije jacije.

- Kad bi' mog'o...

- Onda te molim, ostavi me sama. Htio bi' da učim. Rano ću krenut'. Inšallah, prije sabaha.

Topalhodža izađe na prstima. Zastade na vratima i htjede nešto reći, ali kao da se predomisli pa šutke pritvori vrata.

Cijelu bogovetnu noć Ilhamija je proveo na koljenima. Učio je Kur'an. Polušapatom. Opet ga je obuzimao onaj uznositi osjećaj kad mu je duh krilio iznad svega ovozemaljskog. Duša mu se otvarala, zamirući od zanosa koji ga prožimao.

U neko doba noći nešto u kući lupnu. Topalhodža, koji se bio digao, zapretao je pogaču. Zora se mliječila. Ilhamija prestade s učenjem, ustade i zanijeti sabah. Kad klanja, spremi se i pojavi na vratima.

- Sabah hajrollah, Omer-efendija! Topalhodža se strese.

- Ah, ti si! Allahrazola, šejh-efendija!... Jesi l' mogo zaspat?...

Pogača je, evo, pečena, a sad će i kahva!

- Fala ti, al' ja sam zapostio.

- Pobogu, pa nisi ništa jeo!

- Kako nisam, zar nisam iftario?... Već ja bi, s Božjom pomoći, kren'o.

- Ama, kako ćeš, pa nisi ništa... Da ti makar nešto spremim pa ponesi! Ah, pobogu...!

- Nemoj, Omer-efendija, ne treba! Do iftara će se, belćim, nešto nać'. Osim ako...

Ne doreče. Bio se opet vratio zemlji. Dan koji se rađao, nosio je sa sobom svoje tegobe i brige. Ilhamija je opet bio dunjalučki.

- Ama, treb'o si me kucnut', pa da ti nešto za ručak spremim! Kud ćeš tako, pobogu!... Ah, brate, brate, kamo puste sreće da je sve ovo san, da nije... - plačno je nabrajao Topalhodža. Bio je u dugim gaćama i bez ahmedije, dok mu je porijetka brada od uzbuđenja podrhtavala. Činilo se da će svakog časa briznuti u plač.

- Neka, ne žalosti se, Omer-efendija. Već, htio bi' te nešto upitat'.

- ???

- Će ti je džuba?

- Džuba?

- Jah, džuba. Donesi je! Topalhodža je začuđen stajao.

- Hajde, donesi mi svoju džubu!

On uđe u sobu i vrati se s džubom. Ilhamija mu je uze.

- Omer-efendija, moja je i bolja i novija od tvoje. Uzmi je, jer si imam i tebi je preća već meni. Ako ti bude duga, pokрати je. A meni i ova more dat' ruku.

Govoreći to, Ilhamija navuče džubu. Bila mu je pokratka, jedva do koljena. A i rukavi su bili kratki, dopirali su ispod lakata. Bila je uz to i izušivana. Hasrat je ponedje provirivao.

- Ti uzmi moju. U sobi je, na sanduku...

- Šejh-efendija... - šapnu Topalhodža tronuto.

- Ako nećeš da mi ovoga dana izadeš iz hatera, poslušaj me! Bila je na imamu, pa nek ostane na imamu! Mjesto joj je u mihrabu. Allah mi je svjedok da sam je čista srca i s čistim nijetom nosio, pa je nosi i ti!... A sad, hodi da se halalimo. I to, bez plaća!

Ilhamija zagrli Topalhodžu. Čvrsto ga je držao, pa ga onda naglo pusti i bržebolje, ne dižući očiju, obu firale i dohvati torbu.

- Allahemanet i halali...

- Ama, zar baš... Pa uzmi... makar... - mucao je Topalhodža idući za njim.

Neka, fala ti, nek stoji... - odgovarao je Ilhamija ne osvrćući se.

Kad sade na put, okrenu se. Topalhodža je stajao s rukom na ustima i gledao za njim. Diže ruku i nešto doviknu, ali Ilhamija ne razabra šta reče. Onako, u sabahzorskoj sumaglici, pričinjaio mu se gotovo nestvaran.

Kad odmače od Viteza Ilhamija zastade i opet se osvrnu. Između zelenih krošanja drveća provirivali su krovovi kuća, a među njima, poput kvočke među pilićima dizala se džamija sa svojom tubastom drvenom munarom. Stajala je tu kao da osmatra i osluškuje šta se zbiva u Vitezu i ko mu s koje strane dolazi u pohode.

Pred oči mu opet izađe Topalhodža i neka blaga toplina prostruja mu kroz damare. Susreo se s njim prvi, a biće i posljednji put, ali mu je od prvog viđenja ušao u srce i tu se ugnijezdio kao da ga je oduvijek poznao. Ilhamija obori pogled i osmjehnu se. Tijesna Topalhodžina džuba koja ga je stezala nije bila ni na šta nalik. Šta li će Dželalija pomisliti kad mu se takav pomoli? Ma, zar je to taj Ilhamija? - upitaće se, bezbeli.

Sunce je u dugim purpurnim strijelama izranjalo iza brda. Lašva, dotad tamna i tiha poput zmiје, odjedanput bijesnu. Ilhamija zastade. Rijeka bi ga oduvijek ispunjavala osjećajem stalne prolaznosti i stalna trajanja. Uvijek ista, a uvijek druga i obnavljana. Kao i ljudi, i drveće, i ptice. Kao sve što živi i mrije. U toj jutarnjoj čistoći i tišini osjeti se lahak i smiren, da mu se činilo - poletjeće. Nekoliko preplašenih čavki, zavučenih u vrbak kraj rijeke, tromo prhnu i čakćući odletje. Ilhamija ih isprati pogledom dok se posve ne izgubiše.

Putem nije gotovo nikog susretao. Tek negdje pred Docem, naiđe na dvojicu-trojicu pješaka i konjanika s kojima se u mimohodu pozdravi.

Bio je nakanio da se zaustavi u Docu i zijaret učini šejh-Ibrahim-dedetovo turbe koji je tu počivao još od Fetha, a onda Mejlijin mezar. I baš kad htjede da svrne do Lašve da bi promijenio abdest, zastade. Iza okuke na cesti, u oblaku prašine ukaza se grupa konjanika koji su mu se u trku približavali. Ilhamija se pribi ukraj puta da se skloni, ali se oni zaustaviše baš pred njim i stjeraše ga u sami jarak. Bili su probrani, do zuba naoružani, zagrnuti u crvene binjiše i s bijelim turbanima na glavi. Konji su im bili razigrani, utili, krupnih i vatrenih očiju, pa su i oni i jahači utjerivali strah u ljude. Bio je to odred joklamadžija, ljudi iz Dželalijine oružane pratnje, koji su bili zaduženi

da nadziru puteve i klance kako niko, bez putne isprave providene vezirovim muhurom, ne bi mogao po svojoj volji vršljati zemljom.

Najnaočitiji među njima, i po nošnji i po pusatu, upre prst u Ilhamiju, dok mu se konj jednako propinjao grizući džem i razbacujući pjenu oko sebe.

- Teskeru! Ilhamija izvadi kadijino pismo s kojim se zaputio u Travnik.

Joklamadžija uze da čita pismo.

- Šalju te veziru?

- Jah, šalju.

- Sama?

- Sama.

- Radi čega?

On sleže ramenima. - Bezbeli će mi se kazati...

Joklamadžija ga je u nedoumuci gledao. Glava njegova konja gotovo je doticala Ilhamijinu glavu, jer ga je bio posve stjerao u jarak. Osjećao je vreo konjski dah na obrazu.

- Šta ti je u torbi?

- Čamašir.

- Da vidim.

On skide torbu od kostrijeti pa izvadi čiste gaće i košulju. Pa onda drvenu kašiku, mahramu i još nešto zamotano u bošču.

- A to? Šta ti je to? Ilhamija šutke razmota bošču.

- Šta je to?

- Čefini... - šapnu tiho.

- Čefini? - lecnu se joklamadžija.

- Jah, čefini.

Riječ pade kao ugljevlje u vodu. Pa kao da cvrknu. Svi se zbiše oko njih.

Dolje, u zakržljaloj travi na rubu jarka, u razmotanoj bošči, bijelili su se bezni ćefini, Ilhamijina posmrtna popudbina s kojom je kreno u Travnik.

Joklamdžije istegli vratove, gledajući čas u ćefine čas u Ilhamiju. Samo konji ponekad zahržu i nestrpljivo udare kopitom o zemlju.

- Šta će ti ćefini?... Nadaš li se, morebit, smrti?

- A, ko joj se ne nada i ko je ne čeka? - mirno će Ilhamija.

- Neki to zaborave, al' sjetiće se kad bude trebalo. Samo, bojat' se je da ne bude kasno...

Joklamdžija se iskašlja i pritegnu pusat.

- A, šta si ti, ko si?

- Derviš.

- Derviš. I, veliš da neznaš što te šalju i zovu u Travnik?

- Onaj ko me zove najbolje će znat'.

Odozdo, od Viteza, pomoli se u taj čas druga grupa konjanika. Jahali su korakom, šutke. Nešto sumorno kao da je lebdjelo nad njima. Bio je to jedan od mnogih bosanskih ajana koji su u to vrijeme pozivani u Travnik. Dolazio je s pratnjom, koja nije bila nimalo veselija od njega. Joklamdžija se uskomešaše.

- Mehmedaga, eto nekih!

Ovaj pogleda u pravcu odakle su konjanici dolazili, pa prije nego što krenu priprijeti Ilhamiji:

- A ti, pravo u Travnik! Da nisi niđe skret'o, čuješ li!

- Tamo sam i poš'o...

- I da se odmah javiš u Konak!

Ilhamija potvrdi glavom pa poče sabirati stvari i trpati ih u torbu. Joklamadžije okrenuše konje i podoše u susret došljacima.

Šutke su prilazili jedni drugima. Joklamadžije, koji su bili brojniji, opkoliše došljake. Čulo se kako dvojica među sobom nešto razgovaraju, ali se nije moglo razabrati šta govore. Ubrzo se razdvojiše, pa joklamadžije poput vihora odjuriše prema Vitezu, a došljaci, u pratnji jednog joklamadžije, krenuše prema Travniku. Kada naidoše pokraj Ilhamije koji je i dalje stajao u jarku, prodoše šutke, poput dženaze. Ajan, koji je prvi jahao, bio je sredovječan, bogato opremljen čovjek, koji u prolazu baci kratak i odsutan pogled na Ilhamiju. Oči su mu bile pune očaja i tuge, kao u onih koji su se već unaprijed pomirili sa svojom zlom sudbinom. Postariji čovjek koji mu je jahao s lijeve strane, nešto mu je tiho i povjerljivo govorio, jednako prinoseći ruku srcu baš kao da se zaklinje, dok ga je on odsutno slušao. Samo bi ponekad sklopio oči pa polahko digao i spustio glavu i prešao dlanom preko lica, kao da se budi.

Ilhamiju zazebe oko srca. Taj kratki susret s joklamadžijama, pa onda s ajanom i njegovom pratnjom, ponovno ga vratiše stvarnosti. Nije to bio susret i razgovor s hujivim, ali čestitim Hamzagom u vrandučkom hanu, niti sa dobrim i bezazlenim Topalhodžom, pa čak ni s hajducima i njihovim harambašom koji su uza sve imali u sebi ljudstva i samilosti. Ne, to je ovaj put bilo nešto posve drugčije. Bio je to susret s vlašću, hladnom i bešćutnom poput oštrice sablje, kojoj je svejedno u koga će i gdje zasjeći.

Ilhamija se uzbudi i zadrhta, pa sklopi oči i muklo jeknu;

- Bože, ne ostavi me, ne daj da oni budu jači od mene!

Iza prve okuke Ilhamija nabasa na postarijeg seljaka kršćanina. Stajao je kraj vode koja je tekla u veliko drveno korito i petljo nešto oko konja, držeći ga za prednju nogu. Ugledavši Ilhamiju, on pusti konja i smjerno pozdravi skidajući kapu.

- Eh, šta je, mogu li šta pomoći...? - upita Ilhamija pitomo, rukom odgovarajući na pozdrav.

- Visi mu potkova, efendija, a ne mogu da je skinem. Strah me, nagrdiće se...

- Teško ćeš sam. Već, da ti pomognem...

- Fala ti ... Kad bi ga malo pridrži'o dok mu ne skinem potkovu.

- Hoću, kako neću! - dočeka Ilhamija spremno, pa priđe konju i odiže mu desnu nogu sa čijeg je kopita visila tanka izlizana potkova.

- A imaš li kakva kliješta? Il' nož?

- Eh, to i jest nevolja, moj efendija! Kliješta nemam, a nož imam.

- Daj onda nož. Da vidimo hoće l' moći. Ja ću mu držat' nogu, a ti podvući nož pod potkovu. Samo polahko!

Seljak se podugo mučio, nastojeći da uvuče nož ispod zavrnutog čavla na kojem je visila potkova, dok je Ilhamija smirivao konja.

- Teško... neće... - othukivao je seljak klečeći na jednom koljenu.

- Stande, da vidim mogu l' ja. A ti ga malo pridrži.

Ilhamija je bio bolje sreće. S mukom podvuče nož pod zavrnuti čavao pa ga ispravi i skide potkovu.

- Ha-hh, evo je!

Obojica s olakšanjem odhuknuše, a konj se strese i isteže vrat.

- Fala ti, efendija, Bog ti svako dobro dao!

- Amin, i tebi...! A sad, polahko! I pjehe, bezbeli!

- Ma, neću daleko, blizu mi je. Bio sam otjer'o žito u mlin, kad u putu vidim...

Dok je govorio, seljak pokvasi ruku i skide kapu pa mokrim dlanom pređe preko čela i glave. Ilhamija tek sad vidje krvavu, kao prst

debelu masnicu, koja mu se protezala s vrha čela i gubila u prorijeđenoj bijeloj kosi.

- Nu, šta ti je to? Asli te je nešto udarilo?

- Jah..., udarilo me... - muklo šapnu seljak i plačno proguta pljuvačku.

- Nešta?

- Oni... - pokaza seljak očima niz cestu kud su bili protutnjali konjanici.

- Joklamadžije?

- Oni...

- A zbog čega, pobogu?

- Nizašta, efendija, nizašta, ako mi vjeruješ! Vraćam se ja iz mlina, kad oni nahrupiše. Stuštiše se k'o nevrijeme. I dok se sklonih u jarak, jedan od njih zaustavi konja pa da mi oca i mater, a onda me puzdrom po glavi. Da se ne sageh, bi mi oči izbio...

- E, jadu i čemeru naš! - jeknu Ilhamija. - Šta se ovo s nas radi...! Pa zar oni, nesretnici, ne znaju, da se ni travki, ni hajvanu, a nekamoli insanu, zulum i nepravda ne smiju činiti. Teško si ga njima, teško si ga njima!

Dok je govorio, Ilhamija izvadi mahramu iz šalvara pa je pokvasi na vodi i priđe seljaku.

- Stani, brate, da ti to podvežem. Biće ti lakše. Dede, sagni glavu!

Seljak ga šutke posluša i plačno uzdahnu.

- Fala ti, efendija, Bog ti svako dobro dao! I ne zamjeri ako te upitam: koji si?

- Koji sam?... Garib..., siromah..., derviš...

- Blago si ga tebi, kad si taki! A kud si kren'o ako se more znat'?

- U Travnik.

- U Travnik? - trgnu se seljak. - Nije, ako Bogda po zlu i nevolji?

Ilhamiju stegnu oko srca, ali se u času pribra. Pa više za sebe, šapnu: - Allahu u amanet... suđeno se ne mijenja... - A onda se okrenu seljaku i tapšući ga po ramenu tiho će: - Hajde brate, nek' ti je Bog na pomoći. I tebi, i svima nama!

- I tebi, dragi moj efendija! I nek znaš, moliću se Bogu za tebe! Po svom zakonu.

- Bog je jedan, Bog je jedan! - izusti Ilhamija i pođe. Uskoro sađe s puta i spusti se do Lašve pa poče uzimati abdest. Dok je vadio mahramu i traio se, šarena ptičica, nasadena na tanke visoke nožice, spusti se na kamen usred vode i sitno zacvrkuta. Dugi šareni repić jednako joj je podrhtavao, pa se činilo da se cuca na kamenu. U to doletje ista takva ptica, pa zajedno zacvrkutaše i odletješe.

- Allahu dragi, al' im je lijepo! - raznježi se Ilhamija, s tugom pomišljajući da li će ikada više stajati na obali rijeke i slušati šum vode i gledati sjaj sunca, ili plandovati u miru starih vrba nadnijetih nad rijeku, dok im se podlokano korijenje ogleda u vodi.

Čučnu pod vrbu da predahne, jer se odjutros bio umorio. Dolje, u tišaku pod vrbom, ugleda svoju sliku. Učini se sam sebi nekako dalek i tuđ, pa poče razmišljati.

- Evo, ovako će negdje ostati moje tijelo. Ko zna gdje?... Duša će se osloboditi i odvojiti od njega, ko od haljinke u kojoj je bila. Pa će onda nestati svih tjeskoba i briga koje me more. Hoću li onda biti smiren i hoću li naći ono u šta sam tvrdo vjerovao i šta sam za života uporno tražio? Bože, smiluj mi se i ispuni moje nade, oprosti mi grijehe i pokri sve moje sramote!...

List, otkinut s vrbe, pade u tisak. Vodeno ogledalo zadrhta i nabra se. Slika se izduži, razdvoji i izgubi.

- Tako će biti i sa mnom. Nestaće ovog hudog, dunjalučkog Ilhamije, ovoga što danas hoda, prti svoje dunjalučke toware, brine se za

nafaku i misli hoće li mu orah u bašći ove godine ponijeti ili neće i šta će mu uradit' nekakav od njega još hudniji Dželalija... Jah, kad bi sav život bio samo u tome i kad ne bi bilo ničeg višeg i uznositijeg od toga, onda, onda...

Ne dovrši misao. Uspavaše ga umor i jednoličan žubor vode. Zaspa onako čučeci, leđima naslonjen na vrbu. U snu mu se od toga učini da je sav stegnut i u nešto umotan, pa ne može da se makne.

- Pa... pa ja sam u mezaru! - pomisli u strahu. - Dželalija me smak'o i evo me sad u mezaru. A ovo što me steže i ne da mi da se maknem i protegnem, ovo, ovo su nasloni iznad mene...

Hej, Abdulvehabu bin Hava, čuješ li nas? - začu se glas koji je dolazio odnekle i iz daljine i iz dubine. Kao ispod zemlje.

On osluhnu, ali se ne odazva.

- Hej, Abdulvehabu bin Hava, odazovi se!

- Ovo su suvaldžije - pomisli i sav se sledi. Pa se onda prisjeti riječi pouke: „Kad ti dođu dva meleka koji su bliski Allahu džellešanuhu, a koji donose radosnu vijest i koji opominju od strane milostivog Allaha, da te pitaju o tvome Gospodaru, o tvome Pejgamberu, o tvojoj vjeri, o tvom imanu i o tvojoj Kibli, nemoj se uplašiti i nemoj biti tužan pred njima, nego im odgovaraj jasno i razgovijetno”...

Kad ga po treći put zovnuše imenom i imenom njegove majke, on se odazva:

- Ja sam onaj kojeg tražite! Ja sam Abdulvehab sin Havvin!

- A znadeš li ko smo mi?

- Znam.

- Reci kad znaš!

- Vi ste suvaldžije: Munkir i Nekir.

- A znadeš li zbog čega smo došli?
- Da me ispitate.
- Kazuj, onda! Ko ti je Bog?
- Bog mi je Allah džellešānuhu.
- Ko ti je Pejgamber?
- Pejgamber mi je Muhammed alejhiselam.
- Šta ti je vjera?
- Vjera mi je Islam.

Odgovarao je smireno i razgovjetno, dok ne ču riječi koje nije očekivao:

- Kazuj dalje?
- Šta treba da kazujem?

Kako si živio i šta si za života radio? On se uhvatio i ne zna odakle bi počeo.

- Hajde, kazuj!
- Pa, zar se ne zna?... - promuca zbunjeno.
- Sve se zna, ali hoćemo da od tebe čujemo.
- Ne znam odakle bi počeo...
- Odonda otkako znaš za sebe.

Do Ilhamijinih ušiju dopre blejanje janjadi. Pa se onda prisjeti djetinjstva i poče:

- Kad sam bio dijete, najvolio sam janjad. Kad bi doš'o Kurban-Bajram, uvijek bi' plak'o za kurbanima. Donosio bi him vode i dav'o slanih mekinja, sve dok hi ne bi odveli. Onda, onda...

- Preskoči to, pa govori odonda otkako si se zamomčio i zahodžio!

On onda poče da pripovijeda o svom muderisu Karahodži pred kojim je učio, jednako ga hvaleći i Boga moleći da ga džennetom obraduje, pa onda o svom dervišluku i zanosu koji ga pri tom obuzimao i o svom nastojanju da pronikne u stvari koje su ga zanosile, a ipak mu ostajale pokrivene ili samo naslućene. A govorio je tako lijepo i tečno, da se i sam čudio odakle mu naviru tako probrane riječi koje ranije nije ni spominjao niti znao. Onda nastavi o djeci koju je podučavao i šta im je sve kazivao, pa bilesi i o tome kako bi ponekog znao ne samo izružiti već i ispucati, ali je to bilo nekad, davno, dok je bio mlad. Onda poče o ljudima koje je poznavao i do kabura pratio ili im na smrtnome času šehadet donosio. Sjeti se jednog svog vaza kad su ljudi plakali dok je govorio, pa ga poče u zanosu ponavljati. Zatim naglo pređe na neko mrtvo dijete koje je upalo u vreo kazan sa sirćetom i koje niko nije smio izvaditi dok on nije došao. I sam se začudi odakle mu sad to, pa se zbuni i zašutje.

- Čekaj, Abdulvehabe sine Havvin! Ti nam kazuješ samo o svojim dobrim stranama, a o onom drugom ništa nam ne kazuješ! Šta je s grijesima?

Ilhamija se usplahiri. Poče premetali po pameti, ali nikako da se sjeti.

- Šta je, zar nema grijeha?

- Ima, ima, kako nejma!

- Kazuj, da i njih čujemo!

On se tada sjeti svoje prve džube koju je skrojio i Vejsilage terzije koji mu je bio sašio, pa nastavi:

- Jedva sam ček'o tu svoju prvu džubu, jer sam istom bio uniš'o u mihrab. A i čohu sam jedva nabavio. I to i za džubu i za šalvare. Kad tamo, Vejsilaga mi krivo skrojio i sve pokvario. Bio je već i ostario i, haman, i obnevidio. Ni jedno ni drugo nije mi moglo ni navirit'. Nejma šta mu ružna nisam zaželio! I sad me je stid! Poslije sam mu iš'o i molio ga da mi halali. A kad je umro, hatmu sam mu proučio i poklonio. Jednako se mislim: je l' mi, Bože, halalio...

Ilhamiji se učini da neko negdje duboko uzdahnu i proplaka.

- Ima li još šta? Štogod krupnije?

On se izmučio, ali nikako da se sjeti. Došlo mu da zaplače od muke.

- A to s Dželalijom, kako to bi? Ti, Abdulvehabe, ustao protiv carevine, pa...

- Progovorio sam protiv nasilja... Jer, kazano je: ni nad hajvanom, a nekamoli insanom, nasilje se ne smije provodit'...!

- A da si znao, Abdulvehabe, šta te čeka, šta bi onda?

- Znao sam da me nekakav peškeš čeka. A u velikih ljudi i peškeši su golemi...

Kad to reče, i sam se začudi odakle mu takav odgovor.

- Jesi li se bojao smrti?

- Znao sam da je moj Gospodar izvor milosti. Pouzdavao sam se u Njegovu milost.

- A sad nam reci, Abdulvehabe, sine Havvin, ko su oni koji su nevino pogubljeni na putu istine?

- Šehidi... - šapnu on.

- Gdje je njihovo mjesto?

- U džennetu...

Odjednom zavlada tajac. Ilhamija osjeti kako ga po licu pomilova nekakav mirisan lahor. Zapljusnu ga svjetlost nura, a žubor Kevsera dopre mu do ušiju kao najljepši zvuči glazbala. Osjeti neodoljivu milinu i lahkoću kakvu nikad u životu osjetio nije. Kabur se rastupi, a on pogleda i probudi se...

Jedno je vrijeme nepomično sjedio i zatvorenih očiju nastojao da još koji trenutak uživa u zanosu koji ga bio obuzeo. Riječ „šehid” još uvijek mu je zvonila i u uhu i u srcu, i bi mu neodoljivo žao što se probudio i što je to bio samo san.

Ustade da promijeni abdest, pa se sjetan i zamišljen uputi do Ibrahim-dedetova turbeta.

Crvotočno i nahereno Ibrahim-dedetovo turbe i bijeli kameni nišani okolo njega, obrasli u bujnu travu, uz nekoliko janjadi koja su mirno pasla, ponovo povratije spokojstvo u Ilhamijino srce. Diže ruke i mrtvima prouči Fatihu, pa se uputi do Mejlija mezar. Poveisok uzglavni nišan, s derviškim kaukom pripadnika kaderijskog reda derviša, obilježavali su grob ovog čuvenog Sarajlije, o kojem je već u mladosti toliko slušao.

„U ćulahu, duge kose i visoka vrata, derviš ugledna roda, nježan, otmjen i učen, pjesnik pun znanja, ljubitelj lijepe knjige i slikar” - kako su Mejliju opisivali savremenici, punio je toplinom Ilhamijino srce. On ga nije zapamtio. Bio je dijete kad je Mejlija umro nadomak Travnika, gdje se bio zaputio da od tadašnjeg vezira Abdullah-paše traži pomoć za opravku svoje tekije u Sarajevu. Koliko je bio odan tekiji i tarikatu, najbolje se moglo vidjeti na hakiku sa njegova prstena-pečatnjaka u koji su bile urezane riječi: „Prah tekije - Mehmed Mejlija...”

Ilhamija nad mezarom nazva selam, ćućnu i poče poluglasno ućiti Jasin. Glas mu je milozvućno plovio kroz podnevnu tišinu. Źut leptir je jedno vrijeme oblijetao oko Mejlija bašluka. Zatim se spusti na bašluk, sklopi krila i smiri se. Pa opet odletje...

Kad proući i pokloni Jasin, još je neko vrijeme šutke ćućao kraj mezar. Kao da razgovara s mrtvim Mejlijom. Onda se diže i uputi prema turbetu. Skide firale, oturi vrata koja škripnuše i uće. Doćeka ga polumrak, šutnja i hladovina.

Sve do ićindije Ilhamija ostade u turbetu. Najprije proući Jasin pred dušu Ibrahim-dedetovu, a onda klanja podne i nastavi s ućenjem Kur’ana. Ućio je na koljenima, spuštene glave i zatvorenih oćiju. Osluškivao je vlastiti glas za koji mu se ponekad ćinilo da nije njegov.

Kad bi otvorio oči ugledao bi nadgrobnu kuburu pokrivenu zelenom čohom i po njoj zlatnom žicom izvezena kur'anska sjeta. Pa bi opet nastavio učiti. A učio je iz dna srca, dok su ga srsi uznositosti sve više podilazili. Bio je već s one strane života i nije osjećao ničega osim spokojsva koje ga posve obuzelo.

Sunčana zraka pade mu na lice i vrati ga zemlji. Oštro sječivo zbilje žabi mu se u srce, a jedna jedina pomisao, ledena i nemilosrdna, uskovitla i razbi njegovo maloprijašnje spokojstvo: - Dželalija! Dođe mu da zavrišti, učini mu se da će se ugušiti i htjede da bježi dok se još bježati može, pa se poče boriti i lomiti sa samim sobom.

- Allahu moj, ne ostavljaj me! - molećivo jeknu i s tugom pogleda u Ibrahim-dedetov mezar. - Blago si ga njemu, on je sve svoje obavio, on je šehid! - uzdahnu i pokri lice rukama.

Sudeći po suncu, mogla je biti ićindija. Polahko se pribra pa se diže i zanijeti da klanja. Kad doklanja i predade selam, prouči dovu i svesrdno zamoli Boga da ga ojača, jer se već bio primakao danu i mjestu gdje će se razvezati njegova sudbina. A kakva će ona biti, u to nije sumnjao. Znao je šta ga čeka, i to od časa kad je stigao haber iz Travnika. Maglajski kapetan, koji ga je pozvao da mu to saopći, i sam je bio potresen.

- Šejh-Ilhamija - rekao je saosjećajno - zovu te u Travnik. Zove te Dželalija glavom.! Ja ti ne mogu pomoći. Nek' ti je Allah na pomoći! Kreni sam, jer neću da te iko goni. Nit' si hajduk, nit' ubojica!

Hudi maglajski kapetan! Da je tada znao da će i on uskoro doći na red i da se nikad više neće vratiti u Maglaj.

- Gospodaru moj! - šaptao je Ilhamija izlazeći iz turbeta.

- Ti najbolje znaš zbog čega me zovu i šta me tamo čeka. Ako je zbog onog što sam kazao, ne daj da me strah uzdrma pa da poreknem ili da se pokajem za ono što sam učinio; ne dopusti da mi se bojazan prikrade u oči niti da se drhtaj osjeti u glasu mome! Pomozi mi da ostanem čvrst i postojan na putu istine i da sklopim oči s Tvojim imenom u srcu! A kada budem polagao račun na Dan konačnog

obračuna, budi mi milostiv i oprosti grijehе svom grijеšnom robu Ilhamiji! Skrušeno Ti se molim, Gospodaru moj.

Sunce se bližilo smiraju. Gorjelo je vrelinom i sjajem, dok se Ilhamija primicao Travniku. Bio je umoran i sjetan. Srce mu je bilo puno tuge. Ne radi onog što ga je čekalo u Travniku, već zbog osjećaja da se kroz čitav svoj život trudio da bude i ostane čist, da živi i radi pravednički. Pa sad, na kraju životnog puta, Dželalijina sablja! A onda se opet tješio da su to ljudske stvari i ljudski aršini, ali da će konačan sud biti drukčiji.

Pred samim ulazom u Travnik ponovo se zaustavi. Želio je da se osvježi i promijeni abdest. Htio je pod abdestom ući u grad. A kada ugleda vrhove Vlašića i Vilenice i suncem pozlaćene aleme na visoko propetim travničkim džamijama, uzbudi se. Travnik bi ga, kadgod bi ulazio u njega, a to nije bilo često, tri-četiri puta u čitavu njegovu životu, uvijek iznova uzbudivao. Bjelogrud, gosposan grad, pun bijelih nišana kakvih više nema ni u jednom gradu Bosne; grad, okićen džamijama od kojih je svaka drukčija, jer je svaki hair-sahibija želio da joj dade nešto svoje; grad, pun hladnih i bistrih voda, zelenila i mudrih, ali i opreznih ljudi. Onda ugleda tvrđavu na padinama Vlašića i sjeti se Konaka u Gornjoj čaršiji, pa ga odjednom hladan vjetar zapuhnu i presječe.

Pri ulazu u grad niko ga ne zaustavi. Nekoliko pašalija koji su stajali i razgovarali pred gradskom kapijom i ne obazriješe se na njega. Prođe mimo njih, u čudu se pitajući gdje su Travničani? Jer, malo je koga usput susretao. A što je dalje odmicao, sve se više čudio. Travnik, kao da ga je kuga pomorila. On nije znao da su se Travničani, otkako je Dželalija došao, zatvarali u kuće prije akšama. Ko nije morao, taj nije ni silazio u čaršiju. Pa ni iz kuće nije izlazio. Strah je jednako lazao Travnikom. I danju i noću. Kraj Konaka se sa strepnjom prolazilo. Žurno, s očima uprtim u zemlju. Po kućama i dućanima šapatom se prepričavalo koga su nanovo doveli i proveli, za kim je danas ili jučer top pukao i ko li je to od bosanskih ajana ispio svoje smrtno šerbe.

Novosti iz tvrđave ipak su dopirale. Ništa se nije moglo sakriti. Glasovi su kao i živa voda; nađu svoj put i probiju se. Dželalijini ljudi, ma koliko bili vjerni i pouzdani, raznosili su novosti. I iz Konaka i iz tvrđave. Teško je bilo odoljeti Travničanima, a rušvetu pogotovo. A ni Dželalija se nije trudio da to ostane sakriveno. Čak je želio da se zna i čuje da će on Bosnu i njezine prvake jednom zauvijek urazumiti i pokoriti. Ako neće milom, hoće silom! Neka se više ne zanoše da mogu raditi kako su dosad radili, ne bendajući nikoga. Neka ne misle da je Stambol na kraju dunjaluka, pa ih ne može rukom dohvatiti, a da su veziri pasja maškara. E, nećemo tako! To vam kažem ja, Dželaluddin Ali-paša! Ljubićete vi meni i noge i ruke! Zamiraćete u strahu i od mog imena!

Pred Sulejmanijom džamijom Ilhamija zastade. Kad je posljednji put bio u Travniku, a od tada je mašilo već pet-šest godina, džamija je bila posve oharabila, ali ju je nedavno obnovio Sulejman-paša Skopljak, a uz to je i spolja oslikao, pa je sad kao đulistan stajala. Začudo, i tu se, u srcu Travnika, vidjelo malo ljudi, a i ćefenci na mnogim dućanima ispod džamije bili su već spuštteni, iako je do akšama bilo još oho-ho! Da je kao što nije, pomisli Ilhamija s tugom, sad bi se on svratio do travničkog muderiza Abdurahman-efendije, i, kao što je to nekad, ostao bi na musafirluku koji dan. Ovako, ni pomisliti nije smio da ga makar zijaret učini. Jer, nije moglo biti, a da se to ne bi čulo i do Dželalijinih ušiju doprlo. A da se negdje na drugo mjesto svraća, niti je želio niti mogao. Ni akče, a kamoli groša nije imao, pa da plati han ili da se negdje u aščinici iftari. Pa sve i da je imao, nije mu bilo do toga. Želio je da se čim prije dokrajči ovaj njegov tegobni put na kojem je i trpio i padao, i dizao se i visoko krilio. Zato okrenu pravo u Konak. Putem je šapatom učio i svojom derviškom štakom ravnomjerno nabadao po sitnoj čaršijskoj kaldrmi.

Kad izbi u Gornju Čaršiju, zastade i uzbuđen uzdahnu. Ukaza mu se Konak. Prijeteći je provirivao između drveća. Golem, dvaput duži nego širi, s mnogim prozorima koji su gledali na sve strane.

- Allahu moj, evo me na mjestu gdje mi je suđeno da stignem!
Ojačaj me!

Prođe pokraj sahat-kule i zastade pred kapijom Konaka. Dočekaše ga do zuba naoružani stražari.

- Stani! Kuda?

On izvadi kadijino pismo i pruži im ga. Gledali su i nadnosili se nad pismo. Jedan mu reče da čeka, pa se s pismom uputi u Konak. Sunce je još uvijek peklo i Ilhamija se skloni pod obližnju lipu pa skide torbu i čučnu. Gluha tuga ispuni mu i srce i dušu. Ovdje, kraj ljudi, osjeti se posve osamljen. Nestade one njegove unutrašnje punoće. Kao da u njemu sve odjednom opustje i zamrije. Samo su vrapci na lipi bez prestanka cvrkutali.

Prođe dobrih pola sahata dok se stražar ne vrati i pozva ga da pođe za njim.

Prostrana avlija Konaka bila je puna šimšira. S desne strane širom otvorenih vrata koja su vodila u unutrašnjost Konaka jedna razgranala ruža raskošno je cvijetala, penjući se uza zid do samih prozora na katu. Lule na šadrvanu, podignutu nasred avlije, mlazom su točile. Pašalije su s vremena na vrijeme prolazile avlijom, ulazeći i izlazeći iz Konaka, dok je nekoliko krupnih golubova, napuhamih guša i raširenih repova, gučući ganjalo krotke i sitne golubice koje su im vješto izmicale.

- Stani tu i čekaj! - tiho će stražar.

Na vratima se uskoro pojavi omalešan čovjek u dugu bijelu kaftanu koji mu je sezao do zemlje i s turbanom od zelenkaste svile na glavi. Lice mu je bilo spužvasto, poput izvrnute pečurke, i bez brade i bez brkova. Bio je misirbaba. Jedno je vrijeme šutke gledao u Ilhamiju, a onda se sitno, poput mačke, iskašlja.

- Hajde! - šapnu stražar.

Ilhamija koraknu. Kad mu priđe na četiri-pet koraka, omalešni diže ruku. Ilhamija stade.

Bio je to vezirov čaušlar-ćehaja Sulejman-efendija, jedan od najutjecajnijih ljudi u Konaku.

- Ti si! - upre prstom u Ilhamiju. Pitao je turski, a glas mu je bio piskav. Sitne, pronicljive oči, netremice su gledale u Ilhamiju.

- Abdulvehhab Žepčevi.

- Ilhamija?

- Ilhamija.

- Pjesnik?

- Imam sam i hatib Ferhadpašine džamije u Žepču.

- A pjesnik nisi?

- I to sam, pomalo...

- Eh, pomalo! - osmjehnu se čaušlar-ćehaja, pri čemu mu bljesnuše kao snijeg bijeli zubi koji ga odjednom pomladiše.

Nastade kratka šutnja, pri čemu je ćehaja i dalje uporno gledao u Ilhamiju. I to od kauka do firala, baš kao da ga skida pogledom. Onda dade znak stražaru, nešto mu potihlo reče pa se okrenu i vrati u Konak. Kadgod bi koraknuo, kaftan bi mu dotaknuo tle. Činilo se da će se zapetljati u nj.

- Hajde! - naredi mu stražar i okrenu prema kapiji. Ilhamija namjesti torbu i pođe.

Sunce je krvareći zalazilo. Blaga svježina i mir počеше se spuštati nad Travnik.

- Hajde, pohiti! - Požurivao je stražar nakon što mašiše kapiju.

Sokaci su bili gotovo pusti. Poneki rijetki prolaznik ispod oka bi bacio pogled na njih i ubrzao korak.

Kad okrenuše prema Vlašiću, Ilhamija znade kuda će. Gore, na brijegu, dizala se tvrđava. Ilhamiji se činilo da u njoj nema ni žive duše,

već da se pritajila pa samo na njegov čeka. Nijema i gluha za sve njegove tegobe i muke. Munara na tvrđavskoj džamiji oštro se ocrtavala u predvečerju.

U čas kad stupiše na presvođeni kameni most iznad općalog Hendeka preko kojeg se prilazilo tvrđavi, zauči ezan. Glasovi mujezina s travničkih džamija dizali su se i blago plovili kroz tišinu predvečerja. U to zauči i ezan sa džamije u tvrđavi.

- Allahu ekber, Allahu ekber...

- Ešhedu en la ilaheillallah ve ešhedu enne Muhammeden Resulullah... - prošaputa Ilhamija, pa od uzbuđenja suho zaplaka. Sjeti se, ko zna po koji put, Ferhadpašine džamije.

Bože, kako se osjećao čist i uznositi kad bi ulazio u mihrab! A kako je to sad sve daleko!

- Stani! - začu se povik. - Ko je?

- Zovni dizdaragu, dovodim jednoga! - odgovori stražar iza Ilhamijinih leđa.

- Pričekaj!

Stajali su i čekali. Prvi šišmiši koji su dolijetali sa tvrđave, nečujno su prelijetali iznad njih.

Pojavi se i dizdaraga. Stražar mu priđe i reče nekoliko riječi pa se okrenu Ilhamiji.

- 'Vamo se!

Ilhamija pođe. Sve mu se činilo kao ružan san.

- Hajde, za mnom! - Naredi dizdaraga i ne pogledavši ga.

Šutke su išli strmim putevima kroz tvrđavu. Čas ispod otvorena neba, čas opet kroz neke kamene hodnike u koje je škrtla svjetlost predvečerja jedva dopirala. Prodoše kroz donji dio tvrđave, pa pokraj kule s džebhanom, sve dok se ne ispeše na najviši dio gdje su se nalazile tamnice.

Dizdaraga zastade, predahnu pa povika: - Čelebija, o Čelebija!

Neko se odnekle odazva.

- Dodider!

Prvo se začu sipljivo kašljanje pa se onda pomoli i Čelebija. Išao je gegajući se.

- Čuješ, Čelebija, smjesti ovoga među one nove. Pa mi onda donesi večeru. I zapali fenjere.

- Haman je pilav večeri.

- Nek' je, donesi. Hajde, vodi ovoga! Čelebija potegnu ključeve.

- Hajde, šta čekaš!?

Prodoše pokraj nekoliko oniskih gvozdenih vrata svedenih na luk, iza kojih su se čuli mukli glasovi. Dopirali su odnekle odozdo, kao ispod zemlje. Čelebija bi kraj svakih vrata gundajući zastao, kao da glasno razmišlja u koju će ćeliju smjestiti Ilhamiju.

- Stani!

Priđe jednim vratima, stavi ključ u bravu i otključa ih.

- Hajde, ulazi!

Ilhamija se okrenu. Dolje, ispod tvrđave, Travnik se sve više zavijao u sumrak. Svjetla su se po kućama rojila. Šišmiši su sve češće prelijetali.

- Ama šta čekaš, ulazi! - gurnu ga Čelebija. On uđe pa ponovo stade. Dočeka ga mrak.

- Čelebija, daj nam fenjer, živ bio! - javi se neko iz mraka zanosеći po ciganski.

- Vidiiii!

- Išće beg, neće ti bit' džaba. Biće pišurma!

- Čekaj!

- Čekaću ja, čekat', al' beg ne mere da čeka, haman što ne plače. Pohiti, živ ti meni bio!

Vrata se pritvoriše, a ključ okrenu u bravi. Ilhamija je još uvijek stajao na istom mjestu.

- Polahko, imaju basmaci! - opet će onaj isti glas, a nečija ga ruka pridrža. - Hajde, ne boj se!

Oči mu se priviknuše na mrak. Okolo njega, po tlima, nazirale su se još tri ljudske prilike. Lica im nije razaznavao.

- Ramo, jesi l' isk'o fenjer? - plačno će jedan starački glas.

- Jesam, beg, jesam, kako nisam! - odgovori onaj vičući iz sveg grla.

- Pa, šta kaže, hoće l' donijeti?

- Hoće beg, donijeće.

- A kad?

Pa, prije sabaha - onaj će tiše pa se nasmija.

- E, braćo, jest gluh, ko top!

- Kad će donijet', šta kaže?

- Sad će, sad, samo što nije!

Ilhamija se spusti na tle. Osjećao se izgubljen.

- A i tebe dotjeralo, ha? - opet će onaj.

- Jah... - šapnu Ilhamija i uzdahnu.

- Ne valja, bogami, ne valja! Ja sam ovdi ima čitav mjesec. A ova dvoj'ca su taze. Jednog su juče dotjerali. I on je, kol'ko se vidi, beg. A drugi je od prekučer. Ranjen je, pa samo leži i šuti. Okren'o se pa jednako gleda u duvar. A ovaj stari, gluhi, i on je beg. On je otprije. Dotjeralo ga ima dvije hefte. On opet samo uzdiše. Strah ga. A ima i zašto, jer u Dželaliju nejma šalu! Mene neće. Nisam ni beg, ni kapetan. Cigan sam. I kalpozan, kako se to po turski kaže. Znaš, pare sam pravio. Nije mlogo; pet oka. Samo bakrene. Našlo mi kaluf za pare, pa goni u

Travnik. Šta će bit' ne znam. Glavno je živa glava! Begi i kapetani malo se kutarisavaju. Top im puca svaki dan. Kad je mene 'vamo dotjeralo, ovdje je bilo još sedam glava. Sve sami begi! Pa odoše. Sve jedan po jedan! Kako kojeg odvedu, taj se više ne vraća. Ja samo top čekam...

- Uduni, majku ti! - opsova neko iz mraka.

- Au, pa ti živ! A ja mislio ti si o-ho! Vidim, nit' se mičeš nit' govoriš.

- Uduni kad ti kažem! Udaviću te!

- Hajde, da vidim, šutjeću.

Vrata škripnuše, a Čelebija se pojavi s fenjerom. Neprestano je kašljao i stenjao. Činilo se da sav škripi.

- Firaune, naj fenjer!

- E, živ ti meni bio!

- A kamo...?

- Pa, bilo je jutros!...

- Ne laj!

- Čekaj onda da pitam bega.

Žućkasta svjetlost zaigra po kamenim zidovima ćelije. Sićušan Cigo, mršavan ko gladno mače, priđe starcu koji je sjedio na dušek u prostrtu po zemlji. U drugom kraju ćelije sjedio je onaj današnji beg kojeg je Ilhamija susreo nedaleko Viteza. Sjedio je i gledao kao odsutan, laktom naslonjen na kožne bisage nabijene kao bubreg. Opružen uza zid i okrenut leđima, ležao je treći zatvorenik, koji bi ponekad tiho jeknuo. Ćelija je bila niska, s uskim spolja okovanim mazgalom u zidu i s malo slame razbacane po tlima.

- Beg, doš'o fenjer, daj nešto na bakšiš! - viknu Cigo.

- Ha? - diže starac glavu, žmirkajući prema fenjeru. Bio je sijed, posve zabradatio. Žut, svilen koporan išaran na čibuke, bio mu se već upljesnivio. Glava mu je jednako podrhtavala.

- Daj nešto Čelebiji, išće!

- Jah,... jah... - poče beg da traži kesu.

- Eto ti je, sjediš na njoj!

Beg je dugo prebiraio po kesi dok ne izvadi dukat.

- Nah, podaj mu!

- Mlogo mu je!

- Šut', firaune, šta se ti miješaš! - obrecnu se Čelebija pa mu pride i istrže dukat iz ruke. - Vidi ti njega!

Ma ja ću tebe u bunar ako mi se budeš petlj'o!

- Ništa ti ne kažem, lijepi moj Čelebija! Tvoja nafaka, halal ti bilo! U zdravlju potrošio!

Čelebija gundajući izađe i zaključa vrata za sobom.

- Gori je kalpozan od mene! - nastavi Ramo da grdi. -Kol'ko mu je samo para izmamio za ovih petn'est dana! Svaki dan; daj! Samo daj! Nikad dosta. Hajd, prekinulo te prije sabaha! I ja ti na mezaru kolo igr'o!

- Majku ti, al moreš balegati'! - okrenu se onaj što je ležao uza zid. Ilhamija ga pogleda pa živnu. Bio je to hajdučki harambaša kojeg su prekjučer ranjena proveli. I on, mada mu je glava bila kao čivit modra i sva naduvena, a i ono drugo oko krvavo i izbuljeno kao da će ispasti, sav se razgali kad ugleda Ilhamiju.

- Ama, Ilhamija..., efendija... jesi l to ti! Zar si stig'o?

- Stig'o, stig'o! - osmjehnu se Ilhamija pa se diže i pride mu.

- Kako si, moj sinak? Jesi l' mlogo ranjen?

- Na dva mjesta. Najgore mi je što ne mogu na noge. Kamo sreće da su me odmah dokrajčili, jer ginut' je svakako. Vako se samo patim. Sav sam u krvi... Sad je malo stalo. Gazili me, pasji sinovi...

- Eh, moj sinak, moj sinak, kamo sreće...

- Neka, dina ti i Boga, nemoj mi o tome! Znam šta hoćeš da mi rekneš. Eto, ti si bio k'o evlija, paaa?...

Sad si zajedno sa mnom i s ovim kalpozanom koji...

- A što, brate, šta ti ja smetam? Šta bi stari beg da nije mene? Ko bi mu hizmet činio? A i tebi sam pomog'o kad god si čabar isk'o! Nemoj, brate, tako, đe će ti duša?

- Ne laj, kad ti kažem!

- Šuti, šuti, smiri se i lezi! Evo, i ja ću do tebe, pa ako ti išta ustreba i ako ti mogu pomoć', ti samo reci... - poče da ga smiruje Ilhamija.

- Fala ti...

- Kad sam te ugled'o u mlinu, bio sam se prip'o da ne pomisliš da sam vas ja, morebit, prokaz'o i posl'o stražu na vas... - nastavi Ilhamija tiše, sjedajući uz hajduka.

- Ama, efendija, ni u snu to ne bi' mog'o pomisliti'! Nisi ti od tih insana. Izdali nas, brate, seljaci. Seljaci!

Pripali se Dželalije, pa dojavili đe smo. Zateklo nas na pojati, na spavanju. Dvoj'cu su na mjestu ubili, mene izranili, a dvoj'ca su haman pobjegla. Jesu l' se dočepali šume, to ti ne znam rijet...

Već, da mi je malo vode, izgorjeh od žeđi.

- Evo, brate, što meni ne kažeš! - skoči Ramo i prinese bardak.

- Pi kol'ko moreš, ne treba da žališ, sutra ću opet natočit'.

Hajduk otpi pa se zakašlja.

- Polajnak, sinko, polajnak, da ti ne polehne - opomenu ga Ilhamija.

Kad hajduk ugasi žeđ, javi se i Ilhamija. Još se nije bio omrsio.

- Vala, i ja bi malo, ako more...

- Bujrum i tebi, kako ne mere!

- Da, morebit, ne postiš? - upita hajduk, sjećajući se njihova susreta u šumi kad ga je nudio jelom.

- Jah, postio sam... - šapnu Ilhamija.

- A nisi se iftario?

- Pa evo, sad ću...

- Eno, uzmi moj tain, nisam ga se ni tako. Uzmi, dina ti! Da imam šta bolje...

Onaj mladi beg koji je sjedio naslonjen na bisage i za kojeg se činilo da niti šta vidi niti čuje, odjednom skoči.

- Evo, brate, ima svega! Uzmi, k'o svoje! - Govoreći, prinese pune bisage i spusti ih pred Ilhamiju. Izvadi bošču, razmota je i poče vaditi jelo. Nema čega nije bilo. Od đulbastija i pite, pa do baklave. Izvadi, uz to, i nekoliko krušaka ranki.

- Meni su ove najdraže, mirišu... Ja sam ih kalemio - dodade sa sjetom.

- Nek' znaš, većeg ti sevaba ne treba! - okrenu mu se harambaša.
- Da ti samo znaš ko je i kakav je ovo čo'jk! Malo je vakih! Ilhamija je ovo, Ilhamija, ako si čuo!

- Čuo sam, kako nisam.

- Neka, neka... - smjerno će Ilhamija obarajući oči.

- Bujrum!

- Ma, ja bi najvolio kad bi i drugi,... kad bi i vi sa mnom. Bilo bi nam, belćim, slađe... - osmjehnu se Ilhamija.

- Zajedno, bezbeli zajedno! - dočeka Ramo pa se primače i zasjede. - Već, kako bi bilo da zovnem i mog bega? Ha, šta kažete? Ima on, kupio mu je Čelebija, al', opet...

- Zovni ga, zovni.

- Beg, zove te društvo da večeraš! Hajde, nejma šta nejma! - povika Ramo.

- Ha, šta kažeš?...

- Zovu te da večeraš! - ustade Ramo i viknu mu pravo na uho.

- Neka, neka, dete vi...

- Šta mu moreš kad neće. Ima ko hoće!

Večerali su šutke. Pomogoše harambaši da se namjesti i nasloni uza zid.

- 'Vaki zalogaj ne znam kad sam jeo! - oblizivao se Ramo.

- Vidi se, brate, da je begovski!

- Opet ti! Ama zar baš ne mereš zavezat'! - ošinu ga harambaša pogledom.

- Hajde, dobro, zavezaću kad mi ne daš da govorim. Beg naglo prestade jesti. Podnimi se i uzdahnu.

- Šta je, da ti nije ružno? - upita Ilhamija ostavljajući zalogaj.

Beg muklo jeknu.

- Pripo se, bezbeli, jer nije lahko... - poče Ramo pa ušutje, pogledavši u harambašu.

- Neka, tako vam i treba! I tebi i drugima! - dočeka hajduk tvrdo.

Beg je jedno vrijeme šutio, prekrivajući dlanom oči. Činilo se da plače. Onda diže glavu. - A šta nam to treba?

- Da vam Dželalija skida glave, eto šta! Dolazite mu na noge kao ovce na so! K'o kurbani! Zar nejma niko među vama pa da ustane, da se digne!...Gin'te kad ste budale!... Ko sam ja i šta sam? Niko i ništa! Nekakav gologuzi Musa odnekle od Doboja, al' sam im'o petlje da ustanem i da hajdukujem! Al' znaj dobro, da u sirotinju nisam dir'o! Evo Ilhamije, pa nek' kaže! Dovodili su ga meni - upre hajduk prstom u Ilhamiju.

- Neka, neka, ostav'te to sad, nije vakat od toga... - pomirljivo će Ilhamija.

- Jok, baš sad je vakat! Ja kad ćemo, ako sad nećemo? Samo mi je žao što skuplje nisam prod'o glavu! A, vas begova i kapetana, nimalo mi nije žao. Nimalo! Da vi niste ovce, ni Dželalija ne bi bio kurjak! Jakako! Al' vama su kosti davno omehčale pa nije ni čudo što ste taki!

- Bogami, ovaj burazere... - poče Ramo, ali ga hajduk prekide;

- Jezik za zube i ne laj!

Beg je jedno vrijeme ojađeno gledao preda se, pa diže glavu i uzdahnu;

- Pravo je, sve je k'o šta kažeš... Al', sad je kasno...

- Koja su doba? Je l' svanulo...? - javi se stari beg kao iza sna.

- Pričekaćeš ti dok ti svane, zajedno s njima!... - frknu harambaša. Onda se okrenu Rami: - Cigo, prinesi mi čabar! A ti, efendija, afedersum. Moram, muči me. Ko kad sam nemoćan... Ih, grdna rano, što me odmah ne ubiše, već se 'vako patim k'o niko moj...

- E, vidiš, kad ti šta treba, onda me zoveš! - ljutnu se Ramo.

- Neka, neka, ja ću... - ustade Ilhamija i prinese čabar.

- Nemoj ti, efendija, dina ti! Stid me je...

- Ama, vidi ga! Da ti, bogdo, mogu pomoć' u nečem većem. Hajde, ne stidi se, ti si meni ko i moj evlad.

Ramo ne dade da Ilhamija vrati čabar već ga on odnese.

Pa onda razgrnu slamu na kojoj je hajduk ležao, a Ilhamija mu pomože da se smjesti.

- Sad se smiri i gledaj da zaspiš. Ako ti šta ustreba, zovni me, ja sam ovdi, do tebe.

Hajduk ništa ne reče, ali se čulo kako šmrknu. I Ramo se povuče. Sklupča se u slamu i začas zahrka. Ilhamija i mlađi beg ostadoše da sjede. Razgovarali su šapatom.

Beg je bio iz Vlasenice. Prije pola godine Dželalija mu je pozvao brata koji se više nije ni vratio. Uskoro je stigao glas da je pogubljen.

- Rahmetli Emin je bio puno stariji od mene, al' rano je obudovio. Djece nije imao. Bio je, Allahrahetile, malo prijek. Kad je doš'o Dželalija i poč'o da provodi novotarije, on je na sav glas ust'o protiv toga. K'o i mlogi. To se, bezbeli, čulo, i to mu je i dohakalo... A kad je mene pozvalo, mada se ni u šta nisam petlj'o, nikakvu se dobru nad'o nisam. Kamo puste sreće da sam potražio čare na drugoj strani, mjesto da upravim u Travnik! Pravo veli ovaj što je hajdukov'o: da mi nismo ovce, ni Dželalija ne bi bio kurjak! Al' sad, šta je, tu je! Da mi je samo dvades't četiri sahata pa da trknem do kuće, znao bi' šta bi! Imam sina k'o zlatnu jabuku, iako mu je trin'esta godina, pa da mu babo kaže šta će i kako će. Nikome se u ruke živ ne predaji! - to bi mu bilo prvo. Eh, neće l' dragi Bog dat' pa da i Dželaliji crno jutro svane, da dočeka šta je zaradio!

- Svak' će dočekat'... - šapnu Ilhamija.

- Znam, a teško je čekat'.

- Ako gledaš od bešike do motike, tako je k'o što kažeš. Samo, ne treba bit' odviše gladan dunjaluka, jer dunjalučka je nafaka kratka, pa se je bojat' da se potlje ne ostane gladno...

Beg je jedno vrijeme šutke gledao u Ilhamiju, kao da ga nije mogao slijediti u mislima. Onda uzdahnu;

- Belćim je tako k'o što kažeš, jer ti to bolje znaš. Ja samo jedno velim; nek' nam je dragi Bog na pomoći!

Beg se kao satrven diže i vrati na svoje mjesto, pa se podnimi i ostade gledajući preda se.

Noć je sporo odmicala. Činilo se da nikad svanuti neće. Čuk se odnekle sa zidina tvrđave neko vrijeme javljao, pa i on umuče. Onda bi

u ćeliju dopro poneki neodređeni glas ili zvuk, kao da neko nevidljiv luta okolo tamnica pa se usput o nešto spotakne i prokune.

U ćeliji tišina. Svijeća u fenjeru polahko dogorjeva, pa joj plamen na čas poraste, razcvjeta se i zatreperi, a onda žmirne i smanji se. Svi, osim Ilhamije, pospali. Ramo se ponekad u snu poput ribe praćakne i kao koza kratko zamekeće, pa se ponovo sklupčča i smiri. Onaj mlađi beg, koji je dugo i nepomično bdio i kao općinjen gledao preda se, naslonio glavu na bisage i zaspao.

Stari beg, koji je u snu valjao jezikom pa se činilo da žvače, ponešto promrmlja pa opet nastavi žvakati. I hajduk se davno smirio, pa ili spava ili se ušutio. Samo je Ilhamija kao prikovan sjedio i premetao tespih između prstiju, dok bi mu glava s vremena na vrijeme klonula na prsa. Smoren od duga puta i posta, a razapet između strepnji i riješenosti da na svom posljednjem putu do kraja ustraje i ne klone, neprestano je glavinjao između sna i jave koji su se sve više miješali, otiskujući ga s jedne obale na drugu. Na čas bi mu se činilo da ponovno čuje Munkira i Nekira kako ga naizmjenice dozivaju, ne dopuštajući mu da sklopi oči i smiri se. Onda, iznenada, ugleda Čelebiju kako mu prilazi s ključevima i fenjerom u ruci i zove ga da pođu zajedno. On mu se nevoljko pridruži pa šutke krenu, čas lebdeći čas koračajući, i to sve nekakvim neobičnim putevima kojih se on odnekle kao u snu sjećao. Začudo, svuda gdje prolaze vlada zastrašujuća tišina i pustoš i nigdje živa stvora ne susreću. Poput oblaka koji plovi, prolaze iznad gradova, kasaba i sela. A svuda isto: mrtva tišina. Nigdje nikog, ni na sokacima ni na trgovima. Samo alevi na munarama strše k nebu, tek što ga ne dotiču.

- Čelebija, de su insani? - pita on ustrašeno.

- Pospali.

- A sultan?

- Psst! Spava!

- A lale i veziri?

- Svi spavaju...

Od te čudne tišine i pustoši strah i tjeskoba sve ga više obuzimaju. Kad naidoše iznad groblja, neko im odozdo domahuje. I to nečim bijelim, nečim što je sličilo na ćefine, mada se nije vidjelo ko im domahuje.

- Čelebija, kud me to vodiš? - prošaputa u strahu pa stade.

Hladan ga znoj bio oblio.

Čelebija u to zazvoni ključevima pa se zlobno nasmija i nestade ga. Zajedno s fenjerom. Njega tek tada obuze strah. Nije znao ni kud bi, ni šta bi. A mrak, prst se pred okom ne vidi. I šutnja. Teška i gluha, kao da je sve živo u zemlju pleglo.

U to izbi Topalhodža. Vedar i nasmijan kakvog ga je prvi put vidio. Ide on, ide, a fenjer mu u ruci. Kako ga Ilhamija ugleda, tako mu svanu. Priletje mu i zagrli ga.

- Šta je, šta dršćeš? - pita ga Topalhodža.

- Izgubio sam se, pa neznam kud bi... Čelebija odnio fenjer, a mene ostavio sama u mraku. Nigdje žive duše. Sve k'o da je pomrlo... Pa da se makar ćuk javi... I još me pitaš šta mi je i što me je strah... - šapće on i sve se pribija uz Topalhodžu.

- Pobogu, šejh-efendija, kako to noćas govoriš? - ukori ga Topalhodža. - Pogledaj koje su zvijezde na nebu! Zar hoćeš rijet da i one spavaju? I zar tvoj Gospodar, koji je iznad svega ovoga, ikad spava? Vidi On i crna mrava u crnoj noći na crnu kamenu, a nekamoli onoga ko Ga štuje i sedždu Mu čini! Pobogu, šejh-efendija, šta bi od tvoga ittikada!

On se postidje i obori oči, pa i ne gleda u Topalhodžu.

Najgore mu je što mu Topalhodža ponavlja ono što je on kroz čitav svoj život govorio. Pa sad, odjednom!... - Bože, šta se ovo zbiva sa mnom? - šapnu u strahu.

- I šta će tebi ikako Čelebija i njegov fenjer, kad imaš svoje vidjelo? - nastavi Topalhodža pa mu prisloni dlan na srce. A srce, udara li, udara.

- Al' nejma ljudi, pa me to najviše plaši - opet će on.

- Spavaju, šejh-efendija, spavaju! Umorili se od dobra i zla koje povozdan rade, pa od umora pospali. Tako oni uv'jek. A kad se ujutro probude, opet će nastaviti đe su jučer stali. To ti je insansko. Zlo i naopako...

Stari beg se bio uzmučio u snu, pa poče da premeće jezikom i da nekom nešto naređuje; - Zakolj'te tukca, pa... pa ga onda metnite na pilav... Hano, čuješ li me, tukca!... - Onda se zakašlja i probudi, pa sjede na postelju i poče plačno uzdisati.

I Ilhamija se probudi. Gledao je zbunjeno oko sebe, dok ne shvati gdje je. I bi mu još tegobnije nego maločas. A sav je bio u goloj vodi.

Svijeća se u fenjeru bila ugasila. Kroz uski mazgal u zidu svjetlost je mutno prodirala. Poput magle. U to se, odnekle iz daljine, očuse ezani. Učilo je na sabah. Glasovi su bili čisti i tanki kao konac. Drhturili su. Zauči i ezan sa džamije u tvrđavi. Snažan i zvonak prolomi se kroz praskozorje.

- U-uuu, je l' to sabah? - javi se Ramo, pa se diže i poče da se češe i zijeva. - Al' sam, braćo, svašta snio! I pod čergom sam bilesi bio! Kad tamo, rodila mi Đulbehara sina! Okle to, pitam ja nju...

- Uduni, paskoviću! - zareža hajduk koji kao da je samo na to čekao.

- Pa sabah je, brate! Vidi ga! Sad će Čelebija da otvori.

Treba izlazit'. Treba iznjet' čabar, natočit' bardake, otić' u ćenifu, treba... i-hi! Tebi je lahko, ti i 'nako ne ustaješ. Ti samo: Daj čabar! Bogami, k'o da si paša!

Svi se uzbudiše i svi sa čemerom dočekaše novi dan. Niko ni u koga gledao nije.

- Nemoj zaboravit' natočit' vode! Oba bardaka, čuješ li! - zavika stari beg.

- Čujem, beg, čujem. Samo, nemoj ti zaboravit' da izideš u ćenifu, pa da potlje ne bude... I spremi nešto za Čelebiju.

- Uh, da mi ga je makar pljunut'! - zareza hajduk ponovo.

- E, ama da je! Da je Bog dao kozi dug rep, pobila bi cio svijet!

- Eh, braćo, braćo, zar vam je do toga! - molećivo će Ilhamija.

- Ama, kad ne zatvara usta, crko on!

- Pa šta ti to smeta, burazeru? Ti začepi uši ako ne mereš da slušaš! Vidi ga!...

- Osaburi, brate, osaburi! I u krupnijim stvarima treba osaburit', a nekamoli u tome. Nije džaba rečeno da je i džennet saburom pokriven. Vidiš da mu je drago govorit', pa nek govori... - poče da ga umiruje Ilhamija.

- Prgav nekakav ovaj tvoj haramija... Ja zinem, a on na me! E, ne mere tako! Ovdje se ne pita on, već Čelebija. I onaj glavni: Dželali paša! To on treba da zna!... A ti si nekakav dobar čovjek, vidim ja. Tebi, ejvala Da su svi taki - e-he!

Ključ začengrlja u bravi, a Čelebija se pojavi na vratima.

- Hajde, izlazi!

Ilhamija prvi dohvati čabar!

- Jok, ja ću čabar! A ti moreš bardake - priskoči Ramo i uze mu čabar iz ruku.

- Neka, efendija, nemoj, daj meni... - šapnu beg, pa mu uze bardake.

Kad naiđoše pokraj Čelebije, Ramo poče da se umiljava;

- Čelebija, živ bio, nemoj da nas goniš! Nemoj da hitiš, Bog ti dao! Beg i 'nako jedva ide, pa ako još zavičeš, gotovo je... A, tvoje se zna, rek'o sam mu...

Čelebija se sipljivo zakašlja i jedva prostenja; - Hajde,... ništa te nisam pit'o!...

- Jutro je palilo svijetlošću. Ilhamija zastade na vratima ćelije i dlanom prekri oči. Sunce ga na tren zaslijepi. Činilo mu se da je izašao iz provaljena kabura punog mraka i čemera, pa poželje da se tu, na suncu i rosi, zauvijek smiri.

- Hajde, beg, pohiti! - požurivao Ramo starog bega, više ga vukući negoli vodeći. Noge su mu klecale i splitale se kao da su od krpe. I Ilhamija ga prihvati s druge strane. - Ha-h, polahko, samo polahko...

Čelebija ih nije gonio. Pusti ih da istresu i operu čabar, da se umiju i natoče bardake, pa čak i da se protegnu na suncu. Ilhamija dospje da i abdest uzme. Prije nego li ih je utjerao, Čelebija otključa još jednu ćeliju. Ljudi pokuljaše jedan za drugim, taman kao da se iz rupe izvlače. Bilo ih je petnaestak, ako ne i više, a svi utučeni i zapušteni. Neko između njih poluglasno uzviknu; - Eno Ilhamije!... Hej, grdna rano, zar i on!

- Hajde, ulazi, dosta je bilo! - zavika Čelebija prilazeći vratima. - Hajde, šta čekaš!...

Šutke uđoše i posjedaše, još uvijek pod dojmom sunca i jutra koji ostadoše iza njih. Spolja se čulo kako Čelebija na nekog viče.

- Hajd', prekinulo te! - opsova Ramo.

- Bi l' ti da te malo umijem? - pride Ilhamija hajduku koji je ležao na leđima i gledao iznad sebe upola zavraćenog oka.

- Neka, nemoj...

- Treba l' ti šta drugo?

- Ništa mi ne treba, fala ti...

- Beg kako bi bilo da se malo užina, ha? Dok se nije ukvarilo - pokaza Ramo očima na bisage.

- Uzmi ako moreš. Bujrum, ako još kogod mari...

Niko se i ne pomače. Ramo otvori bisage i poče vaditi jelo. Ilhamija se diže da klanja. Izvadi iz torbe čistu košulju, prostrije i zanijeti.

Prođe čitav sahat pa i više, a da niko ni riječi ne progovori. Svako se bio o sebi zabavio. Samo je Ramo, nakon što je iz bisaga gotovo sve pobrao, ponovno legao i zaspao. I stari beg je drijemao. Ostala dvojica živi se nisu čuli.

Ilhamija je poslije namaza sijedio i u sebi učio. Bio je daleko i od Travnika i od Dželalije.

Vrata se u neko doba iznenada otvoriše. Svi su uznemireno čekali i gledali.

- Kako 'no tebe zovu? - upre Čelebija prstom u Ilhamiju. On diže glavu. Gledao je kao da se budi.

- Ilhamija...

- Hajde, opremi se!

Strah, poput šišmiša, preletje ćelijom. Svima se u grlu nešto upopriječi. Ilhamija se diže i htjede uzeti torbu.

- Ostavi to. Ići ćeš u Konak. Opremi se i čekaj! Čelebija izađe i zaključa vrata. Svi su šutke gledali u Ilhamiju. Ramo zazinu da nešto kaže, pa upola prekinu;

- Ne znam šta ćeš tamo, jer tamo kol'ko ja znam...

Ledeni mir obuze Ilhamiju. Onda sjede, spusti glavu i sklopi oči.

Prođe neko vrijeme dok se vrata opet ne otvoriše.

- Hajde ti, jesi l'?

Ilhamija ustade, navuče firale i uze štaku.

- Braćo, allahemanet!...! I halal'te ako se ne vratim... -šapnu i sjetno se osmjehnu.

- Hajde, s hajrom... hoćeš ako Bog da ... - zagrcnu se beg.

I Ramo se diže pa, idući za Ilhamijom, poče ga tješiti;

- Ništa se ne boj, tamo ne kidisavaju! Nisu nikoga, pa neće ni tebe...

- Efendija, zaklinjem te dinom i imanom, kaži im sve što ti je na srcu! Ne ostaj im dužan, tako ti vel'kog Boga! Nek' vide da te nije strah, da ih se ne bojiš! - hroptao je hajduk, s mukom pokušavajući da se pridigne.

Ilhamija zastade, okrenu se, ali ništa ne reče već ga pomilova pogledom.

- Laj, laj, al' nećeš dugo! - zaprijeti Čelebija.

- Znam ja to i bez tebe, kilo sipljivi! A tom tvom veziru slobodno kaži da mu ovo poručujem; da ga ne bendam i da ga se ne bojim ni k'o mog dorata! Ni k'o dorata, čuješ li, hizmećaru!

- E, pričaj, pasji sine, platićeš za to, beli ćeš platit'! - prosikta Čelebija mašući ključevima.

Stražar iz Konaka preuze Ilhamiju pri izlasku iz tvrđave. Išli su istim putem kojim je Ilhamija prošle noći bio doveden. Sad, po danu i po suncu, sve je bilo drukčije. Stražar je bio mlad i bezbrižan delija koji je, sve dok se ne spustiše do u grad, tiho pjevušio.

Mada mu je srce brže kucalo, a nekakva unutrašnja vatra udarala u glavu, Ilhamija je uspravno koraćao, bez kolebanja i strepnji pred susretom koji ga očekivao. Činilo mu se da ga neprestano gleda i prati ono krvavo i izbuljeno harambašino oko i da još uvijek čuje njegov promukli i prkosni glas kojim je govorio Čelebiji: - A tom tvom veziru slobodno kaži da ga ne bendam i da ga se ne bojim ni k'o mog dorata! Ni k'o dorata, čuješ li, hizmećaru!

Pred prvim grobljem na koje naidoše Ilhamija stade.

- Šta je sad? - zastade i stražar.

- Da proučim Fatihu - tiho će Ilhamija.

- Zar baš moraš?

- Treba, moj sinak. Ti svoju dušu razgaljuješ pjesmom, a Fatihu obraduje duše mrtvih. Lijepo je da ih se insan sjeti. I nama će bit' drago kad nas se kogod sjeti...

Stražar se iskašlja i ništa ne reče. Ilhamija diže ruke i počeo učiti. Mrtvi su mu sad bili mnogo bliži od živih. Kad dovrši i predade Fatihu, krenu. Stražar za njim. Više nije pjevao.

Prolaznici koje su susretali zazirali su od njih isto kao i sinoć. Pravili su se da ih, tobože, ne vide. Čak i djeca koja su se igrala po sokacima, čim bi ih ugledala prekidala bi igru pa se pribijala uza zidove i sašaptavala.

- Jah - pomisli Ilhamija s tugom - što li od insana, kad mu je najteže, svi počnu okretati glavu?... - A onda se sjeti Hamzage i Topalhodže, pa mu se nekakva milina razli oko srca i brzo se popravi; - Al, eto, ni svi insani nisu isti...

Kad izbiše pred Konak, dočeka ih straža;

- Kad prije, Mumine? - iznenadi se jedan od stražara.

- Pa, rečeno mi je da pohitim.

U avliji stražar zaustavi Ilhamiju;

- Stander tu i ne miči se!

Stražar uđe u Konak, a Ilhamija ostade u avliji.

Avlija je, kao i uvijek, živjela svojim uobičajnim životom. Pašalije su promicale, čas ulazeći u Konak ili zamičući kroz kapiju na drugoj strani avlije kuda se ulazilo u vrt s nasadima; golubovi su krupno gukali za golubicama, iz mutvaka na drugom kraju Konaka, povjetarac bi nanio tople mirise jemeka, a žuta ugojena mačka drijemala je među

šimširima, samo ponekad pogledajući spram golubova koji su je oprezno obilazili.

Ilhamija je stajao i čekao. I što je vrijeme dalje odmicalo, osjećaj tuge i napuštenosti sve mu se više uvlačio u dušu. Sam se sebi činio suvišan i od svih zaboravljen. Kao mrtva, ostavljena stvar. Obuze ga nekakva tjeskoba, a grlo mu se naglo osuši i umalo da se ne napi vode sa šadrvana, ali se u posljedni čas sjeti da je zapostio pa sam sebe ukori kako se mogao dotle zaboraviti.

- Ovo me šejtan ponovo salijeće i iskušava, ne bi li me prestrašio i skreno s puta - pomisli u strahu i počeo poluglasno učiti; Gospodaru, utječem Ti se od sumnji i ubadanja šejtana...

Stražar se vrati i pozva ga. On proždre pljuvačku i otegnu rukave na džubi pa se uspe uz ona dva-tri basamaka preko kojih se ulazilo u Konak.

U hajatu ga dočeka hladovina. Avlija, puna sunca, ostade sa one strane ulaza. I iz hajata se vidjelo kako mačka bezbrižno drijema među šimširima. Gore, uvrh basamaka, zastrtih crvenom kadifom, preko kojih se ulazilo u divan-odaju, čuo se tihi razgovor, ali se niko ne pojavi i ne sade. Kad bi neko prošao hajatom, prošao bi gotovo nečujno, a govorilo se polušapatom. I stražar se bio ukipio pa se i nemiče. Vrijeme je sporo i zamorno odmicalo.

Vrata na desnoj strani hajata škripnuše. Pojavi se čaušlar-ćehaja Sulejman-efendija i pođe prema Ilhamiji. Oštro ga odmjeri i pokaza na štaku;

- To ostavi i skini firale!

Ilhamija se prignu pa šutke izu firale, metnu ih uza zid i prisloni štaku uz njih.

Sulejman-efendija se iskašlja, pa naglašavajući svaku riječ počeo ga upućivati kako će se ponašati kad uđe i stane pred vezira. Pri tom je jednako prijetio kažiprstom.

- Dobro me poslušaj! Kad staneš pred njegovu preuzvišenost vezira, prvo ćeš nazvati selam i pristupiti ruci. Onda sastavi ruke na

prsimu i izmaknu se nekoliko koraka. Leđa ne okreći! Onda stani, obori oči zemlji i čekaj dok te ne bude pitao. Odgovaraj samo na ono što budeš pitan! Samo na to! Jesi li razumio?

- Razumio sam...

Sulejman-efendija ga još jednom odmjeri, kao da razmišlja nije li nešto zaboravio

- Sad hajde za mnom!

Ilhamija zažmiri i uzdahnu. Prošaputa Bismillu i koraknu. Krvotok mu je snažno udarao, a u grlu ga stezalo.

- Gospodaru, ne ostavljaj me samoga i ne dopusti da on bude jači od mene! - zamoli iz dna srca.

U sobi u koju uđoše nije bilo nikog.

- Stani tu i čekaj!

Sulejman-efendija otvori druga vrata i tiho zamače iza njih. Ilhamija ponovo osta sam.

Soba je bila ispunjena gluhom tišinom i samoćom. Bila je to jedna od onih sumornih prostorija u kojima ljudi šutke sijede, jedva čekajući da ih napuste; soba u kojoj se nikad ništa ne zbiva osim brižnih misli i nesigurnih nada onih koji tu dolaze i čekaju.

Vrijeme kao da nije odmicalo, a čekanje je trajalo ubitačno. Velika crna muha, dlakava poput pauka, neprestalno se zalijetala i udarala o prozorsko okno nastojeći da izleti. Pri tom je tako otegnuto zujala, da se Ilhamiji činilo da cvili od očaja.

On pride prozoru i odškrinu ga.

- Hajde, hajde na sunce... Ako ja moram ne moraš ti...

Muha se odlijepi od okna pa zazuja i odletje.

Njega nešto stegnu u grlu. Pa odjednom zaplaka. Sulejman-efendija uđe. Tiho pritvori vrata i pride mu. Prijekorno se osmjehnu, učini „hm”! i zaklima glavom:

- Kasno je sad! Trebao si ranije misliti o tome!...

Ilhamija uzdahnu i nadlanicom otera suze. Sulejman-efendija počeo ubrzano ponavljati;

- Rekao sam ti kako ćeš! Prvo selam, pa onda ruci, pa onda se izmakni, ali ne okreći leđa! Gledaj preda se, a ruke drži...

Ilhamija ga je slušao, ali niti ga je čuo niti vidio. U sebi je sricao riječi posmrtnih pouka: Kad ti dođu dva meleka koji su bliski Allahu džellešanuhu, a koji donose radosnu vijest od strane milostivog Allaha, nemoj se uplašiti i nemoj biti tužan pred njima već im odgovaraj jasno i razgovijetno...

- A ko je Dželalija pa da se njega plašim? - upita sam sebe.

- Smrtan i prolazan kao svi! List na vjetru, rosa na suncu. Samo je Bog vječan!

- Ti kao da ne slušaš šta ti govorim! - oštro će Sulejman-efendija.

- Sve sam čuo i sve mi je znano - odgovori jedva čujno.

- Onda hajde za mnom. I gledaj kako ćeš!

Koraćao je kao u snu, dok mu noge ne upadoše u mehkoću kalije. Odjednom mu se učini da ga gleda harambašino izbuljeno oko i da čuje njegov proderani i prkosni glas: - A tom tvom veziru slobodno kaži...

- Selam! Selam!... Ruci! - čuo je oštar Sulejman-efendijin šapat.

Ilhamija se strese. Pa diže pogled. I umalo da ne ustukne od iznenađenja. Dželalija ga je gledao s ljubopitljivim osmjehom u očima. Ni sličan onome kakva ga je on zamišljao! Sjedio je na povišku

minderu, milujući vrhovima prstiju crnu, u naokrug podrezanu bradu. Oči su mu bile zelene, tek malo zamagljene, i čudno su odudarale od njegove crne brade. U čistoj i nježnoj puti njegova lica i lijepo srezanoj punačkoj ruci, bilo je nečega gotovo ženstvenog. Ne bi se moglo reci da je bio star, a niti dovoljno mlad. Tek oštra i uspravno usječena crta iznad očiju, jasno je govorila da zna šta želi i kako da to ostvari. Prostrana odaja bila je bogato prostrta, puna blagih sijena, a osvježena nekim prijetnim mirisom koji zapahnu Ilhamiju.

Dželalija ga je i dalje gledao i smiješio se.

- Smije se, bezbeli, mojoj džubi - pomisli Ilhamija i sjeti se Topalhodže.

- Selam!... Ruci!... - dopre mu do ušiju piskav Sulejman-efendijin šapat.

On prinese ruku srcu i prignu glavu;

- Selamun alejkum!

Glas mu je bio smiren i blag, kao i uvijek kad bi se javljao ljudima.

- Alejkumus-selam - odgovori Dželalija, pa kao da se iznenadi. Kao da ga začudi što mu Ilhamija ne prilazi ruci, mada se Sulejman-efendija upadno iskašljavao.

Zavlada tajac.

- Pa, efendum...? - progovori Dželalija i prestade milovati bradu. Govorio je turski. Glas mu je bio ugodan, bez srdžbe.

- Eto, došao sam... Rečeno mi je da dođem, pa sam se zaputio i došao.

- Vidim - naglasi Dželalija i pokaza rukom na šilteta koja su bila razmiještena ispod mindera. - Otur!

Ilhamija zadiže džubu pa se lahko spusti. Dželalija pogleda u Sulejman-efendiju i glavom mu dade znak, na šta se ćehaja nečujno udalji.

- Čujem da si imam i hatib u Žepču - nasloni se Dželalija na jastuke.

- Jesam, u Ferhadpašinoj džamiji.

- Pa, kako ti je u Žepču?

- Elhamdulillah, bilo mi je lijepo.

- A i pjesnik si, čujem. I derviš...

- Ako se može reći da sam pjesnik. A tarikat mi je na srcu.

- I ja sam bio pjesnik - Dželalija će tiše. - Ali sad više nisam.

Nemam kad. Pogotovo otkako sam došao ovamo, u Bosnu.

- Znam, pašo, čuo sam.

- Zar si čuo? - živnu Dželalija. - A šta si još čuo?

- Da si i hafiz.

Dželalija se naglo uozbilji. Gledao je časak-dva u krupan zumurlut svoga prstena, kao da ga prvi put vidi. Onda podiže pogled. Osmijeh iz njegovih očiju bio je izčezao.

- Jest, i hafiz sam. Samo sam i to, na žalost, zapustio... Već, htio sam ti ovo reći; moje pjesme su bile drugačije od tvojih!

- Ja sam u svojim pjesmama veličao Carevinu i našeg svijetlog padišaha

Ilhamija ga gleda pravo u oči.

- Sve što je veliko i lijepo, treba da se hvali.

- Zar i ti tako misliš?

- Mislim, pašo.

- A zar Carevina i naš svijetli padišah nisu veliki i dostojni svake hvale? - upita Dželalija gotovo šapćući. Pri tom je netremice gledao u Ilhamiju, a oči mu se pri tom suziše i kao da potamniše.

On izdrža pogled pa će smireno:

- Carevina je poput mora, i duga i široka, da joj se kraj sagledati ne može, a voda je na izvoru bistra. Ali, dok stigne do onih koji je žedni čekaju, ni noge se u njoj ponekad oprati ne mogu.

Dželalija se na trenutak zamisli, kao da razmišlja o onome što je Ilhamija time želio reći.

- Čudno govoriš, dervišu! Ne misliš li, možda, da si u tekiji, a da sam ja, Dželaluddin Ali-paša, tvoj poslušni murid koji treba da se divi tvojoj mudrosti?... Ne zanosi se, već odgovaraj jasno i razgovijetno, bez tih tvojih derviških mudrolija!

Ilhamija se pomače na šiltetu.

- Zbog toga sam, pašo, i došao ovamo. Dugo sam išao i još duže razmišljao. O svemu...

- I imao si o čemu! Hajde, da čujem onu tvoju pjesmu „Čudan zeman nastade” radi koje sam te i pozvao u Travnik.

Htio bi da je čujem iz tvojih usta. Ilhamiju zazebe.

- Hajde, da je čujem!

On spusti glavu i sklopi oči. Pošutje malo, pa poče recitirati.

Glas mu je potresno zvučao;

*Čudan zeman nastade,
sve zlikovac postade,
din-dušmanin ustade,
šta se hoće, zaboga?*

*Već takata nestade,
zlo nam svako postade,
dobrih ljudi nestade,
šta se hoće, zaboga?*

*Turčin nema amela,
krivda pravdu zamela,
pa se pravda...*

- Stani, čekaj! Ja taj tvoj jezik ne razumijem. Govori turski, pa makar i tim vašim smiješnim bosansko-turskim, kad za toliko vremena niste mogli da ga naučite.

- Pašo, svakome je njegov jezik i najdraži i najsladi. Pa i nama naš.

- Zar! Zato si tu svoju pjesmu i ispjevao na njemu! Nastavi, da je čujem!

- Bože, kako je ovaj čovjek zao! - A ja se u prvi čas bio ponadao...

- Šta je, šta čekaš? Zar ne znaš turski? Pa do maločas si govorio! - ledeno se nasmija Dželalija.

- Znam, pašo, ali pjesma je drugo... Ti to najbolje znaš...

- Pjesma, veliš! Ne vrijeđaj pjesmu, dervišu! Govori da joj čujem riječi. Hoću da mi kažeš šta si mislio i šta si kroz nju želio reći. To hoću!

- Na šta sam mislio?... Na zlo, pašo, na zlo i nevolju sam mislio - Ilhamija će tvrdo.

- Na kakvo zlo i na čiju nevolju?

- Na našu, na našu, već čiju! Na sve ono što nas toliko vremena satire i razjeda! Ratovi su nas izmorili, a toliki nam sinovi izginuli i ginu; bolesti haraju; džehalet zavladao; pravda se zatrla, a siromaštvo pritislo pa bune i hajdučija niču, dok nasilje, rušvet i opačine cvjetaju. A oni, koji bi trebali da prednjače i pravdu kroje i dijele, počevši od carskih ljudi i ajana pa do uleme, govore i rađe naopako, misleći samo na sebe i tegleći svaki na svoju stranu. Čitava se Bosna u ranu pretvorila! Šta se ovo radi i šta će biti od nas, zaboga!

Dok je govorio, Ilhamija se bio pridigo na koljena, ispružio ruke, a oči mu pune suza. Pa kad završi, kao smoren klonu i spusti glavu.

I Dželalija utihnuo. Šuti i gleda. Onda se iskašlja.

- Pa ti, na sve to, pjesmom ustao?

- Srcem sam ustao, pašo, srcem! A ono je u pjesmi.

- Hoćeš li time da kažeš da nisi ustao ni protiv Carevine ni protiv sultana i halife kojemu si, kao musliman, dužan da se pokoravaš?

- Ustao sam protiv zla koje nas satire. A zlu, ma s koje strane dolazilo, nisam dužan da se pokoravam već da se borim protiv njega.

- Čime? Pjesmom?... - posprdno se osmjehnu Dželalija.

- Za sablju nisam. Pjesma je moja sablja.

Dželalija se podnimio pa ne skida oči s Ilhamije. Ispituje svaku crt u njegova lica, posmatra njegove umorne i tanke ruke spuštene na koljena, čini se da mu osluškuje otkucaj srca, pa i sam dah kojim Ilhamija diše. Onda se iskašlja pa ga, po prvi put, oslovi imenom. Progovori bez oštine.

- Ilhamija, dobro me poslušaj! Za mene su Carevina i padišah iznad svega! Osim Allaha! A Carevini, već odavno, nije lahko. Dušmani sa svih strana nasrću na nju. Već su je načeli i žele da je rastrgaju. I ovdje, u Bosni, koja je nekad bila đulistan Carevine, nije ništa bolje. Ajani i kapetani digli glavu, svaki bi želio biti vezir za sebe, a ne znaju, jadni oni bili, da bez Carevine nisu niko i ništa! Ona je njihova snaga i njihova krila! Zato sam i došao ovamo. Da ih stegnem, da u Bosnu uvedem red i pokornost i provedem korisne naredbe koje je sultan donio, a protiv kojih oni reže i dižu se. Njihove tvrde bosanske glave neće ili ne mogu svatiti da danas pušu novi vjetrovi, da Carevina mora krenuti novim putevima ako hoće da opstane. Zato sam i došao ovamo; da ih urazumim i upokorim. Hoću da zakujem i učvrstim ovaj bosanski đerđef koji se iz temelja ljulja!

Dželalija za trenutak zastade, pa upre prstom u Ilhamiju:

- I ti, Ilhamija, i ti si nasrnuo na Carevinu! Tvoja buntovna pjesma ide od kasabe do kasabe, od usta do usta, a britkija je i opasnija od svake sablje! Za Carevinu i padišaha pogibeljan si kao i svi oni radi kojih sam i došao ovamo! Čak si i pogibeljniji, jer si čist, jer ništa za sebe ne tražiš i jer ti ljudi vjeruju! U prvi mah sam bio pomislio da si se

urotio zajedno sa ajanima i kapetanima koji vuku kola ustranu, ustajući protiv Stambola i čvrste ruke, ne znajući da bi ih sutradan prvi vjetar odnio. Sad, kad sam ti zavirio u dušu, žao mi te i želio bih ti pomoći.

Ilhamija diže glavu. Pitao je očima.

- Pokaj se, Ilhamija! Kaži to glasno i jasno, da te svi čuju! Pjesmom potari pjesmu. Odreci je se i sačuvaj glavu ili ćeš, kunem ti se Bogom velikim, biti pogubljen! Bilo bi mi te žao, ali su Carevina i padišah iznad svega i tu milosti nema! Ni prema kome! Zapamti!

Ilhamija zadrhta.

- Zar me to prokleti šejtan opet salijeće i nagovara? Ko mi to ovaj put govori kroz usta Dželalijina? Jesu li to proklete šejtanove oči koje me gledaju iz glave Dželalijine? Bože, zaštititi me i učvrsti! Ne dopusti da posrnem!

- Šta je, Ilhamija, što se toliko lomiš i premišljaš? Budi razuman! Zar ti nije drago živjeti? Ili možda misliš da se lahko s glavom rastati i u kabur zatvoriti? - upita Dželalija blago, gotovo prijateljski.

Ilhamija duboko uzdahnu pa prelomi;

- Pašo, ne traži od mene da zlo nazovem dobrim, a dobro zlim, jer to je najteži grijeh! Kažeš mi da su Carevina i padišah iznad svega i da drugog izbora nema. A gdje su ljudi, pašo? Šta je Carevina bez spokojsva i sreće njezinih podanika? I šta je padišah u takvoj Carevini? Pašo, ljudi su preči i od padišaha i od Carevine! Na krvi ništa dobro niknuti neće. Čovjek je najsavršenije djelo Božije, i teško onome ko ga oskrnavi! Ti to znaš, pašo, hafiz si!

Dželalija se diže. Djelovao je poput isukane sablje. Iz njega je izbijala studen, ali ne i mržnja.

- Ilhamija, sam si sebi presudio! Žao mi te je. Čišći si i hrabriji od svih koje sam ovdje susreo, i zato te žalim. Kad bi te poštedio, sam bi sebe iznevjerio. A ti bi postao loš primjer za mnoge. Zato, smrt ti ne gine...

- Pašo, nemoj me žaliti. Smrti se ne plašim, jer smrti i nema. Ja se samo selim, s nadom i pouzdanjem u svoga Gospodara. Na zemlji sam se odužio, koliko sam mogao i znao. Odlazim smiren, jer sam bio i suviše žalostan. S Božijom pomoći riješit ću se svega radi čega sam ovdje toliko patio i žalostio se - prede Ilhamija rukama niza se, kao da sa sebe skida vlastito tijelo.

Gledali su se šutke. U nenarušenoj tišini odaje čulo se kako kumrija negdje napolju otegnuto guguće. Kao da nekoga doživlje.

Ilhamija se bio digao.

- Pašo, prije nego što pođem, htio bih ti još nešto reći.

- Da čujem!

- Budi milostiviji prema ljudima. Jer, onaj koji nema milosti spram drugih, kako će je tražiti za sebe? A trebaće je, svima... Kad bi samo jednu noć proveo s onim nesretnicima gore u tvrđavi...

- Dosta! - uzviknu Dželalija oštro.

Riječ odjeknu Konakom. Sulejman-efendija se pojavi na vratima i zastade.

- Neka ga vode!

Dok je Ilhamija išao preko odaje, Dželalija je bio ustao pratio ga pogledom. Mada ih je dijelilo tek nekoliko koračaja, ponor između njih bio je nepremostiv.

Kad dođe do vrata, Ilhamija se okrenu;

- Pašo, kad budeš umirao, sjeti se mene i mojih riječi...

Pa zamače iza vrata. Posljednje što je Dželalija vidio, bila je kratka i otrcana Ilhamijina džuba kojom je bilo zaodjenuto i njegovo siromaštvo, i njegova veličina. Učini mu se velik poput kamene klisure.

Praćen stražom i suncem, Ilhamija je grabio prema tvrđavi. Osjećao se lahak i čist kao da je okrilatio. Teret, koji ga danima i

noćima morio i pod kojim bi ponekad i posrnuo i proplakao, bio mu je spao sa srca. Donio ga je do Konaka i tu, pred Dželalijom, razvezao je sve one mrtvouzice zavezane čvorove, pa ga spustio i s olakšanjem odahnuo. Da to nije uradio, činilo mu se nikad mira ni spokojsva ne bi našao. Bježao bi i od samog sebe.

- Bože, neka Ti je hvala, neka Ti je po stotinu puta hvala što me ojača, pa se ne pokolebah i ne posrnuh! - zahvaljivao se skrušeno, dok mu je čistoća smirenja punila i srce i dušu.

Onaj isti stražar, koji ga je jutros dopratio u Konak, išao je za njim, čudeći se šta je starcu pa tako žurno grabi prema tvrđavi. Kad se počese uspinjati uz brijeg, ne može a da ga ne upita;

- Eh, šta bi u Konaku?

- Sve lijepo, elhamdulillah.

- Jesi l' dao dževap?

- Jesam, Bogu šućur!

- Jesi l' se kutaris'o?

- Kutaris'o, elhamdulillah, kutaris'o!

- Posve?

- Posve, Bogu šućur!

- Bogami si dobro!

- Dobro, sinak, dobro.

- Ih, da sam prije znao pa da ti uzmem muštuluk.

- Jah, je l' de! - osmjehnu se Ilhamija. - Dao bi' ja tebi, sinak, i sad, al' nejmam, ništa nejmam...

- Ma, ja to samo 'nako... Nek' si se ti kutaris'o, jer vidiš kako je...

- Vidim, vidim. A biće, ako Bog da, bolje. Hoće, hoće inšallah...

- Pa, sad ćeš kući, ha? Je l' ti daleko?

- Ko?

- Kuća.

- Kuća?... Daleko, sinak, daleko... - uzdahnu Ilhamija, pomišljajući na svoj dugi i nepoznati put koji ga je čekao.

Kad stigoše do tvrđave i kad ga Čelebija preuze, Ilhamija odjednom osjeti nemir. Obuze ga tuga. Poboja se da ga malodušnost i strah ponovno ne obuzmu, pa sam sebe poče koriti: - Ah, šta mi je sad kad sam se...

- Hajde, ulazi! - mrzovoljno će Čelebija otključavši vrata.

Samo što je ušao, beg mu plaćući pođe u susret. Zagrli ga i zajeca.

On se osvrnu po ćeliji. Sunce je prodiralo kroz mazgal i uvlačilo se ispod vrata. Ni harambaše ni Rame nije bilo. Samo je starac sjedio na dušek u i kunjao.

- Će su? - upita šapatom.

- Odvelo ih... ob...oboj'cu... - promuca beg i provali u plač.

On klonu. Sjedio je neko vrijeme posve bespomoćan i prazan, kao da mu je neko išćupao i srce i dušu. Sve mu se činilo da ga odnekle šutke gledaju i harambaša i Ramo. Da su obojica tu, u ćeliji, samo ih on ne vidi. Čak je i Ramin izvrnuti opanak bio tu, na slami gdje je ležao. Pa kad još i stari beg kao iz sna viknu: - Ramo, 'vamo se, vode!... - on se sav zgrči.

- Da si ih samo vidio - poče beg kroz suze. - Ramo se prikrio uz hajduka, pa cvili ko godina. Jedva su ga otkrpili... A hajduk im 'sue i oca i mater, i Stambol i vezira, a sve ih usput pljuje... Udarali su ga i nogama i rukama... Kad su ga odvukli do vrata, viknu da te poselamimo. I da mu što proučiš...

A Ramo je jednako cvilio i molio da ga vode veziru, da mu kaže da on nije ni beg ni...

Ilhamija poče učiti. Punim glasom. Beg zašuti i smiri se. Da se samo ponekad trgne i strese.

Na sahat prije akšama Čelebija otključa vrata pa uđe s još jednim stražarom.

- Hajde ti 'vamo! - mahnu rukom prema Ilhamiji.

On ga pogleda, ali se ne pomače. Jedino mu se jabučica ispe do pod grlo.

- Hajde, čuješ li!

On pruži ruku da dohvati štaku, a jednako je gledao u stražare.

- Ostavi, šta će ti to, hajde!

Odupre se rukom o tle i polahko se diže. Činilo se kao da se tek budi i pokušava shvatiti šta se to zbiva. Onda se naglo uspravi i kao da poraste. Priđe begu koji je sjedio i drhtao kao prut.

- Halali, brate, ja odoh...

Beg procvili i poče mu ljubiti ruke.

- Ne žalosti se i ne boj se! Uzdam se u Boga, bićeš jači! Onda se okrenu starcu koji ga je bezizrazno gledao, pa mu se blago osmjehnu.

- Hajde, dosti je! - viknu Čelebija nestrpljivo.

Opet je bio smiren. Koračao je uspravno i dostojanstven kao da ulazi u mihrab. Bio je ozaren vječnošću.

Kada se primače vratima, poče na sav glas učiti:

- Allahu ekber... Allahu ekber...

Kameni zidovi ćelije odgovoriše jekom. Svi nasrnuše. Stražari se šutke razmakoše da ga propuste. Beg ispružio ruke za njim pa nijemo miče usnama. Glas mu se bio posve oduzeo.

Dok je išao dvorištem, neprekidno je učio. Glas mu se uvlačio u ćelije, a sužnji su ga kao opčinjeni slušali. Onda se utihnu. Neko negdje uglas zaplaka...

Vijest o Ilhamijinu pogubljenju brzo se pročula. Kao da su je vjetrovi raznijeli. Ljudi su je sa zebnjom slušali.

Topalhodža je već sutradan osvanuo u Travniku. Došao je da se raspita za Ilhamijin mezar. Rakar Durmo, koji je te noći pokopao Ilhamiju, pokazao mu je mjesto gdje je pokopan. Topalhodža je dugo čučao i učio kraj svježe zatrpanog mezara. Bio je u Ilhamijinoj džubi koju nije stigao da skрати. Podvratio je ispod koljena i učio.

Prekosutra je izbio i Hamzaga. I on je došao da se raspita za mezar. Htio je da ispuni preuzeti amanet. Kad su putnici iz Travnika stigli u vrandučki han i donijeli vijest o Ilhamijinu pogubljenju, Hamzaga se sledio. Šutke je izašao iz kahve, klecajući se uspeo uz basamake i zatvorio u odaju. U samoći se do sita isplako. Onda se umio, opremio konja i krenuo u Travnik.

Minula je godina i više otkako je Ilhamija bio pogubljen, a Travnik i čitava Bosna su još uvijek živjeli u zaptu od Dželalije. Najviše su strahovali bosanski ajani, koji mu se ni s koje strane nisu mogli prikučiti jer je, za razliku od mogih, bio nepodmitljiv. Gvozdeni aršin pribijen na najviđenijem mjestu u travničkoj čaršiji i dalje je opominjo da je pravda za sviju jednaka.

Jesen se već odavno bila nadvila nad Travnik i magle su po čitav dan ležale po vrhovima Vlašića i Vilenice. U Konaku se život odvijao po davno ustaljenom redu; prolazilo se tiho, govorilo poluglasno, a

Dželalijina je riječ bila prva i posljednja. Činilo se da se nikad ništa promijeniti neće.

A onda je naglo prepuklo, kako se to obično u životu zbiva.

Jednog kasnog jesenskog popodneva u kojem se zubato sunce nije ni pojavljivalo, ljudi su šutke i mrzovoljno obavljali svoje svakodnevne poslove. Niko nije bio horan ni za razgovor, a nekamoli za šta drugo. U neko doba čaršijom je iznenada protutnjao tatar, praćen šutljivim pogledima i neizrečenim pitanjem: Šta li nam ovaj nosi i donosi?...

Stražari pred kapijom Konaka, kojih je tu uvijek po nekoliko stajalo, prihvatili su konja, a tatar se uputio pravo u Konak. Odmah su ga najavili i upustili veziru. Sulejman-efendija je išao pred njim.

Dželalija ga je primio u onoj istoj odaji u koju mu je Sulejman-efendija uveo i Ilhamiju. Tatar se po starom adetu poklonio, prišao ruci, poljubio ferman i pružio ga Dželaliji, pa se onda izmakao i stao kraj vrata. Dželalija mu je dao znak da izađe, a zatim je otpustio i ćehaju. Želio je da ostane sam, da u miru pročita i prouči ferman.

Razlomio je pečate, pogledao carsku turu i počeo čitati. Jednom, pa drugi put. Čelo mu se naglo nabralo. Sklopio je oči, naslonio se na jastuke i jedno vrijeme ostao nepomičan. Vijest ga je teško pogodila: sultan Mahmud II, koji ga je i poslao u Bosnu, s posebnim uputama koje mu je dao, sad ga je dizao iz Bosne.

Mada su riječi fermana bile kićene, pune laskavih priznanja za „njegovu preuzvišenost Sejjid Dželaluddin Ali-pašu, pobjedničku sablju sa pobunjenog Peleponeza i vjerni oslonac Carevine”, razlozi radi kojih ga je sultan dizao nisu bili navedeni. Da Dželalija jedno vrijeme nije bio divan-katib kod Porte, odakle je i počeo njegov uspon, možda bi se i zanio tim laskavim riječima. Ovako, i suviše je dobro znao šta se iza njih krije. Bile su koliko raskošne toliko i ništavne, poput kratkotrajnog sjaja duge.

Ko me je srušio? - pitao je sam sebe, dok je mračan i zabrinut koraćao odajom. Jesu li to bili ovi naizgled tupi i nepokretni, ali i te

kako dovrtljivi bosanski ajani, koji su zlatom i svojim starim carigradskim vezama uspjeli da mi podgrizu korijene kod velikog vezira, ili su to moji zakleti protivnici iz Stambola, koji mi već godinama podmeću klipove i pletu zamke?

I jedno i drugo bilo je podjednako moguće i opasno i zato je Dželalija sve brže, sve nemirnije koraćao odajom. Gorčina, pomiješana sa strahom, sve mu se više uvlačila u dušu. Služio je Carevini i padišahu vjerno i odano, spreman da pođe i u vatru i u vodu, da učini sve, pa i ono protiv čega je u duši ustajao, pa sad, odjednom...

Kad su se čaušlar-ćehaja i defterdar u jednom trenutku pojavili na vratima, Dželalija ih ošinu pogledom i obojica su se hitro i bez riječi povukli.

Što je vrijeme dalje odmicalo, Dželalijine crne slutnje sve su više rasle. Već se i sumrak počeo spuštati, a on je još uvijek zabrinuto koraćao, da na čas zastane, sjeti se ovog ili onog događaja ili ličnosti, pa se ugrize za kažiprst lijeve ruke i opet nastavi koraćati.

Primakla se i jacija, a on se još uvijek nije pomiljao iz odaje niti davao glas od sebe. Niko mu nije smio ući da unese čirake s upaljenim svijećama ili da ga upita treba li mu šta. Čitav Konak je bio utihnuo i čekao, sluteći da su vijesti, koje je tatar donio, morale biti i odveć krupne i zabrinjavajuće.

Tek negdje kasno iza jacije, napokon izađe i uputi se u haremluk, Išao je šutke, smrknut, ne gledajući ni u koga. Sulejman-efendija se neodlučno uputi za njim, ali kao da se predomisli pa stade i vrati se. Neizvjesnost je i dalje visila nad Konakom.

U neko doba noći iz haremluka dopriješe krici. Svijeće u Konaku planuše jedna za drugom. Sve se uzbuni. Hitro probudiše Ishak-efendiju, Dželalijina liječnika, sitna, ali živolazna starčića, porjeklom Grka. Prođe šapat da je veziru naglo pozlilo...

Sve se u Konaku ustumara, naslućujući da se zbiva nešto zastrašujuće. Ridžali se okupiše u vezirovoj odaji u prizemlju, u očekivanju kakve će im vijesti donijeti Ishak-efendija, jer niko se nije usuđivao da pristupi u haremluk. Sulejman-efendija je po bogzna koji put zavirivao u svaki kutak odaje tražeći ferman, jer je već od prvog časa slutio gdje se krije odgovor na sva zbivanja toga dana. Za to vrijeme su iz haremluka i dalje dopirali dugi i prigušeni krici, koji su u noćnoj tišini srtavično odjekivali.

Tek negdje pred zoru, kad su se mnogima sklapale oči od sna i umora, pojavi se Ishak-efendija. Ridžali ga okružiše.

- Nije dobro, nije dobro - hitro je šaptao starčić, jednako mašući svojom sitnom glavicom. - Paša hazretleri stalno povraća i bunca. Tek se sad malo smirio, ali nije dobro, nije nikako dobro. Bojim se...

U rano jutro Dželalija se zauvijek smirio. Vijest o smrti proletjela je poput strijele Konakom, a odma zatim i kroz Travnik. Sve kao da se za trenutak skamenilo. Je li to bio strah šta će se sad dogoditi, ili prenapeto olakšanje što je trogodišnja mora tako iznenadno prekinuta, teško je reći. Tek nešto kasnije, kad je prvo iznenađenje jenjalo, potekoše glasovi koji su se poput bujice valjali i rasli.

- Otrov'o se!

- Ilhamija ga prokleo!

- Na smrti je zaklanjao oči i jednako spominjao Ilhamiju.

- Nije se smirio, dok mu i zadnji komad džigerice nije na usta iziš'o...

Ni desetak dana nakon toga, na Ilhamijinu grobu zabijeliše se već ranije isklesani nišani, s derviškim kaukom na bašluku. Nepoznati pjesnik se, u ime mnogih, svojim stihovima oduživao pogubljenom pjesniku:

*Prkoseći silnicima, on na svijet ode drugi,
za njim vjerni prijatelji u dubokoj ginu tugi,
a boravak njegov vječni rajski biće perivoji,
vrt milosti Svevišnjega otvoren mu širom stoji,*

*jer pobožan i učevan kao niko do tad biješe,
zavidnici pohitaše, da mu kletu smrt pospješe.
Na život mu vjetar zime nenadno hladni pade,
i u gorkoj čaši smrti ispi vodu rajske nade.
Smrt njegova slučila se tokom blage noći jedne,
u hiljadu dv'je stotine k tom godine trides't sedme,
i prikloniv maču glavu, očekujući udes hudi,
Sejjid Vehhab postao je svih pravednih uzor ljudi.*

Nekoliko mjeseci kasnije, iz Stambola su dopremljeni raskošni nišani, s uklesanim epitafom sličnim okamenjenoj čipki. Dugo su i samorno nošeni od Stambola do Travnika, da budu pobodeni iznad Dželalijina groba, u srcu samog Travnika. Za razliku od raspjevanih stihova na Ilhamijinu bašluku, Dželalijin epitaf bio je odmjeren i hladan. Kao i sam Dželaluddin Ali-paša;

- Sejjid hadži hafiz Dželaluddin Ali-paša, bivši bosanski valija, koji je kao valija Rumelije razvio bajrak protiv pobunjenika na Peleponezu, preselio je u vječnost. Neka Bog osvijetli njegov grob. Za dušu prouči Fatihu!

POSLJEDNJI LUBO

Hadži-Kasimaga Lubo ubrajao se među imućne i ugledne Sarajlije. Tri kuće, nekoliko magaza, čifluk u Briješću i trgovina mehkom robom u Brusa-bezistanu svjedočili su da je imućan, a šarena hadžijska ahmedija i staro sarajevsko porijeklo, pa čak i sokak u kojem je stanovao i obližnja džamija koji su se zvali Lubin sokak i Lubina džamija govorili su o njegovu ugledu. Na sijelima, zijafetima i mevludima ljudi su mu pravili mjesto uvrh halvata i sofre, a u džamiji ga propuštali u prvi saf, i niko se tome čudio nije. Ali, uza sve to, hadži-Kasimaga je bio čovjek na svoju ruku. Hujljiv i ters. Niko ga nikada nije vidio da se smije, ili makar smjehulji. Uvijek je bio mrzovoljan, smrknut i šutljiv, spreman da svakog časa svatri i svadi se. Pa i samim izgledom: u šiljak svedene glave i šiljasta nosa, tankih sastavljenih usana i podrhtavajućeg glasa, bio je prava slika i prilika arsuza i tersa. Kažu, da mu je i otac bio isti kao i on. A, uza sve to, bio je još i potvrd i stisnute šake. Nije da nije davao, ali uvijek nekako kao pod moranje, na dram i krzmajući. Živio je sa ženom i sinom u prostranoj kući s dvije avlije i velikom baščom punom voćaka kalemuša koje je sam nakalemio i brižno njegovao. Pri njemu nije bilo nikakve besposlice: niti je pušio, niti je ikada, pa ni u mladosti, akšamlučio. Jedina mu je ičkija bila da šmrče burmut. Pa kad bi ga ušmrknuo i kihnuo, sav bi se stresao, a onda bi velikim crvenim frulletom obrisao nos i usta duboko othukujući, kao da se oslobađa nekakve unutarnje tegobe koja ga pritišće.

Kakav je bio u čaršiji, među svijetom, takav je, ako ne i gori, bio i kod kuće. Ne daj Bože da bi neko u to vrijeme glasnije progovorio, lupnuo ili se glasno nasmijao! Išlo bi se na prstima, a razgovaralo polušapatom.

I mahalska djeca su ga se pribojavala. Kad bi se predveče vraćao iz čaršije kući, djeca, koja bi se zatekla na sokaku sklanjala bi se ustranu, na pervaz, dok hadžija ne prođe, bojažljivo mucajući: - Akšam

hajrollah, hadžija... - Zimi opet, kad bi se niz sokak načinilo plazalo, dovoljno bi bilo da neko vikne: - Bjež'te, eto hadžije! - i svi bi poskakali sa saona i dali se u bijeg, strahujući od hadžijina štapa.

Žena i sin bili su mu sušta protivnost. Hadžinica je bila jedna od onih rijetkih dobrica koja se trudila da svakom ugodi. Čista i nurli lica, a rastom sitna i mršava, uvijek bi brižno pitala: - Ako šta mogu, bila bi rada da pomognem... - Sina Saliha, koga su zvali Salko, voljela je onom toplom majčinskom ljubavlju kakva se opjeva u pjesmama, spremna da se za njega do kraja žrtvuje. - Nek je on živ i zdrav i nek je njemu dobro, a nama, kako dragi Bog da..., - znala bi često prošaptati, prateći sina dugim i brižnim pogledom. A na hadžiju se nikada nikome požalila nije, mada je znala i uzdahnuti i oplakati kad je niko ne vidi.

Hadžijin tersluk i huja još više su zbližili mater i sina, a produbili jaz između njega i njih. Salko je poslije mekteba i osnovne škole prešao u očevu trgovinu i počeo ispomagati.

- Neka ga, nek' se uči zarana, trebaće mu - govorio je hadžija, želeći da mu sin nastavi njegovim stopama. Na dalje školovanje nije ga kanio slati, kao ni ostali iz čaršije. - Šta će mu više, dosti mu je da zna čitat' i računat'! Neće, belćim, u činovnike!

Nakon što se zamomčio, Salko je počeo prvi silaziti u čaršiju i otvarati trgovinu, ali se pred ocem još uvijek osjećao sputan i nesiguran kao i u djetinjstvu, jer je hadžija i dalje ostao krut i ters kakav je oduvijek bio. Kad bi poručivao kahvu, poručio bi samo za sebe i tek, ponekad, zimi, kad bi salepčija Arnaut prošao Bezistanom i uzviknuo: - Salep vruć!, - znao bi mrzovoljno pregristi: - Hajde, nali' i njemu!... - pokazujući glavom na sina.

Život u hadžijinoj kući tekao je po odavno i tvrdo utabanim stazama: kuća - čaršija, čaršija - kuća. Pred akšam bi se Bezistan po običaju zatvarao, pa bi Salko, zaprčen šarenim zembiljom, šutke pratio oca. Poslije večere, na akšam i jaciju zajedno bi odlazili u mahalsku džamiju, a onda bi se vraćali kući - svako u svoju odaju na spavanje. Ponekad, ali porijetko, odlazilo bi se i na sijelo, i to uglavnom nekom od rodbine. Bio je to jednoličan život bez radosti i topline, koju je samo

hadžinica unosila, pri svakom susretu brižno pitajući sina: - Salih, oči materine, jesi l' se umorio...? - Ili bi ga, znajući da mu nije lahko s ocem, tješila: - Osaburi, sine, osaburi, ako ti je šta teško...

Preko ljeta se isprtljavalo na selo u Briješće i ostajalo do Aliduna, a onda se ponovo vraćalo u Sarajevo. Ali hadžija ni tada ne bi zatvarao trgovinu osim petkom, kad bi i on dolazio na selo i ostajao do subote.

Za vrijeme dok bi oni boravili na selu, hranio bi se u aščinici, gdje je stalno zanovijetao. Čas da je jelo preslano, čas da je meso staro i tvrdo.

- E, jes' mi dodijo, volio bi ga se kutarisat već ne znam šta! - jadao se aščija Mehaga, koji bi se usrkletio čim bi ugledao hadžiju. - Ma, teži mi je on već svi čaršijski tersovi!

Onda je jednog vrelog ljetnog dana dok je čaršija dahtala od vrućine, posve neočekivano, kako se obično i zbivaju krupne i sudbonosne stvari u životu ljudi, hadžija umro. Našli su ga mrtva u trgovini, s glavom na prsima, a oslonjena na jastuk sećije smještene u jednom uglu dućana. Isprva se činilo kao da spava. Čak mu je i ćabenski tespih visio u ruci. A kad su mu podigli glavu, bila je modra kao čivit.

- Umro hadžija Lubo! Kucnulo ga u dućanu! - brzo se pronio glas i za tren oka obigrao čaršiju.

- Ama, je l' tako ti Boga? Ma, ko bi rek'o! A činilo se da je zdrav ko' drijen! Jah-h, što ti je hudi insan: sad jest, sad nije...Allah rehmetile!...

Sutradan su ga ukopali u haremu Lubine džamije, gdje su se i ostale Lube kopale... Dženaza je bila brojna, a na kaburu je učilo sedam hafiza.

- Eto, da nije Salke, zatrele bi se i Lube! K'o i mlogi. A, nako, kol'ko se vidi, momak je hairli, brez ikakve bresposlice, mada ga je hadžija i previše stezo. Maknut mu nije dao. A ne valja, br'te, ni to. Ne treba ni u čemu prigonit'!

- Sad će on, bezbeli, priuzeit' dućan?

- A ko bi drugi?

- Jah, što kažeš, nejma ko...

Tako su ljudi raspredali vraćajući se sa dženez.

A tako je i bilo. Dućan je poslije toga bio sedam dana zatvoren, kuća je kandisala ćafurijom i udom, a onda je Salko osmi dan sišao u čaršiju i otvorio dućan. Bilo je dogovoreno da mu u prvo vrijeme pomaže daidža Junuzaga, postar i sipljiv čovjek, nevješt, i trgovini i bilo kakvu drugom poslu. Živio je od kirija i kmetovskog posjeda na Stupu kraj Sarajeva. Kako od njega nije bilo nikakve hasne, osim što bi po tričetiri sahata prosjedio na hadžijinu šiltetu uz čekmedžu s parama, sipljivo kašljući i proklinjući i duhan i onoga ko ga prvi izmisli, a da pri tom nije ispuštao cigare iz ruke, to je Salko, koji je tek tada pokazao pravi smisao za trgovinu, našao ozbiljna i trgovini vična momka koji će mu pomagati. Jer, osim dućana, trebalo se brinuti i o ubiranju kirija, zatim o selu, o kući, i o mnogim drugim poslovima o kojima se hadžija za života brinuo.

Premda sada samostalan i svoj na svome, Salko je još uvijek živio pod nevidljivom hadžijinom sjenom i stegom, osim što se kod kuće glasnije govorilo i slobodnije ponašalo. Hadžinica se stalno nadala i čekala da joj se sin zagleda i oženi, pa da i ona dobije snahu i da joj unuče u čardaku zaplače, ali sudeći po Salki nije bilo nikakva znaka da će se to uskoro dogoditi. Jer, dok je još hadžija bio živ i dok su Salkini vršnjaci odlazili petkom u ašikovanje i dok bi kasno u noć šaputali ispod ašik-pendžera, on na to nije smio ni pomisliti. U kući se lijegalo odmah poslije jacije, nakon što bi hadžija svojom rukom provjerio jesu li avlijska i baščenska vrata dobro zamandaljena i je li krava u aharu namirena. Pa i sada, dok se najveći broj njegovih vršnjaka bio poženio pa i djecu stekao, on niti je za kim veremio niti je koga imao. A bio je lijep i naočit momak, sa crnim, u šiljak zavrnutim brkom, da ga je bilo prava milina vidjeti kad bi prošao sokakom utegnuto u svilen trabolos

omotan oko struka modrih čohali čakšira, u svilenu koporanu išaranu na čibuke i s fermenom prebačenim preko ramena. Jedina razonoda koju je imao bio je saz. Petkom, kad ne bi silazio u čaršiju, volio je sjesti u baščensku sofu obraslu u lozu i kucnuti uz saz. I dok bi se mehki zvuci saza poput razigranih leptira hitro preplitali, hadžinica bi ih raznježeno osluškivala, kao da je željela kroz njih dokučiti tajnovite treptaje Salkina srca.

- Ma, ako ništa, mati će njemu naći djevojku, a sebi snahu! - tješila bi samu sebe, čekajući zgodnu priliku da sa sinom otpočne razgovor o tome. Ali, i sama odgojena u kućnom i hadžijinu zaptu, u kome su se osjećaji zatomljavali, a iskazivanje nježnosti smatralo nečim skrivenim i stidnim, čas bi se odlučivala, čas opet odlagala razgovor o tome. A bila je već zagledala djevojku koja joj se svidjela. Bila je iz stare i ugledne sarajevske porodice Zafranija, jedinica u roditelja, vrijedna i čedna kakva se samo poželjeti može. Ali, dok se hadžinica skanjivala i odgađala razgovor o tome, slučaj se umiješao i u mrtvouzice zamrsio sudbinu posljednjeg Lube.

Tog jutra Salko je bio ostavio momka u dućanu i pošao na Hiseta da pokupi kiriju u velikoj bosanskoj kući koju je hadžija bio poodavno kupio. Prolazeći pokraj gostionice „Bijeli konj“ i ovaj put se zagledao u limenu tablu iznad vrata gostionice, na kojoj je bojama bio naslikan veliki bijeli konj, propet na stražnje noge, a do konja, s bičem u ruci, prelijepa djevojka u kratkoj suknjici i u crvenim čizmicama, zanosno se smiješeći sa slike. Još onda, kad je kao dijete prvi put vidio tu sliku, a otada je prošlo dvadesetak godina, uvijek mu se činilo da djevojka baš u njega gleda i da se baš njemu osmjehuje. Lice joj je bilo rumeno, ruke punačke i obnažene, a oči plave i vesele, da se činilo kao da će sad progovoriti. Samo, ovaj put, osim djevojke na slici, pred vratima gostionice stajala je ista takva djevojka, u istim crvenim čizmicama i suknjicom do iznad koljena. I ruke su joj bile pune i obnažene, a osmijeh koji mu je uputila, dok je namještala stolice oko stolova iznesenih pred gostionicu, posve ga zbunio.

- No, Bošnjak-ember, đera ideš?... Dođi! - zacvrkutala je i bijelom salvetom vragolasto udarila po stolu. - Dođi! Dođi!

Osjetio je kako ga je nešto toplo zapljusnulo, pa se zbunjen osmjehnuo i odmahnuo glavom.

- Piješ jedno pivo? Hoćeš...? - vragolasto se osmjehivala i pitala djevojka.

Nije svratio nego je produžio. Njezin glas i smijeh koji su ga pratili zvonili su mu u ušima.

Kako je ubrao kiriju, ni sam ne zna. Bio je odlučio da se vrati drugim putem, naokolo, kako ne bi ponovo prošao pokraj gostionice, ali je opet krenuo istim putem kojim je i došao.

Djevojka se još uvijek vrtjela oko stolova, pa kad ga vidje, priđe i uhvati ga za mišicu.

- No, Bošnjak, dođi! Mariška tebe ne bude pojela! Piješ mene jedno pivo?... I, držeći ga kao dijete za ruku, uvede ga u praznu gostionicu u kojoj ga dočeka hladovina i mlak vanj alkohola.

- Piješ jedno pivo? Kriglo ili čizma?

On sleže ramenima i zbunjeno sjede. Gledala ga je nasmijano, dok su joj zlatne iskrice blistale u očima. Zubi su joj bili bijeli i zdravi, a kad natoči dvije krigle piva i spusti ih na stol, zapahnu ga miris koji je dopirao iz njene kose i njedara. Nije to bio onaj poznati mu miris đuljaga, već neki drugi kojim su mirisale Švabice kad bi svraćale u Bezistan.

- Eljem, Bošnjak, žifjela! - kucnu djevojka kriglom o kriglu i otpi, dok ga je izazovno gledala i vrhom čizmice draškala po nozi.

- A ti nisi pila? - upita ga i dohvati kriglu pa mu je prinese usnama.

On dotad nije okusio alkohola, mada su neki njegovi vršnjaci već odavno zalazili u birtije, gdje su ih služile mlade i raspusne kelnerice. Bile su to većinom Mađarice ili prečanke, koje su se izazovno kikotale i vriskale, dok su ih gosti ptezali i štipali. Takvih lokala i

takvih djevojaka bilo je po svim bosanskim gradovima i kasabama. Nakon austrougarske okupacije Bosne, nicali su kao pečurke poslije kiše. U njima se istopio imetak mnogih, doskora imućnih porodica, čiji su zaludeli sinovi mahnitali za raznim Eržikama, Micikama i Ančikama.

Nakon što i on otpi, djevojka mu rukom obrisala brk. Gledala ga je poput mačke.

- Ja Mariška, a ti? Kako tvoj ime?

- Salih... Salko... - šapnu on i proguta pljuvačku.

- Kako rekla: Salgo...? To kao Šandor, ne?... Reci, kad opet doći?

Djevojka ga pri tom zagrlila i vrelim dahom pomilovala po obrazu. On osjetio oblinu njezinih grudi i učinio mu se da će se ugušiti. Krvotok mu je mahnito udarao.

- Kako ti lep..., kako lep! - tepala mu je mazno, priljubljujući se uz njega. - Reci, kad budeš došla?

- Doći ću...

- Ovu noć?

- Čim mognem... - promuća on i izvadi zlatnu deseticu pa je spusti na stol.

- To moje? On klimnu glavom.

- Ja tebe zato poljubiti! - pa ga cmoknu u obraz i grleno se nasmija.

Ni sam nije znao kako je izašao. Bio je ošamućen. To je bio njegov prvi, bliži dodir sa ženom. Išao je kao u snu. Osjećao je i ushićenje i nekakvu nejasnu krivnju koja ga je kopkala.

Čime izašao iz gostionice, nabasa na Mujicu Frnju, zvanog Šebek, čaršijskog čankoliza i lisku, koji je pristajao uz svako društvo gdje se moglo i imalo šta popiti i pojesti. A kako je uz to znao zapjevati i zasvirati, svi su ga rado primali. Mada je bio dobar puškar, zanatom se nije bavio nego je radije besposličio, pravdajući to svojom

besposličarskom mudrošću: „Među tol’ko hiljada Sarajlija, svaki se dan more naći po jedna budala koja će te čašćavati...”

Kad ugleda Šebeka, Salko zakrenu glavu i pokuša ga mimoići, ali ne dospje. Šebek mu priletje, pa dižući obje ruke povika:

- Ama, Salihaga, jesi l’ to ti? Vidi, molim te, ko bi to rek’o! E, nek si i ti jednom prohod’o, vakat ti je davno bio! A našo’ si, Boga mi, curu i po! - namignu Šebek i pucnu jezikom.

- Ma, bio sam poš’o da poberem kiriju, pa... - počeo on zbunjeno.

- Nejse, cura je ‘vaka! - pokazao Šebek stisnutu šaku. - A još Mađarica! Živa vatra! Samo, gledaj kako ćeš! Okreni se, eno je na vratima! Asli si joj dobru surmu podvuk’o!... Salihaga, Salihaga, da mi je neko kaziv’o ne bi mu vjerov’o! - priprejiti Šebek prstom.

Cijeli dan Salko bio kao u bandaku. Nije mogao da se pribere. Sve mu se činilo kao san. Čas lijep, a čas nekako sramotan, kao da je ne znam šta učinio. A najgore mu je bilo što ga je Šebek vidio. Da nije bilo toga i onih njegovih riječi, sve bi mu bilo lakše. Možda bi odlučio da ponovo vidi Marišku. Ovako, plašio se čaršijskih jezika i sprdnje, jer su ga svi poznavali i za primjer isticali. - Ma, okle đavo baš njega da nanese! - jedio se u sebi.

Pred akšam, kad se Bezistan po običaju zatvarao, on još jednom provjeri je li sve na svom mjestu i je li čekmedža zaključana, pa se zaprti zembiljom, želeći da kupi materi bijele halve i limunova. A kad se sjeti matere, nešto ga zapeče i učini mu se da ju je s današnjim danom iznevjerio. Šta li bi ona, dobrica, da je jutros mogla vidjeti kako ga ona djevojka grli i ljubi! Bi joj nešto bilo.

Pri izlazu iz Bezistana, dočeka ga Šebek. Pride mu i alčaćki namignu: - Salihaga, muštuluk. Imaš da častiš! - Njega presiječe.

- Poradi čega?

- Pozdravila te Mariška i poručuje ti da večeras dođeš! I poslala ti je ovo - pa izvadi crven ružin pupoljak koji je bio zadjenuo za ferment.
- I, nek znaš, triput ga je poljubila! Ma, ne znam šta si joj uradio pa je tol'ko zabudalila!

On je zbunjeno šutio. Nije znao ni kud bi, ni šta bi. A najgore mu je bilo što je Šebek u sve to upetljan.

- Pa, hoćemo l' večeras? - nastavi Šebek.

- Neću..., ne mogu... - muklo će on.

- Čuj sad! Ma drugi bi jedva doček' o, a ti uz'o da se nećkaš! Oblijeću k'o psi oko nje, al' džaba, ne pije im vode! A ti... Već, ako ti večeras nije na ruku, moremo sutra več. Ne trebaš se bojati da će te ko vidjeti. Ući ćemo kud drugi ne ulaze. I nećemo sjedit' đī drugi sjede, već obaška. Sami, s njom...

- Neka, dok vidim...

- Ama, šta imaš vidjet' dobar si čojk! Daj, ne prigoni, vjere ti i ne jordami! Neće se, moj Salihaga, hiljadu godina živjet' ! Već, eto mene sutraveče, pa ako ti se sviđi, posjedićemo, a ako se ne sviđi, lahko se je dići. Je l' tako?

Sutradan su se sastali i zajedno pošli. Salko, koji je s akšamom dolazio kući, rekao je materi da će te večeri kasnije doći, jer su izbili neki trgovci iz provincije pa su se dogovorili sastati u Gazijinu hanu. Dok je to govorio činilo mu se da mu obraz gori.

Kad stigoše pred gostionicu, Šebek ga provede kroz ulaz iza kuće i uvede u omanju prostoriju sa stolom, stolicama, kanapom i nekoliko slika po zidovima koje su prikazivale prizore iz lova i obnažene žene.

- Salihaga, ti sjedi, sad ću ja! - reče Šebek i izađe, ali se uskoro vrati s gostioničarem koji se s vrata počē klanjati.

- Drago nam je da ste nam došli! Vaš prijatelj je pričao o vama, pa se nadamo da ćete i ubuduće biti naš gost. Nama dolaze mnogi ugledni gosti iz čaršije, među koje sada ubrajamo i vas. Ako vam je nezgodno da sjedite u gostionici imamo par ovakvih separea u kojima vas niko neće smetati. Izvolite se raskomotiti, a ja ću odmah poslati frajlu da vas posluži! Za večeras bih vam preporučio pečenu janjetinu i mađarski tokojac.

- To, to, Pišta! - dočeka Šebek kao iz puške. - Al' nemoj zaboravit' zaporke i glavušu! To, za meze!

- Znači, prvo ćete rakijicu i malo mezeta, a tokojac ćete uz janjetinu?

- Zna se!

Gostioničar se nakloni i zeželi prijatno veče.

- E, šta veliš, Salihaga? Lijepo i sklonito, ha? A sad će i ona...

Kad se Mariška pojavila, Salki se učinila još ljepšom nego prekjuche. Sva je blistala. Prišla mu je mazno i uvijajući se.

- Salgo, ti došla! A ja se bojala da ne budeš došla. Ja ti zato dam jedan ćuš! - zacvrkuta i poljubi ga.

- Ih, Salihaga, brate! Ja kakva te cura ljubi! - zatrese Šebek glavom i udari se dlanom po koljenu.

- Sad kažite šta Mariška bude donijela? - nasmija se djevojka.

- Slušaj, cura, 'vako: prvo, bokalić ljute, pa zaporke, glavušu i salatu! A Pišti smo rekli za janjetinu i vino. Al' to ćemo potlje! Hajde sad i gledaj kako ćeš! - namignu joj Šebek i napravi pokret kao da će je pljesnuti, na šta se Mariška izmače i priprejeti mu: - Ti mangup, to zabranjeno!

Salko se sav stresao nakon što je ispio prvu čašicu, ali kasnije, kad Mariška sjede kod njega, a Šebek mu nazdravi, on stisnu zube pa ispi i drugu, a onda i treću. U to Šebek ponudi Mariški da i ona nešto popije, na šta djevojka donese nekakvo piće i nazdravi obojici:

„Eljem! Žifjela!“

Uskoro se iz gostionice začu pjesma i svirka ćemaneta, jer su večernji gosti bili počeli pristizati, pa se Šebek diže da se uskoro vrati sa sviračem.

- Hajde, Cigo, zasviraj nam, al' tiho, da te ni miš u duvaru ne čuje! I zapjevaj nam onu: Mujo đogu po mejdanu voda... I to mom jaranu, Salihagi, na uho!

Što je večer dalje odmicala, to je i raspoloženje u separeu više raslo.

Ni Salko nije više bio onako krut i suzdržljiv kao u početku. Počeo je pjevušiti, žaleći što nije ponio saz pa da i on kučne i pokaže što zna.

Poslije vruće janjetine i prve boce tokajca, došla je druga, pa i treća. Šebek je maštao kao da je voda, a ne jako mađarsko vino. Mariška, koja je dotad samo povremeno navraćala, jer je morala služiti u gostionici, sad je potpuno prešla u separe i priljubila se uz Salku. U to se otvorila i prva boca šampanjca koju je Mariška donijela.

- To, brate, to! Šerbeta! Života!... - raskrivi se Šebek, kad je čep na šampanjcu uz prasak izletio iz boce.

Nastade međusobno nazdravljanje, a kad Mariška tresnu čašom o pod i ustade da igra, a svirač vatreno zasvira „Piroš čizma višalababan“, u separeu proključa.

Užagrenih očiju i kao opčinjen, Salko je gledao u Marišku kako se vatreno vrti i poskakuje, dok joj je suknjica kao na vjetru lepršala otkrivajući pune, ružičaste butine. A kad ćemane naglo umuče, a zadihana Mariška prestade igrati bacivši se Salki u krilo, njemu se učini da nestaje, da tone...

Šebek u taj čas ugasi svjetlo, a Salko silovito vrisnu i nogom otisnu stol. Na zveket razbijenog stakla gostioničar se pojavi na vratima, pa kad upali svjetlo i vidje šta se zbilo, samo se nasmija i raširi ruke:

- Molim, ne dajte se smetati, samo izvolite! Odmah ćemo počistiti i postaviti stol.

- Pišta, još jednu bocu šerbeta! - uzviknu Šebek napola raskrčen na stolici.

Uneko doba noći, prezasićeni jelom i pićem, a Salko uz to posve smoren i ošamućen Mariškinim nježnostima i zagrljajima, digoše se da idu.

Gostioničar posla po fijaker, a Salko, plativši račun, baci sviraču zlatnu deseticu, dok Mariški strpa u njedra čitavu gutu novčanica. Praćeni tihim zvucima ćemaneta i Mariškom koja na rastanku još jednom poljubi Salku i šapnu da sutra opet „bude došla“, krenuše fijakerom uz obalu Miljacke. Konji su lagano kaskali, a svježa sarajevska noć, poslije zadimljenog separea ispunjenog vonjem alkohola, razgaljivala je.

- E, baš bi plaho! Ha, šta veliš, Salihaga? - proteže se Šebek.

On je šutio. Sve što se noćas zbilo, činilo mu se kao san. Za tu jednu jedinu noć, kao da mu se čitav život iz temelja preokrenuo. Pri pomisli na kuću i mater nešto ga je iznutra tištilo i nagrizalo.

- Šta je, šta si se ušutio? Da ti nije ružno? - upita Šebek.

- Tccc, nije...

- Već šta je?

- Nako, ništa...

- Hajde, vjere ti baci! Nek' smo mi živi i zdravi, a za drugo ćemo lahko! Šta ti, bolan, fali? Eto te ko paša! Pa još naka cura!

Kod Latinske ćuprije Šebek zaustavi fijaker.

- Salihaga, ja ću ovdi izić. Već, ako moreš daj mi štogoderce. Dibiduz sam kokuz! A trebaće za pače i da se na sabahu štogod srkne. Znaš kako je...

On mu, i ne gledajući ga, pruži šaku zgužvanih forinti.

- Ejvala ti! Ma, vidi se, bolan, ko je aga! Već, ne kaza kad ćemo se vidjet'?

- Neka... - odmahnu on rukom.

Kad fijaker krenu uz Bembašu i stiže do na Jekovac, i on izađe. Ne uputi se kući nego svrati u bašču susjedne kafane.

Svud okolo ležao je mrak. Kafana je bila davno zatvorena. Čulo se kako dolje, ispod Jekovca, Miljacka tiho laza i klokoće.

Dugo je sjedio u mraku i sam tonući u mrak. Nešto ga je iznutra podmuklo razjedalo. Nije to bila samo ova pijana noć, već nešto golemo i tegobno što ga je potezalo u nekakve tamne virove, a on nije imao snage da se othrve i ispliva. Pritajen strah dizao se i rastao u njemu, prijeteci da razori sve što je predstavljalo njegov dotadašnji život i svijet...

Najednom osjeti mučninu i grčevito stenjući poče povraćati. Činilo mu se da će izbaciti svu utrobu iz sebe. Dok se umivao na džamijskoj česmi, halapljivo pijući kao led hladnu vodu, osjećao je da mu sva utroba izgara. Od punog mjeseca, zasjenjena tamnim oblakom, pričini mu se da ga gleda ljutito hadžijino oko, pa se strese i krenu kući. Nije se usudio ni da pogleda u džamijski harem, u kojem su se bjelasali nišani...

Ponadao se da ga mati neće čuti dok bude ulazio, vjerujući da ju je san savladao i da je davno zaspala. Tražeći ključ od avlijskih vrata koji je uvijek nosio za pojasom, najednom shvati da ga je izgubio, pa se kao dijete uplaši. Bože, kako je ova noć ispreturana! Poput najtegovnijeg sna.

Tek što je bojažljivo kucnuo halkom o kanat, začu materin glas. Kao da ga je u avliji čekala:

- Eto me, sine, eto! Sad ću! Samo da uzmem čirak.

Ugledao ju je s čirakom u ruci, u osvijetljenu otvoru vrata. Pitoma i brižna kao i uvijek, dočeka ga bez riječi prijekora i ljutnje:

- Hodi, oči materine! Jesi l' mi se, dušo, umorio?

Dođe mu da zaplače. Nešto ga je u grlu stezalo, pa nije mogao da progovori. Trudio se da ne zatetura, mada su mu noge nakon mučnog povraćanja još uvijek podrhtavale. Jedva je čekao da se dočepa dušeka.

- Eto, mati..., ja malo zakasnio - s mukom izgovori, osjećajući kako mu alkohol i smrad bazde i iz usta i iz odjeće.

- Neka, sine, neka si... Hajde sad pa lezi i odmori se. Već, bi l' da ti mati štogod donese? Večera te još od sinoć čeka!...

- Neka, mati, nemoj, ne mogu...

- Ma nije meni, sine, teško. Za čas ću ja!

- Ne mogu... Samo da mi je leći...

- Lezi, sine, lezi. Mati ti je prostrla. Pa se dobro odmori. I ne ustaj rano. Ne hiti!

Ustao je pokasno. Oprao se i presvukao, pa oborenih očiju ušao materi u halvat. Odaja je mirisala anduzom i svježe uprženom kafom, čiji ga miris pomilovao kućnim mirom i spokojstvom.

- Hodi, sine - pomaknu se hadžinica, praveći mu mjesto na šiltetu.

- Jesi l' se naspav'o?

Strahovao je da ga ne upita gdje je noćas bio, ali ona to ne spomenu već mu pruži fildžan s kafom i upita šta bi htio da jede. - Ko, 'nako, šta bi najvolio?

- Ne mogu, mati, ništa. Najvolio bi jednu maštrafu hladne smreke. Nekakav me hararet uzeo...

- Sad će mati! Samo, boj se, da ti ne naudi? Znaš, na gladno srce?...

- Neće.

- Naiskap je ispio veliku čašu pa se digao.

- Ah, zar baš moraš ići? Pa još gladan!

- Moram mati. I 'nako sam zadocnio. Daidža će, bezbeli, buktisat'.

- Eh, bogme, ne mere sve po koncu!

Ispratila ga je do na avlijska vrata i šapnula, sklanjajući se za kanat: - Hajde, sine, s hajrom. I čuvaj se! S Bismillom.

Bezistan je, kao i uvijek, vrio. Svijet je promicao, zastajao, razgledao robu, pitao, cjenjkao se, pa kupovao ili odlazio. U dućanu je zatekao dvije-tri mušterije koje je pomoćnik usluživao, dok je Junuzaga po običaju sjedio na šiltetu kraj čekmeđe i spuštene glave, a uzdignutih obrva gledao u njega. Dočekao ga je ljutito:

- A di si ti do 'vo doba, ha?

- Evo me...

- Ma vidim te, al' pitam te di si dosad bio?

U njemu uskipje. Pored sve muke, sad i on! Već odavno je bio sit tog sipljivog i mrzovoljnog starca koji je izigravao nekakva njegova tutora, pa umalo da ne planu i ne svatri, ali se u posljednji čas suzdrži i promrsi: „Nisam mog'o ranije...“, pa priđe mušterijama koje je momak posluživao.

Oko podne, kad u Bezistanu zavlada uobičajeno zatišje, on se, ne mogavši otprijeti žeđ koja ga je razdirala, obrati momku:

- Halide, donesi mi jednu smreku, il' buzu...

Kad Halid donese buzu, on je na dušek ispi, pa zamoli da mu donese još jednu, a Junuzaga zatrepta očima:

- Ama, što će ti tol'ka buza! Vidi ga! Šta li si to sinoć kus'o pa te tol'ka žeđ mori, ha?

- Zar i za buzu treba izun? - obrecnu se on.

Junuzaga zinu i osta jedno vrijeme otvorenih ustiju, ne nadajući se takvom odgovoru. To je bilo prvi put da mu je Salko odgovorio. Šutio je neko vrijeme, pa onda s uvrijeđenim uzdahom progunda: - Jah-h, tako je to!... Al' nejse!...

Poslije toga zavlada tajac. Obojica su gledali preda se, dok je Halid slagao iznesenu robu. I baš kad se Junuzaga bio digao i počeo istezati čakšire spremajući se da pođe, pomoli se Šebak. Smjehuljeći se priđe Salki i tiho upita:

- A di si ti odjutros? Dva puta sam prolazio da te vidim, al' tebe ni za iladža... Kako si? Jesi l' mahmuran...?

On proždrije pljuvačku i očima mu dode znak da ide. - A za večeras - ništa?... - tiho će Šebek.

- Jok, ništa!

- Ondar sutra?

- Ni sutra, ni nikad! - prosikta on kroz zube.

- Baš-ššš! E, nemoj to dva puta rijet'! - izazovno će Šebek, pa alčački namignu i krenu.

- Ama, šta hoće taj pezvenek od tebe? dočeka Junuzaga.

- Šta ja znam. Pitaj ga...

- Šta to reče? Da ga ja pitam, ha! Nije on moj akran pa da se s njim sašaptavam i dogovaram! A i ti, da imaš pameti i obraza, ne bi se s nakima ni u putu sretao, stid te i sram bilo! Da bi l' te bilo! - Pa bijesan i uzdrhtao Junuzaga navuče firale i izađe iz dućana. Pred samim vratima se sipljivo zakašlja, pa jedva hvatajući dah poče da glavinja i stenje i umalo ne pade. Salko mu pritrča i pridrža ga, a Halid mu prinese ibrik s

vodom. Pritrča i nekoliko susjednih trgovaca pa ga smjestiše na sećiju i on jedva povratu dušu. Kad se malo pribra i napi vode, diže se da ide.

- Daidža, pričekaj da zovnemo fijaker, kud ćeš taki? pokuša Salko da ga zaustavi.

- Neka, zovn'o si ti meni fijaker, jazuk ti bilo! - s gorčinom će Junuzaga i poštapajući se pođe.

- Halide, hajde za njim. Da neđe u putu ne padne - dodade Salko brižno.

Sutrašnji dan je protekao u mučnoj šutnji. Junuzaga je, kao i obično, došao i sjeo na svoje mjesto, ali za cijelo vrijeme nije ni riječ prozborio već je smrknuto i šutke gledao u tespih koji je premetao. Samo bi se s vremena na vrijeme sipljivo zakašljao, da nakon toga suznih i zakrvavljenih očiju dohvati ibrik s vodom i otpije gutljaj-dva kako bi dušu povratio.

I Salko je šutio, premda su mu šutnja i pritajena napetost teško padali. Halid je za to vrijeme slagao i preslagao već složenu robu, polušapatom se obraćajući Salki.

Hadžinica je naveče, nakon Salkina dolaska kući, po njegovoj šutnji osjetila da se nešto zbilo.

- Šta ti je, Salko? Da nisi hasta? - prošapta brižno.

- Ama jak, već 'nako nešto...

- Ma, mora da nešto ima, dok šutiš i hudiš! Kaži, sinak, materu, biće ti lakše.

- Ama, daidža je od juče nešto ljut. Te što sam zadocnio, te što sam Halidu rek'o da mi donese buzu, te ovo, te ono. Bresposlice! Ja opet nisam mog'o otrpjet' pa mu odgovorio, i on se sad napeo i ušutio...

- Eh, daidža ko daidža! Nemoj to, sine, srcu uzimat'. Osaburi, osaburi! K'o star insan, malo mu treba...

Ni sutra se ništa nije izmijenilo, a onda je, pred podne, ponovo provalilo, ali ovaj put mnogo žešće.

Prvo je naišao Šebek. Nije ulazio u dućan, već se u prolazu nasmijao na Salku i namignuo mu, pokazujući glavom iza sebe. Kad se Salko okrenuo i pogledao, umalo da mu se noge nisu odsjekle: ugledao je Marišku kako nasmijana i gizdava ide pravo prema njemu. Bila je sva u bjelini: u bijeloj haljini skrojenoj ustruk, u bijelu šeširu s koprenom i sa dugim čipkastim rukavicama na rukama. Prilazila mu je vesela i razdragana, pa se činilo da će ga zagrliti.

- No, Salko, ja tebe našla! - grleno se nasmija i zacvrkuta sa samih vrata, pružajući mu obje ruke.

Njemu se učini da će u zemlju propasti. Ukočio se, pa ni da progovori.

- Ti, Salgo, zločest! Zašto nisi došla? Ja tebe čekala, a ti mene prevarila!...

Halid, koji je u taj čas namotavao mukavu svilenog kumaša, prestade motati i upola otvorenih ustiju poče buljiti u Marišku. Junuzaga je, poput kornjače, bio istegao i iskosio vrat pa, ne trepćući i sipljivo dišući, zabezeknuto gledao šta se zbiva.

- Salgo, ti izgubila jezik? Ne znaš pozdraviti Mariška? - podiže Mariška obrve i pruži ruke preko pulta kao da će ga zagrliti.

On se nespretno izmače. Osjećao je kako mu damari na sljepoočnicama udaraju, a znoj mu navire ispod košulje. Nije znao ni kud bi, ni šta bi. Najgore mu je bilo što daidža sve to gleda i sluša, probadajući pogledom čas njega, čas nju.

- Ne voliš što Mariška došla? - upita ona, ne shvatajući zbog čega je Salko tako zbunjen i ukipljen. Tek kad joj on očima dade znak pokazujući na Junuzagu, Mariška shvati, pa ugledavši kumaš u Halidovim rukama za čas se prebaci.

- Joj, kako to fino! Može Mariška pogledati?

On uze kumaš od Halida pa ga razmota i reče da je to roba iz Bruse koja je tek stigla u Sarajevo.

- Od tog Mariška napraviti haljino! Može?... Koliko metar treba za moj haljino? Ti znaš, Salgo?

- Sedam, sedam metara... - odgovori on, jedva dočekavši što je razgovor skrenuo na drugu stranu.

- No, onda ja kupila! I budem platiti kad budeš došla. Može?

- More, more... - promuca on zbunjeno, sa strepnjom očekujući kad će Junuzaga svatriti i napraviti hršum. Na sreću, on se zakašlja i poče stenjati, hvatajući se čas za prsa, čas za ibrik s vodom.

- On tvoj tata? - upita Mariška, pokazujući glavom na Junuzagu.

- Jok..., nije... - šapnu on režući kumaš, koji Halid uze da mota.

- Kesenem, Salgo! A sad kaži kad budeš došla. Ova noć?

- Doći ću... - promrsi on kroz zube.

- Sigurno?

On potvrdi glavom.

- Ako budeš slagala, ja opet došla! Sad znam gdje ti! Pa polazeći uze zamotak i prinese dva prsta usnama u znak poljupca.

U dućanu zavlada časovit tajac, a onda dopre Junuzagin glas pun jeda:

-A ko ti je ta?

- Mušterija...

- Mušterija, veliš! A ne kažeš džizlija i rospija, ha?

- Daidža, nemoj tako... - mehko će Salko.

- Ma, šta nemoj! Đizlija i rospija, da gora ne mere bit'! Pa još u dućanu, u po bijela dana, sram te i stid bilo!... A što ne plaća, kad je mušterija? I šta te dofaća, kuja kujava i brezobraznica brezobrazna!

- Pa, platiće, ako nije platila...

- Platit'! Platićeš ti, a jok ona! I di te ono zove? I šta ti šapće?... Nisam ja ni gluh ni ahmak k'o što ti, morebit, misliš, pa da ne vidim i ne čujem! Samo, jedno da ti kažem, Salkane: nije dućan ni kurvanska kuća, ni Alajbegova slama, pa da ga đizlije razvlače! To dobro upamti! Jer, ako ćeš tako, lahko će ti se ukraj stati! Upamti!

Sve što se s njim i oko njega u ova dva-tri dana zbivalo u Salki provali:

- Ama, kome ti prijetiš? Ovo je, daidža, moje! Zapamti: moje! I radiću šta je meni volja!

Junuzaga se diže. Dahćući navuče firale i podiže štap, pa mašući njime prema Salki, prijeteći prosikta:

- E, pa vidjećemo, beli ćemo vidjet'! I udarajući štapom o tle, napusti dućan.

Salko je jedno vrijeme odsutno gledao preda se, a onda se okrenu momku:

- Halide, zatvaraj idemo...

U prvi čas nije znao ni kud bi, ni šta bi. Ako pođe kući, šta će reći materi koja će ga sigurno pitati zbog čega se u po bijela dana vratio iz dućana. A da joj kaže što je bilo, ni to ne ide, samo bi je okahario.

Postajao je malo pred Bezistanom, a onda pođe u kahvu Morića hana. Poruči kahvu, sjede za jedan prazan stol i podbočivši rukom glavu pokuša se sabrati. Stotine misli, sve odreda crnih i teških, rojilo mu se po glavi. Ponekad bi mu se učinilo da sve ovo što se s njim zbiva i nije stvarnost već nekakav tegoban san, koji se sve više zapliće i kome kraja nema. Začudo, kad god bi se u mislima dotakao Mariške, osjetio bi nekakvu čudnu toplinu koja bi mu se razlila oko srca.

Kasno poslije podne, a da ni sam nije znao kako mu je vrijeme proteklo, diže se i pođe. Nešto ga je vuklo dolje, na Hiseta, u želji da vidi Marišku. Pri pomisli na nju, sve mu se učini ljepšim i vedrijim, a

njezin smijeh zazvoni mu u ušima i kao da mu mehlem pade na srce. Pred Gazijinim hamamom uze fijaker i krenu.

Zateče je za šankom kako pere čaše. Kad ga ugleda, pritrča i objesi mu se o vrat.

- Joj, Salgo, ti došla! Ti srce! - poče mu tepati i ljubiti ga, dok ga je vukla prema separeu. - Tu budeš sjedila, tu niko ne dođe!... Kaži, šta pila? Rakija, pivo, vino? No?...

- Donesi šta hoćeš...

- Prvo rakija, a posle pijemo šampanjac! Može? Joj, kako Mariška sretna!

Dok ju je čekao, pojavi se i gostioničar. Bio je izuzetno ljubazan. Oslovi ga po imenu:

- Salihaga, drago nam je da ste opet došli. Frajla će vas odmah poslužiti. Ako dopustite, preporučio bih vam hladnu teletinu za meze. A za večeru imamo bogat izbor toplih jela. Sve je na maslu, odnosno na maslacu. Ne treba da brinete!

- Nejse, dobro je...

Kad ostade sam, odahnu. Razgali mu se. Za njega je to bio jedan drugi vedriji svijet, u kojem su svi bili ljubazni i nasmijani, za razliku od smrknutog i mrzovoljnog Junuzage i njegova rahmetli oca, od kojeg je uvijek strahovao.

Cijelo popodne proveo je s Mariškom, jer je gostionica preko dana bila pusta. Mazila ga je i nutkala jelom i pićem, pijući s njim iz iste čaše i prinoseći mu zalogaje, baš kao kad se dijete otpitava. Bio se toliko zanio, da mu se činilo kao da je cijeli svijet njegov. Prvi put je u životu osjetio onu neizrecivu sreću od čije je siline gotovo zamirao.

Negdje oko akšama, izbi i Šebek. Odškrinu vrata na separeu, pa kad ga ugleda, udari se dlanom po čelu:

- A, tu si, Salihaga! A ja obi noge landarajući po Bezistanu. Vidim, nejma te, a dućan zatvoren. Pa onda se nešto mislim: ako je ide, mora da je na Hisetima. Jer, nije džaba rečeno: di je vuku bilo dobro, on dojde da se makar provalja. Ha...ha...haa! A, evo, i harmonike sam donio, jer brez čalgije nejma teferiča!

Njemu ne bi pravo što je Šebek došao, ali prešutje. Nejse, nećeš više! - pomisli, i pokaza mu glavom da sjedne. A kad Šebek htjede da sjedne na Mariškinu stolicu, on planu. - Jok tudi! Tudi ona sjedi!

- Afedersum, Salihaga! Kabulim! Ima preče od prečega...

Te noći zagrdili su gore nego pretpošle. Šebek je meraklijski prebirao po harmonici i potihlo pjevao, a Mariška je obijesno pocikivala gnijezdeći se u Salkinu krilu, dok se piće više prosipalo nego ispijalo.

Kako je stigao kući, ni sam ne zna. Kad je otvorio oči, ugledao je mater kraj dušeka i čuo kako brižno uzdiše, stavljajući mu mokru krpu na glavu. Odaja je vonjala alhokolom i ubljucima.

Kad mati vidje da je otvorio oči i zbunjeno razgleda oko sebe još uvijek se ne snalazeći gdje je, ona prignu glavu i brižno mu šapnu: - Lezi, sine, lezi! Hoće mati da ti privije sirćetli krpu na glavu. Bezbeli da boli...?

Dođe mu da zaplače. Postidje se. Ganu ga njezina dobrota i briga, bez ijedne riječi prijekora. Poželje da joj stavi glavu u krilo i da joj šapatom kaže koliko je voli. Pokuša se pridići, ali se odaja okrenu oko njega pa poče ponovo povraćati...

Kasno poslije podne, još uvijek s mučninom u želucu, sišao je u čaršiju i ušao u Bezistan. U dućanu zateče samo Halida.

- A ja baš mislio da odem do kuće i pitam šta je s tobom... Vidim, nejma te, a niko ne zna da mi kaže. A ni dućana ne mogu da ostavim...

- Ma, nisam mog'o, prije... Je l' me ko tražio?

- Nije, vala, niko. Jest dolazio onaj Šebek i pit'o di si. Reko' je da će opet doći.

- A daidža, zar nije dolazio?

- Jok, nejma ga.

- Je l' bilo pazara?

- Osre'nje. Pare su pod šiltetom, jer nisam im'o di da ih metnem.

Posjedio je u dućanu do pred akšam, a onda rekao Halidu da zatvori dućan i krenuo kući. Nije kanio da posjeti Marišku, iako mu se ta misao uporno vrzmala po glavi. Ali pomisao na mater i na minulu noć upopriječili se u njemu, pa ga je to tjeralo kući.

Mati se rascvala kad ga je ugledala kako ide preko avlije.

- Mašallah! Mašallah! Asli sam imala neki išaret da ćeš večeras ranije kući. Pa sam ti nešto mahsuz spremila. Nešta, što ti najvoliš!

-A, šta li je to?

- Eh, pogodi!

- Da nije džanečija?

- Dobro si! Jest, baš džanečija!

Odavno nije proveo tako lijepu večer. Neka nevidljiva nježnost i toplina navirala mu je iz srca, pa mu se činilo da nikad nije bio bliže materi i da mu srce nije nikada tako toplo kucalo. Kad god bi joj pogledao u oči, susreo bi njezin brižni pogled, pun ljubavi kojim ga je milovala. U neko doba ona se iskašlja:

- Vala, sine, odavno se spremam da ti nešto kažem, a jednako odgađam. Te danas ću, te sutra ću, a dani iđu... On diže pogled. Poboja se da mati nije nešto saznala... - Ma, eto, kako ću ti rijet; vakat prolazi, a ni moje nije duga vijeka. Da mi je, mislim se nešta, dočekat' da se oženiš, pa da mati zna da nećeš ostati sam... Pa kad bi još dočekala da mi se unuk rodi, nikog sretnijeg od mene!... Čini mi se, ne bi' žalila onog trena umrijeti...

Starica suho zaplaka, a njemu se srce steže pa se ugrize za usnu da i sam ne zaplače.

- Neka, mati, ne plači...

- Eh, sine, ti ne znaš šta je mati... Ti si mi - sve!

- Hajde, nemoj plakat', nemoj!... - pomilova je po ruci.

Nakon što je krajičkom šamije otrala suze, lice joj se ponovo razvedri.

- A da znaš kakvu sam ti curu begenisala! Hem vrijedna, hem čestita i obrzli, a, bogme i familija. Sve je pri njoj. A jedinica u oca i matere!

On je šutke gledao preda se. Pred oči mu izađe Mariška. Šta li bi mati da joj kaže za nju? - pomisli i strese se.

- Šta je, Salko, što šutiš? Ne pitaš me ni ko je cura? On diže pogled.

- Fata Zafranijina! Bezbeli si čuo za nju? Ne mere bit' da nisi?...

- Čuo sam...

- Pa, šta veliš?...

- Neka, mati, neka... - pregrize on gledajući ustranu.

- Ma eto, rekoh ti da znaš. A hića nije. Nije pao šećer u vodu. More to i pričekat. Al' ne treba ni duljit'...

Te noći jedva je zaspao. Ni pomisliti nije mogao da se oženi drugom i zauvijek rastavi s Mariškom. Bio je svjestan da je ona njegova sudbina, podsvjesno strahujući kako će se sve to na kraju rasplesiti. Cijelu setnoć prevrtao u dušek, dok mu se u glavi rojile stotine misli.

Sutradan je poranio u dućan lomeći se između želje da makar na čas skokne do Mariške i nastojanja da se toj želji othrvе. Videći da daidže nema u dućanu i da po svoj prilici neće ni doći, pred podne je prelomio.

- Halide, ja ću malo izić'. Ako me ko ustraži, reci da ću se ubrzo vratit'.

U gostionici zateče Marišku u društvu dvojice muškaraca, od kojih ju je jedan pijanski grlio, dok se ona izazovno kikotala i otimala. Ugledavši Salku, zbunjeno skoči i pođe mu u susret.

- Salgo, ti tako rano?...

Njemu pade mrak na oči. Nije mogao zamisliti da se Mariška i s drugim grli. Dođe mu da napravi hršum, ali ga ona preduhitri:

- Dođi ovamo, dođi! - povuče ga u hodnik prema separeu.

- A ti 'nako, ha? - prosikta on stežući joj mišicu.

- Salgo, ti lud! To boli, pusti!... Pusti, pa ću da ti dam ćuš! - pokuša da ga zagrli.

On se istrže i odgurnu je, a Mariška posrnu i pade.

- Kako ti zlo ember!... Ti udarila Mariška!... Ti slomila moj lančić! - poče Mariška cviljeti, sakupljajući dijelove zlatnog lančića koji se bio prekinuo.

On se u trenu pokaja. Podiže je i privi uza se, a ona mu nasloni glavu na prsa ne prestajući jecati.

- Šuti, ne plači, šuti!... Kad ti kažem da nisam hotio...

U separeu su se izmirili. Dok joj je brisao suze, Mariška je još jecala. Onda su jedno drugom tepali i mazili se, a kad se Salko digao i pošao, obeća joj kupiti novi lančić.

Sutradan je ranije zatvorio dućan i u jednoj draguljarni u Ćemaluši kupio zlatnu ogrlicu s privjeskom, u koji je bio ugrađen krupan briljant. Platilo je za to čitavo malo bogatstvo. Kad je Mariška vidjela ogrlicu ciknula je:

- To meni kupila!..., Joj, Salgo, Salgo, ja tebe budem pojela! - poče ga mahnito ljubiti, dok su joj oči sijale od oduševljenja. I on je bio ponesen njezinom radošću, nimalo ne žaleći koliko je platio tu njezinu radost.

- I to sad moje? - upita ga, još uvijek ne vjerujući.

- Tvoje, već čije?

U to na vratima se pojavi Šebek. Ugledavši ih u zagrljaju, pucnu jezikom i zaturi fes.

- Hop-pa! Polajnak, Salihaga, da ne pretjeraš! U njemu proključa. Posrami ga.

- Šta je? Je l' te ko zvao? - izbeči se na Šebeka.

- Vidi, vidiiii! - otegnu Šebek posprdno. - To se ti, haman, ko ljutiš, ha?

- Kažem ti: gubi se!

- Baš tako - uozbilji se i Šebek.

- Baš tako! Ne znam šta uvijek šnjuhaš za mnom. Tamo se!

- E, pa lijepo, samo da se ne pokaješ! - zaprijeti Šebek prstom.

- Ama, kome ti prijetiš! - prasnu on i pođe prema Šebeku koji se hitro izmače i pritvori vrata, da čas zatim ponovo promoli glavu:

- Rekoh ti: zapamtićeš ti ovo! Beli ćeš zapamtit'!

- Salgo, pusti ga, on lud! - skoči Mariška i prepriječivši mu put povuče ga na divan.

Uskoro zaboraviše i na Šebeka i na sve....

Od tada kao da je bio posve obendijan Mariškom. Nije bilo dana, a pogotovo noći, da nije dolazio i satima ostajao s njom. Smatran je za jednog od najboljih gostiju „Bijelog konja“, ako ne i najboljim. Separe u dnu hodnika po njemu je nazvan „Salihagin separe“. Gazda i poslugi dočekivali su ga s posebnom pažnjom, jer je nemilice trošio i čašćavao. Nije mu ništa značilo da pozove gazdu i pokazujući glavom prema gostionici kaže: - Pišta, pitaj šta će ko pit'. Ja plaćam!

Za razliku od prvih dana kad je tek počeo piti i opijati se, sada je to rjeđe činio. Pio je obično do one granice kad mu je bivalo sve „poravno“; kad su se rasplinjavale sve brige i nestajale sve ograde koje su mu drugi ili koje je sam sebi postavljao; kad je vidio samo Marišku i kao opčinjen gledao u nju, slušajući kako mu mazno šapuće: - Ti, Salgo, ti samo moj! Mariška tebe tol'ko voli! - pri čemu bi širila svoje punačke ruke i grlila ga.

Dućan je bio posve zapustio. Ni robu nije više nabavljao. A kad mu je Halid jednoga dana zbunjeno rekao da bi možda bilo najbolje da dućan zatvore, jer ionako se nema šta prodavati, odmah se složio: - Jest, vala, što kažeš, to bi, haman, bilo najbolje. Tako ćemo i uradit' ! - Pa je tako i uradio.

Ni svoju ljubav prema Mariški nije više ni od koga krio. Počeo ju je dovoditi u kulu u Brijesće, gdje se, uz cilik ćemaneta, vazdan dernečilo. Tu je janje na ražnju, rashlađeno piće, karpuze, kajmak i drugi mezetluci, sve dok se Mariška ne bi uspalila i mahnito zaigrala, na očigled zbunjenih kmetova i njihovih postideh žena, koje su iz prikrajka gledale šta se to zbiva pod hadžijinom kulom. - Sačuvaj, Bože, da je 'adžija živ pa da ovo vidi...! - šapnula bi zgranuto poneka od žena odmahujući rukama.

Čaršija je to ubrzo saznala, ne mogavši se čudom načuditi šta se to zbiva s mladim Lubom. Jedni su govorili da tu ima i hadžijine krivice što sinu nije dopuštao da makar malo provede svoje momaštvo. - Jah, pa sad kad se otrg'o s lanca, niko ga više ne zaustavi...! - Drugi su opet okrivljavali Šebeka, da ga je on uzeo na ruku i podveo mu Mađaricu, nadajući se da će vidjeti neku fajdu od toga. - Samo, Šebek se ovaj put sefio! Lubo ga sikteris'o i, belćim, k' o mačku prebio... A neka baš, tako mu i treba! Mloge je on helać učinio! - govorili su drugi.

Bjelobradi i uvaženi Sejfullah-efendija, muderris u Kuršumlji, imao je svoje tumačenje:

- Sve je to, efendisi benum, Švabino maslo! Čim je šljego u Bosnu, prvo mu je bilo da nas počne trovat'. Pogledajte: nejma kasabe u kojoj nije kuris'o birtije i u njih doveo svoje rospije, na koje su ovi naši

azmani navalili k'o muhe na nečist... Pa mu je, ondar, i to bilo malo, ter je uz'o otvarat' sramotne kuće, ne bi li nas čim prije zapoganio i umrtvio. A zna se, davno je rečeno: od pića i zapoganjena ženska nema goreg zla. To je čitabeten!... Šejtan alejhilane, kad je hotio da iskuša i unesreći insana, ponudio mu je da od troje odabere jedno: piće, da ga popije; čistu djevojku, da joj na obraz udari, i nedužna maksuma da mu katil bude. Nesretnik se privari pa popije piće, računajući da je to najmanji grijeh. Al' jest jah: čim se opio, pao mu je mrak na oči pa je unesrećio onu nesretnicu, a ondar zaklao nedužna maksuma... Tako je to!...

Kad je Junuzaga dočuo da je Salko zatvorio dućan, a nekoliko dana iza toga prodao i jednu magazu u Telalima, povilenio je. Uzeo je fijaker i pravo na Jekovac, do Lubina sokaka. Usput se sav tresao od huje.

- Ama, ženska glavo, znaš li ti šta radi onaj tvoj hairsuz, ne bilo ti ga! - počeo je kleti na samom kućnom pragu, unoseći se uplašenoj hadžinici pravo u oči.

- Ne, ako Boga, dragi Junuze! Kako moreš tako govorit', ako draga Boga znaš! Nek'mi je živ i zdrav, jer on mi je sve!

- Ma, jadna ti ne bila, znaš li da je zatvorio dućan i prod'o magazu u Telalima! Znaš li to?

- Pa?... Prod'o pa prod'o! Nek'je on živ i zdrav! Hajde, dina ti, Junuze, zar poradi toga da ga kuneš?...

- Ve la havle, ve la kuvvete, ja tuhaf žene! Ma, haman si i ti pomahnitala zajedno s njim!

- Nismo ni jedno ni drugo, ne daj Bože! Kako moreš tako govorit'? - podiže hadžinica glas, što nije bio njezin običaj.

- Ama, ženska glavo, ako 'vako nastavi ostaćeš gola k'o prst! Sadaku će ti ljudi davat'! Hej, urazumi se!

- Meni, inšallah, neće!

- Brat sam ti, a i stariji sam od tebe, pa poslušaj šta ću ti rijet - nastavi Junuzaga mekše. - Ne govorim ti iz dušmanluka.

- Znam, pa se zato i čudim nad takvim tvojim besjedama.

- Spand'o se je s nekom mađarskom dizlijom, pa nit' šta vidi, nit' šta zna, osim nje. Govorio sam s ljudima iz čaršije i svi vele da bi mu trebalo udr'it tutora. Jer, ako 'vako nastavi kako je poč'o, sve će helać otić'. Govorim ti k'o brat, poslušaj me!

- Zar tutora da mu ud'rite?

- Tutora, jakako! Da ne mere više rasipat' i prodavat'!

- Dok sam ja živa, nećete!

- Ama, Safija, bona ne bila, urazumi se!

- Dok sam ja živa, nećete! A ako troši, svoje troši! To upamti i ti, Junuze, i svi oni koji o tutoru govore!

Junuzaga je zabezeknuto gledao u sestru, ne mogavši vjerovati da ona tako odriješito govori.

Salko, koji je ležao u čardaku, bio se probudio i izašao na hajat da čuje ko se to tako glasno priknada. Shvativši o čemu je riječ, a još uvijek mahmuran i mrzovoljan od protekle noći, sišao je niz basamke i ustremio se spram Junuzage:

- Šta je, čujem kako hoćeš da mi naturiš tutora, ha... aaa? - upita ga izazovno.

- Tutora, tutora, već šta ti misliš! Dosti je bilo i tvoga. Nećeš milom, hoćeš silom! - podboči se Junuzaga.

- Ama, šta silom, i kome silom! - dočeka Salko i dohvati ga za vrat. - Nek znaš, udaviću te k'o pile! K'o pile!

- Salko, sine, tako ti mlijeka materina, pusti daidžu! - zacvilje hadžinica uhvativši ga za ruke.

On ga pusti, a Junuzaga, zavaljujući se i s mukom hvatajući dah, jedva izađe na hajat pa se na papučluku zapetlja u firale. Nešto je psovao i krkljajući govorio, ali šta, nije se moglo razabrati. Kad dođe do avlijskih vrata, okrenu se i prijeteći se diže šaku, ali se u posljednji čas izmače da ga ne pogodi nanula koju Salko baci za njim.

Kad Junuzaga zamače iza avlijskih vrata, Salko i hadžinica šutke se zgledaše. Dogodilo se nešto što se u hadžijinoj kući nekada ni zamisliti nije moglo. Gledali su zbunjeno jedno u drugo kao iza sna.

- Sine, nije meni što ti trošiš i hodaš, nije, ne daj Bože! Već me strah da ti ne naudi - šapnu hadžinica plačno, dok je ljetno sunce blistalo na kalajsanom posuđu nanizanom uza zidove iza papučluka. A kad udoše u halvat pa hadžinica plačno othukujući sjede na šilte, Salko sjede kraj nje i spusti joj glavu u krilo. Njezini mehki prsti poigraše se u njegovoj kosi, pa mu se učini da je dvadeset i više godina mlađi. Poželje da, kao nekad, zaspi u materinu krilu...

Što je vrijeme dalje odmicalo, Salko se sve više otuđivao od kuće. Znalo bi se dogoditi da po nekoliko dana zaredom ne dođe. Hadžinica bi tada provodila besane noći, ustreptalo osluškujući svaki korak i šum koji bi dopro sa sokaka. Glasovi koji su kolali o Salki stizali su i do nje, uvijek je iznova ranjavajući. Čula je da ga je obandijala nekakva tuđinka, Mađarica, jedna od „anamo onih“, i da je i dan i noć s njom. A kad bi se posvadili, i to obično zbog njegove ljubomore što se nešto dulje zadržala ili bila ljubaznija s nekim drugim gostom, tada bi se teško opijao i povlačio u Nahodov han na Natkovačima, u kojem je bio iznajmio odaju. Poslije nekoliko dana pijančevanja, krotak i postićen vraćao bi se kući i grleći mater šapćući bi molio: - Mati, ti meni halali, hoćeš li...? Znam ja kol'ko ti mene voliš, al' ti ne znaš kako je meni... Ja sam ti, mati, dibiduz... dibiduz helać otiš'o!...

Dok bi mu, krijući suze, namještala postelju i pomagala da se raspremi, jer bi se često vraćao pijan, uvijek bi plačno ponavljala: -

Samo da ti ne naudi! Tog me je, sine, najviše strah! Jer, šta bi ja, ne daj Bože, bez tebe?...

Gledajući kako joj sin iz dana u dan sve dublje tone, počela je obilaziti turbeta i ubacivati sadaku, učeći i muradajući ne bi li mu Mađarica onemilila. A kad ni to nije pomoglo, zaputila se jednoga dana na Vratnik i potražila Džin-hodžu. Lijepo ju je saslušao i rekao da dođe za tri dana, a kad je došla, kazao joj je da je Salki učinjen sihir. Dao joj je dva zapisa, i napatio da prvi ušije sinu u traboloz, a da drugi metne u vodu i da mu na toj vodi tri jutra peče kahvu. - Ako mu to ne pomogne, ja ženska glavo, ne znam šta bi drugo, jer ta mu je žena nešto golemo učinila! - zavrtio je Džin-hodža glavom i uzeo joj dukat.

Kako ni od toga nije bilo nikakve fajde, hadžinica se jedne besane noći sjetila Gospave i ranim jutrom poručila po nju. Gospava je bila sirota žena, koja je rano obudovila i ostala s troje nejake ženske djece. Muž joj je bio dunder, dobar majstor, koji je stanovao u komšiluku, na Jekovcu, i kojeg je hadžija za života uvijek pozivao kad god je trebalo šta majstorijati. Ostavši udovicom, Gospava se nije predala ni klonula, već je sav kućni teret i brigu preuzela na svoja pleća. Isprva je u trgovkama prodavala ženski vez, a onda su joj pojedini trgovci počeli davati kumaš, svilu i drugu brusansku robu, koju je Gospava nosila i nudila ženskinju po boljim i uglednijim sarajevskim kućama. Posao joj je krenuo, pa je lijepo sastavljala kraj s krajem, a onako samopouzdana, čestita i čista rado je primana u svaku kuću.

Kad joj je hadžinica poručila da dođe, odazvala se isti dan. Poštivala je hadžinicu, a i hadžinica je nju pazila, koliko zbog komšiluka, toliko i zbog njezine čestitosti i brige da djecu uzdigne i na selamet izvede.

Nakon što su popile kahvu s lokumima, hadžinica joj je otvorila srce i tronuto se povjerila: - Gospava, govorim ti k'o rođenoj sestri, počuj me i pomози kol'ko moreš, pa će i tebi dragi Bog...

Onda joj je otkrila svoju ranu i strepnju za sinom, o čemu je Gospava već ranije znala. - Pa sam se nešto mislila, draga Gospava, more l' se nekako udeverat' da ta cura ode iz Saraj'va, a ja bi bila rada da joj dam kol'ko zaišće. Samo da ode i da mi se prođe sina...

Gospava se odmah složila da potraži Mađaricu, pa ako pristane da ide, da joj se dadne onoliko koliko se ona s njom pogodi. - A onda, nek' je đavo nosi okle je i došla! - odmahnu Gospava rukom.

- Gospava, živa bila, većeg ti sevaba ne treba! Namijeni na svoju djecu, ako znaš šta je muka! - rasplakala se hadžinica.

- Pusti ti to meni, adžinice! Ta sorta će za pare sve uradit', a nekamoli ostavit' Saliagu i Saraj'vo! Pusti ti to meni, velim ti!

Treći dan nakon toga, Gospava je ponovo došla. I donijela dobre vijesti. Našla je „anomo onu forkulju“ i nasamo su razgovarale. Pristala je da ide, al' traži da joj se dade pet stotina forinti, jer da je ovdje dobro zarađivala, a i put je, veli, skup, pošto kani dalje od Pešte.

- Ama, kakvih pet stotin' forinti, ženska glavo! - velim joj ja, a sve se nešto mislim: ma ne valjaš ti iz temelja ni trećinu tijen para! Ele, moja adžinice, ostasmo pri tom da toj šjutra prid švjedokom izbrojim tri stotin' forint, pa nek' je đavo nosi. Povešću sa sobom priju Savku, tvrda je i obrazli žena, koja što vidi - ne vidi, što čuje - ne čuje! Jer, znaš kako je moja adžinice: nek' ima švjedok da sam joj pare dala i zaprijetila: ne odeš li, zna ti se!

- Gospavo, Bog ti dragi dao, al' si se osevabila! Nikad ti to zaboravit' neću! - zaplaka hadžinica.

- Ama, adžinice, jesmo l' insani! Da je i nešto više, rado bi ti pomogla. Znam kako ti je, i sama sam mati. A tebi i Saliagi nek Bog dade zdravlje i duga života!

- I tebi, Gospava, i tebi! I dječici tvojoj!... Već, moja Gospava, ja ti nejmam para u ćagetu, već u zlatu. Pa evo, razmini kol'ko bude trebalo. A ova tri dukata, to je tvojim curicama. Nek su ti žive i zdrave! - razveza hadžinica čevrmu s dukatima.

- Neka, adžinice, ne pali mi obraza, neću ti ni krajcera, ne daj Bože!

- Gospava, sestro, zaklinjem te, uzmi! I sve kad bi htjela, ne bi ti mogla platit' kol'ko si mi učinila! Al' mogu barem djeci hediju učinit'. Uzmi, živa bila!

Sve je ispalo onako kako je Gospava rekla. Sutradan u rano jutro Mariška je napustila Sarajevo i otputovala prema Brodu, a da se nikome u gostionici nije povjerila. Noć ranije bila je sa Salkom i ničim mu nije dala naslutiti da odlazi. Te večeri bio joj je donio lijep almasli prsten, u znak nedavnog pomirenja. Mariška je prsten odmah natakla na prst, ali kako joj je bio preširok, skinula ga je. - To budem dala popraviti', to moja briga, tudum? - rekla je i stavila prsten u džep na kecelji. A kad se on sutradan dovezao fijakerom pred gostionicu, prteći pogolemu lubenicu koju je sam izabrao, Mariška je već bila daleko od Bosne.

- Dede, metni je da se hladi! - obrati se momku za šankom pružajući mu lubenicu, pa se uputi u separe. Umalo poslije toga, umjesto Mariške, u separe je ušao gazda.

- Pišta, donio sam karpuzu i rek'o onom za šankom nek' je metne da se hladi.

Pišta je zbunjeno gledao preda se, ne znajući kako da počne.

- Šta je, nešto si mi nehoran?... Hajde, sjedi! Ći je to Mariška?

- Salihaga, nejma Mariške... - tvrdo će Pišta.

- Čuj, nejma...? Kako nejma?

- Nejma... Otišla... Otputovala...

- Ći? Kuda? - muklo će on.

- To niko ne zna... Jutros nije došla, pa sam mislio da je ostala kod kuće. Doći će po podne, velim. Sigurno je nešto njihovo, žensko... A kad nije došla ni poslije podne, poslao sam momka da vidi šta je s

njom. Momak se vratio pa kaže da mu je gazdarica rekla da je Mariška otputovala... Gazdarici je rekla kako se posvadila u gostionici i odlazi. Pokupila je svoje stvari, uzela fijaker, platila kiriju koju je dugovala i... otišla... Gdje, kuda... niko ne zna. Ako vi, Salihaga, nešto više znate, znam i ja...

- Ma šta otišla! - jeknu on, kao da se nešto otkide od njega.

- Otišla, Salihaga, otišla... Bez pozdrava...

On je tupo gledao preda se. Onda prostenja: - Donesi rakiju!...

Dugo je sjedio i pio. Pišta je nekoliko puta ulazio i izlazio, i uvijek ga zaticao kako podnmljen nepomično bulji preda se, da s vremena na vrijeme muklo jekne: - Uh-hhh! Bilo je to ono mračno bosansko pijanstvo koje je Pišta dobro poznavao, a u kojem se očekuje samo nestreća i krv.

U neko doba, kad su se gosti već bili prorijedili, izašao je iz separea i ušao u gostionicu. Zakrvavljenih očiju razgledao je okolo i okrenuo se sviračima koji su već bili odložili instrumente i spremali se da pođu.

- Čekaj! Sviraj!

- Šta da sviramao?

- Sviraj onu: Piroš čizma!

- Salihaga, kasno je, zatvaramo... - priđe mu Pišta i pokuša da ga udobrovolji, stavljajući mu ruku na rame.

- Sviraj, kad kažem!

Čim se sa ćemaneta oglasiše prvi zvuci, on kao ranjen vrisnu pa dohvati stolicu i počeo rušiti i razbijati sve oko sebe, baš kao da je pomahnitao. Pišta i njegovi momci, a i neki od posljednjih gostiju priskočiše da ga smire i savladaju, te ga teškom mukom povališe na tle.

- Pušćajte me, majku vam! Pušćajte!... - otimao se i vikao, sav iskrvavljen.

Iz obližnje policijske stanice uskoro dotrča nekoliko pozvanih stražara. Oni ga kao vreću izvukoše napolje. Dok su ga više nosili nego vukli, očajnički je dozivao: Mariš-kaaa!...

- Ja čudna belaja, pobogu braćo! - vajkao se jedan postariji gost koji se s mukom izvlačio ispod stola gdje se bio podvukao. - Ja šta poradi, jadan on ne bio!...

Vijest o Salkinu rusvaju kod „Bijelog konja“ prvi je hadžinici dohaberio Junuzaga. Čim se u čaršiji sutradan čulo za to, požurio je kao na muštuluk.

- Eh, ne rekoh li ja šta ćeš ti još dočekat' od onoga tvoga, haaa?

- Nije zar neko zlo, dragi Junuze? - uzdrhta hadžinica.

- Eno ti ga u havstu! Noćas je u birtiji kod one forkulje sve porazbij'o! Baška što će platiti tol'ki zijan, a baška što će odležat' u havstu ko zna kol'ko. Čuo, ahmak, da je forkulja otišla iz Saraj'va, pa od žalosti uz'o da razbija. A ona, pasja šći, gulila ga doklen je mogla, pa mu ondar okrenula rep. Jakako! Neka, neka, tako mu i treba! Govorio sam ja, al' ko me sluša? Pa eto sad!...

- Junuze, dragi, pa šta će sad bit'? - procvilje hadžinica.

- Ništa, eto šta! Pričekat' dok izađe iz havsta, i omma mu udrit' tutora!

- Uh..., uh..., uh-hhh! - plačno je othukivala hadžinica.

Popodne je potražila mahalskog muhtara Avdagu i plaćući ga zaklela da ode i vidi šta će biti sa Salkom. Ona, koja nikad dotad nije prekoračila kućni prag zbog bilo kakvog kućnog posla, sad je smogla snage i bila je spremna na sve.

Muhtar je sutradan došao i nastojao je smiriti.

- Dobro će bit', hadžinice, ne brini! Platiće zijan koji je poradio, a mrven će ostat' i u havstu. Neće mnogo, desetak dana... Al, brzo će to proć'. Samo se ti ne prekidaš, dina ti!

Pojavio se jedanaesti dan, opustošen i spolja i iznutra. Oči su mu bile izgubile svaki sjaj. Šutke je prišao materi, poljubio je u ruku i šapnuo: - Mati, hotio bi se okupat'. I presvući...

Život u njemu kao da se bio ugasio. Kretao se kao sjena, mračan i šutljiv. Gledajući ga tako skršena, hadžinica je ljuto požalila onaj dan kad se umiješala između njega i Mariške. Da je mogla, sutra bi je povratila, samo da ne gleda kako joj sin sahne i veremi.

Dane i noći najviše je provodio u iznajmljenoj odaji Nahodova hana, gdje bi osamljen sjedio i pio. U samoći je liječio svoju nevidljivu ranu, koja mu je stalno krvarila.

U neko doba noći kad bi se han zatvarao, a lampa u hanskoj kahvi dunula, gazda Simo bi se pojavio na vratima.

- Salihaga, mi zatvaramo. Treba l' ti šta?

- Jok, ništa. Kad ustreba, sam ću natočit'.

- E, pa onda ti laka noć. A rakija znaš će je...

Noć bi mu se ponekad otegla ko gladna godina. Spavao je malo. Odjeven i ispružen na šiltetu, a laktom oduprt na jastuk, u mislima bi se otiskivao u minule dane. Uspomene na Marišku opsjedale su ga kao zmije i stalno lazale oko njega. S vremena na vrijeme san bi ga prevario pa bi nakratko zaspao, da se ubrzo trgne i progleda. Začudo, mada je na Marišku stalo mislio, rijetko bi je sanjao. I to obično kako bježi prema nekoj tamnoj šumi, a on ne može ni da se makne, ni da je dozove. I noge i glas kao da su mu se bili oduzeli. A lice joj nikako nije mogao vidjeti. Kad bi se prenuo, ugledao bi kako plamen u lampi drhtavo poigrava, dok bi se odozdo, iz ahara u avliji, s vremena na vrijeme čulo konjsko rzanje ili tup udarac kopita o pod...

Mašivši se dvodece i vidjevši da je prazna, dizao bi se i s lampom u ruci silazio u hansku kahvu. Tu, iza pulta, ispod rafe s džezvama, fildžanima i čašama, stajala je pletara s rakijom. Nakon što bi natočio dvodecu, u praznu čašu na pultu ostavljao bi izgorjelu šibicu,

da bi se znalo koliko je deca te noći natočio. Za taj njegov običaj svi su znali i niko se u hanu nije čudio.

U prvo vrijeme niti mu je ko dolazio niti ga posjećivao, osim što bi mu mati svake sedmice poslala presvlaku i nešto topla jela. Obično pitu, lonac ili jalandžidolmu, šaljući mu, uz to, „stotinu selama“ i poruku da ga je „plaho poželjela“ i da se čuva...

Uskoro su ga čaršijski čankolizi počeli obilaziti. Među prvim je izbio Šebek. Ponašao se kao da ništa među njima nije bilo. Topio se od milja kad je ušao u odaju.

- Ma, čuh da si ovdikan, pa hajde, velim, da te obiđem. I ako mogu da ti nekako pomognem...

- Nečim? - upita on tvrdo, gledajući ga između stisnutih trepavica.

- Pa eto, ako si kail, ja bi kren' o da je potražim...

- Nekoga?

- Pa zna se, nju, Marišku! Daćeš mi kol'ko bude trebalo za harča, a drugo je moja briga.

- Šebek, ni jenne više! Ako si doš'o da bajdale ločeš i jedeš, sjedi i loči! A u to ne barči! To je moje, i ničije više. Ničije, razumiš li!
- pridiže se i presiječe ga pogledom.

- Peke, peke! Ja mišljah 'nako, k'o ahbab...

- Reho ti: ne balegaj!

Dolazili su i drugi, pa su ponekad danima i noćima ostajali. Spavali bi na sećiji uvrh odaje, i kad bi on bio horan da ih sluša, pričali su o svemu i svaćemu. I to onako pijanski, baljezgajući. A kad bi se on naslonio na jastuk i zažmirio, ušutjeli bi, halapljivo navaljujući na jelo i piće kojeg nije nedostajalo.

Ponekad bi mu dolazilo, pa nikoga ne bi puštao u odaju. Tada bi dohvaćao saz pa tiho kucao i sjetno pjevušio, baš kao da jeca.

To njegovo izbijanje u hanu znalo bi potrajati po mjesec-dva, a onda bi naglo prekinuo i kao iz sna se prenuo. Prvo bi otišao u Gazijin hamam pa se iskupao i ispario, a onda legao da ga talak dobro izmasira. Iza toga bi se obrijao i podšišao, pa bi tako osvježen i uljuđen ponovo ugazio u život.

Za hadžinicu su to bili najljepši dani. Sva bi cvala od sreće, nastojeći da mu na svakom koraku ugodi, ali uvijek potajno strahujući hoće li se te noći vratiti kući i kakav će biti.

U tim danima on bi se toliko upitomio i raznježio, da osim matere i kuće ni za šta drugo mario nije. Obilazio bi sela, donosio u kuću, ubirao zaostale kirije, dovodio majstore ako je trebalo što popraviti, a već s rane jeseni počeo bi se brinuti da se drva za zimu dotjeraju, iscijepaju i slože u odunluk; da se kuća opskrbi maslom, suhim mesom, medom, sirom, bestiljom, orasima, suhim šljivama i jabukama; da se takiše, krastavci, paprike i zeleni patlidžani stave u turšiju, kako se za duge sarajevske zime ne bi ni u čemu oskudijevalo. A svega toga Briješće je u izobilju davalo.

No onda bi ponovo, jednoga dana, pamrav ušao u njega - pa bi sve krenulo po starom. Činilo se da je bez Mariške nekako i mogao, ali ne i bez pića, u koje je bio posve ogrezao. A to, što se povlačio i zatvarao u Nahodov han, bilo je više od stida pred materom i u želji da samotno tuguje i pije.

- Lubo se haman opet provalio! - čulo bi se u čaršiji, čim bi se on povukao i zatvarao u han.

Trajalo je tako više od dvije godine, a onda se dogodilo čudo: odjednom je prekinuo i prestao piti. Bilo je prošlo više od pola godine, a da ni kapi nije okusio niti zavirio u Nahodov han. Počeo je, dapače, silaziti u čaršiju i družiti se s ljudima, a na materinu molbu posjetio je daidžu Junuzagu koji je odnedavno bio damlaisan i ležao kod kuće. Kad mu je ušao u odaju i poljubio ga u ruku zamolivši da mu halali, starac je kao dijete zaplakao i pridigao se iz dušeka da ga zagrli.

- Halalim, sine, halalim! A halali i ti meni... Sve što sam radio i govorio, bilo je za tvoje dobro... Sad je, kol'ko čujem, Allahu šućur, sve kako treba... Samo se kloni jaramaza, ne prilazi him ni blizu! Ni blizu, čuješ li! - Dok je to s naporom izgovarao, prsti šake tresli su mu se baš kao da udara uz saz.

Lubin povratak u normalan život nije bio po volji ni Šebeku, a ni ostalim čankolizima koji su ga opsjedali u Nahodovu hanu. Isprva su se bili ponadali da to neće dugo potrajati: mjesec-dva kao i obično, pa će se ponovo propiti i zatvoriti u han gdje im je, kao i uvijek, bilo osigurano i jelo, i piće, i konak. Ali, kad su uvidjeli da se Lubo ne šali, počeli su ga prežati, ne bi li ga nekako uveli u prvu birtiju i nagovorili da šta popije. „Glavno je da srkne i da se omrsi, a potlje to ide samo od sebe!“ - smijao se i namigivao Šebek, koji nije mogao zaboraviti kako ga je Lubo sikterisao. „Keblesina jedna, da mu nije bilo mene i sad bio ost'o ahmak! Ne bi znao ni da je muško! A on meni: Bježi mi s očiju, sikter! E, platićeš ti to, Lubo, platit'!“

Tog dana kad je Lubo ponovo posrnuo i pao, da se više nikad i ne digne, Šebek je s još dvojicom jarana sjedio i pio u kahvi Nahodova hana. Malo-malo, pa bi neki od njih pogledao kroz prozor dolje niz Kovače da vidi ide li Lubo koji se tim putem uvijek vraćao kući. Nije to bila prвина da ga čekaju, ali dotad nisu imali sreće: ili bi on taj dan ostao kod kuće, ili bi se pokasno vraćao sa sela.

Negdje pred akšam, gutavi Čebugija, koji je u posljednje vrijeme stalno pristajao uz Šebeka, nadnese se nad pendžer i viknu: - Eto, Lube! Eto ga, ide!

- Jes' Boga mi! - potvrdi Šebek, pogledavši kroz prozor. Pa se okrenu Čebugiji: - Eh, sad ćeš vako: iziđi prid njega i reci mu da mrven pričekaj, jer ima još društva koje će na Jekovac. Al' mene ne spominji!

Čabugija izađe i dočeka ga na samom raskršću gdje se skretalo prema Jekovcu, nadomak samih hanskih vrata.

- Akšam hajrollah, Salihaga! More l' se?

- More, more - odgovori on ne zastajući.

- Ahbabi te mole da ih mrven pričekaš. I oni će gorikan. Samo što nisu!

Malo je oklijevao.

- Spusti zembilj, pa odahni dekiku-dvije. Nije hića, ne gori!

- A ko ima tamo? - Vidjećeš, sve staro društvo.

Pomalo krzmajući, on spusti zembilj i sjede na kameni haremski podzid, naslonivši se leđima na parmake.

- Reci him da pohite...

Čabugija se vrati u han, a Šebek ga dočeka:

- Sad malo pričekaj, pa opet izidi i reci da ga društvo moli da ne stoji na sokaku, nije šćene. Već neka uđe. I gazda Simo ga zove, da popije kahvu. Tako mu reci!

Čabugija malo postaja pa opet izađe.

- Salihaga, dina ti ne čekaj na sokaku, te nisi... da ti ne kažem šta... Već hajde, uniđi mrven! I gazda Simo te zove, hotio bi da popijete kahvu.

On se ne pomače

- Ih, br'te, pa ne zovu te od straha! Dok oni ispijaju, ti sa Simom popi kahvu, pa ćemo zajedno.

Prevario se i ušao. Već s vrata ga zapahnuo onaj dobro mu poznati miris hana, nadojen konjskom balegom, mokrim gunjevima, ustajalošću, lukom i rakijom, u kojem je proveo stotine dana i noći, pijući i tugujući. U tom času mu se učinilo da nije ni napuštao han i da je ponovo u svojoj odaju iz koje je samo na čas izašao.

- Ćela, Ćela, Salihage! - doĉeka ga okupljeno društvo iz kojeg se Šebek bio izdvojio, razgovarajući s nekim provincijskim trgovcem. I gazda Simo izaĊe iza pulta, srdaĉno mu pruŹajući ruku: - Dobro mi doš'o, Salihagal... Jesi l' za nešt'o? Ćim bi te mog'o...?

- Bezbeli da jest! Natoĉi Salihagi šerbe! Al' ljuto! - krezavo se nasmija Ejub Pliska, ĉuveni izjelica, koji je mogao za okladu pojesti ĉitavo pečeno janje.

Simo natoĉi dvodecu.

- Salihaga, bujrum!

Svi su šutke i naprgnuto ĉekali, dok je Lubo kao ukipljen stajao, zacrvenivši se kao fes. Onda podiŹe ruku kao da se brani i htjede nešt'o reći, pa smoŹe samo jedno silovito „h-hhh!“, koje kao da mu se odvali od same utrobe. Usnice i nozdrva mu zadrhtaše, pa se ĉinilo da će zaplakati. Ćas-dva je kao opĉinjen gledao u dvodecu koju je handŹija još uvijek drŹao, pa je onda ĉitavom šakom naglo zgrabi, prinese ustima i nagnu. Ćulo se kako mu rakija klokoće niz grlo, dok mu se vratne jabuĉice ĉas uspinjala, ĉas spuštala.

- Salihaga, šefkuna! - priĊe i viknu Šebek, namigujući handŹiji da mu natoĉi još jednu.

Sa munare susjedne Mišćine džamije oglasi se ezan, Sumarak se neĉujno spuštao niz obronke Trebevića...

U to vrijeme hadŹinica je oĉekivala da Salko svaki ĉas zakuca na avlijska vrata. Jutros su se, kad je pošao na selo da vidi kako napreduju poslovi oko sakupljanja ljetine koja je ove godine kao rijetko kad bila ponijela, dogovorili da se do akšama vrati. - A ti, mati, ako ti nije vel'ki zahmet, napravi nam zeljanicu. Baš sam se je zaŹelio. Al' onu na guŹve! - rekao je pred polazak i zametnuo se zembiljom.

Kad je mašio akšam, a jacija se već bila primakla, a njega još nije bilo, briga koja je tinjala u hadŹinici, sve je više rasla. Nekoliko je puta izlazila u avliju i provirivala kroz mušebak, i svaki put bi se

vraćala sve zabrinutija. Čas je strahovala da mu se na selu nije dogodilo kakvo zlo, čas opet da nije, ne daj Bože, počeo ponovo piti, od čega je u strahu zamirala. U ovih nekoliko posljednjih godina, otkako je Salko zakarabasao, bila se sva istopila i posve objeljela. Došla je providna i tanka kao čage, i sva se nekako srasla. Činilo se da je na životu održava samo plamen majčinske ljubavi za sinom. On je jutrom i večerom bio njena prva i posljednja misao. U svakoj svojoj dovi vruće je molila Allaha da joj ga poživi i očuva. Koliko je puta te svoje dove suzama zalila!

Kad se oglasi jacija, a on ne dođe, njoj se učini da će se ugušiti od tjeskobe i očaja koji je obuzeše. Htjede navući feredžu i krenuti u noć da ga doziva i traži, a onda poče učiti Tundžina - salavat, ne bi li se nekako smirila. U nadi da će ipak uskoro doći, dohvati tepsiju s pitom da je podgrije, pa sjede na šilte i naslonivši se laktom na koljeno uze da premeće tespih. Onako sitna i slabašna, obasjana žućkastom svjetlošću prituljene lampe, izgledala je kao uboga korica kruha, osamljena i ojađena kao niko njezin.

U neko doba noći ustrašeno se prenu, jer ju je san bio prevario. Učinilo joj se da je na hajatu nešto lupnulo, pa s probuđenom nadom dohvati lampu i izađe iz sobe. Mačka, koja je ležala na hajatu, tiho mnjauknu pa se protegnu i uzdignuta repa pođe joj u susret. - Ih-h, okle ti... A ja, hudnica, mišljah da je on... - šapnu ožalošćena i vrati se u sobu.

San i umor su joj nekoliko puta sklapali oči, da se svaki put ponovo ustrašeno prene i osluhne. Još jednom je podgrijala pitu pa je onako, u tepsiji, dva puta umotala u bošču i metla na njegov dušek, a onda prekrila jorganom - Kad dođe, nek' je nađe mlaku... - šapćući je tješila samu sebe.

Probudili su je sabahski ezani. Dopirali su s raznih strana. Čas daleki i jedva čujni, čas jasni i zvonki kao da iz biljurne čaše izviru.

S tugom je otvorila oči. Sva tjeskoba minule noći nemilosrdno je nahrupila i zasjekla joj se pravo u srce. Sa strepnjom se digla i pošla u njegovu odaju, unaprijed se plašeći gluhe praznine na koju će naići.

Ukipila se na samom pragu. Ugledala ga je kako leži na dušek, s kundurama na nogama i fesom na glavi. Tur od čakšira bio mu se uvalio u tepsiju, pa je zelje iz pite bilo isključivalo na sve strane. I po čaršafu, i po zagrnutom jorganu.

Zaplakala je od tuge, ali i od radosti što je ipak došao. Dok mu je otkopčavala i skidala teške kundure s kopčama, milovala mu je noge i plačno uzdisala: „Nek’ si ti meni doš’o, dragom Bogu fala po stotinu puta! Da samo znaš kol’ko se je mati brinula! Da samo znaš, oči moje!...

Sutradan se pokazalo da je Šebek bio u pravu kad je rekao da Lubu treba uvući u birtiju pa ga samo omrsiti, a poslije će ići sve samo od sebe. K’o po loju.

Negdje oko podne, čim se digao pa oprao i presvukao, ne usuđujući se materi od stida pogledati u oči, počeo se spremati.

- Salko, sine, kuda ako Boga?... Zar ti nije bolje da još malo prilegenš i odmoriš se? - upitala je brižno, sustežući se da ne zaplače. - A nisi ništa ni okusio!...

- Moram, mati, moram... Al’ brzo ću se vratit’. Samo da nešto svidim...

Znala je, kao i on, da će to njegovo „brzo“ ko zna koliko potrajati, pa ga je, sva ojađena, ispratila do avlijskih vrata.

- Salko, dušo, tako ti Allaha i mlijeka moga, vrati se čim prije! Nemoj da te mati iščekuje! Ne mogu sine, ne mogu više! - zaplaka i zagrlila ga.

- Mati, kad ti kažem! Samo da nešto svidim, i eto me! Moram, moram izić’, razumi se...! - mucao je i sav se tresao. Ponovo probuđena

žed koja je gorjela u njemu, bjesomučno ga je tjerala prema Nahodovu hanu.

Dugo je stajala iza avlijskih vrata i učeći gledala za njim, sve dok nije zamakao iza ćoška.

Čebugija mu je prvi došao u posjet. Ranim jutrom drugoga dana pojavio se u odaji. Oblizivao se.

- Sabah hajrolla, Salihaga! Kakav si mi? Ćeif, neif?... Je l' izun da se sjenne?

Dočekao ga je mrzovoljno.

- Zar nisi mog'o bolje poranit'!

- Ma, nije zbog toga, već ne znam jesi l' morebit čuo najnoviji havadis?

- Nešta?

- Nejma više „Bijeloga konja“! Pišta zatvorio birtiju! Ruši se kuća! Nije samo ta, već još nekol'ko. Haman Švabe hoće da prave nešto svoje. Velkačko, kažu...

On diže glavu. Uzbudi se. Vijest ga pogodi kao malj. Ukočeno je gledao u Čebugiju.

- Ko ti to kaza?

- Ja svojim očima vidio! Mi sinoć tamo pošli, kad... zatvoreno. Katanac na vratima. Poslije nam kazaše šta je po srijedi.

- Ko kaza?

- Onaj berber s Hiseta. I on se prip'o da mu berbernica ne ode. Mlogi su se pripali.

Dugo je šutio. Pa puhnu kroz nos.

- Dobro je. Kaz'o si mi šta si im'o. A sad-hajde!

- Ih, zar baš omma?... A ja mišljah...

- Rekoh ti da ideš! A doli, u kahvi, jedi i pi' šta hoćeš. Ja ću platit'. A evo ti baška - pa mu pruži deseticu.

Čebugija živnu i pođe.

- Čekaj! Znaš li Stevu Šarenca iz Telala?

- Je l' onoga što prodaje kuće?

- Jah, onoga.

- Znam, ja šta radi!

- Uvрати mu se i reci mu da mi dođe.

- Što, hoćeš li to nešto prodavat'? - radoznalo će Čebugija.

- Tebi nije briga, gubi se!

Kad ostade sam, muklo jeknu i objema se rukama uhvati za glavu. Vijest da će se rušiti „Bijeli konj“ ranila ga je posred srca. Kao da je neko na njegove oči raskopao mezar u kojem je ležao neko ko mu je bio najdraži. Pa dohvativši dvodecu i stenjući kao ovan kad ga škope nastavi piti.

Pred podne izbi Šarenac. Bio je to ozbiljan čovjek koji je posredničke poslove pošteno obavljao, zbog čega su mu se ljudi u čaršiji s povjerenjem obraćali. I za Lubu je u nekoliko navrata, kad se radilo o prodaji magaza i dućana, vršio posredničke poslove. Misleći da ga Lubo i ovaj put zbog toga zove, požurio je u han. Videći da je Lubo pri piću, u prvi mah se pobojavao da od posla neće biti ništa. Ali, prevario se. Premda je Lubo žmirio i sebi u njedra govorio, dobro je znao šta hoće.

- Sjedi, Stevo, i dobro slušaj šta ću ti rijet!

- Da čujem, Salihaga!

- Ti znaš di su Hiseta?

- Ama, Salihaga, pobogu!

- Eh, dooobro! A znaš, morebit, i di je birtija „Bijeli konj“?

- Znam i to, Salihaga. A znam i gazdu.

- Je l' Pištu?

- Pištu.

- I to ti je dobro. Eh, ondar 'vako: Čuo sam da se kuća u kojoj je birtija treba rušit'. I još neko drugije kuća.

- Dobro si čuo, Salihaga. Neki već otkupljuju pendžere, vrata, grede i ćeremit.

- Baš! Pa kad je tako, i ja bi' hotio nešto kupit'.

- A, na priliku, šta?

- Hotio bi onu sliku više birtijskih vrata, na kojoj su cura i konj. Mariška i konj... Morebit si ih nekad viđ'o? - upita Lubo šmrknuvši i umalo ne zaplaka.

- Ama jašta sam, Salihaga! - dočeka Šarenac, kome u taj čas puče pred očima, jer je, kao i sva čaršija, dobro znao šta Lubu mori.

- Pa kad sve to tako dobro znaš otidi i nađi Pištu i kupi mi tu sliku. Al' ni za živu glavu ne kazuj kome je kupuješ! A pošto će bit', ne pitam te! Kol'ko bude rek'o, tol'ko mu podaj. A kol'ko ti daš, daću ti još tolko! Je l' pravo?

- Munasib, Salihaga.

- Eto, to sam ti im'o rijet. A sad mi kaži šta ćeš popit'?

- Fala ti, Salihaga, neću ništa. Već iz ovije stopa odok da potražim Pištu. Čim šta saznam il' udeveram, eto me!

- Svrši mi to kako znaš! A on kol'ko bude zin'o podaj!

Šarenac je istog dana našao Pištu i zatražio da mu proda firmu na kojoj je bila Mariškina slika.

- A za koga je kupuješ? - lukavo će Pišta.

- Nije tvoje da pitaš. Već kaži pošto bi je dao? Ti, kako čujem, svakako seliš. Ne treba ti više.

- Je li za onoga...? - namignu Pišta i nasmija se.

- Kojeg?

- Salihagu Lubu.

- Jok, nije.

- Šarenac, nemoj da me farbaš!... Dobro, daj sto forinti!

- Ih, i ti baš!... Čuj: sto forinti!

- Da je Lubo ovdje, dao bi i više. Nemoj da ga tražim!

- Dobro, al' nađi dva stolnjaka da je zamotamo, a ja odo' po hamala.

- A nađi i bravara da je skine! I to na tvoj trošak!

Kad je Šarenac poslije podne ušao Lubi u odaju, a iza njega hamal koji je prtio u čaršafe umotanu firmu, Lubo se uzbudi. Razrogačenih očiju i otvorenih ustiju buljio je u firmu, baš kao da je ugledao sablast ogrnutu u čaršafe.

- Prisloni je uza zid - pokaza mu Šarenac rukom, pa se okrenu Lubi:

- Eh, evo je, Salihaga! Samo nek znaš, da me je onaj lopov ogulio. Uz'o nu je sto forinti! Šala nije: sto forinti!

Lubo je i dalje šutio, uzbuđen buljeći u firmu.

- Hoćemo l' je otkrit'? - upita Šarenac, plativši hamalu i dajući mu očima znak da ide.

- Jok..., nemoj... - šapnu on, i dalje ne skidajući pogled sa firme, kao da gleda mejita zamotana u ćefine.

I Šarenac zašutje. Uznemiri ga Lubino ponašanje. Pa se zbunjeno iskašlja.

Lubo se trgnu.

- Kol'ko reče da si mu dao?

- Sto forinti, ako mi vjeruješ! A baška bravaru da je skine.

Lubo se maši đuzdana i izbroja dvije stotine forinti, pa onda dodade još deset.

- Evo dvjesta i deset. Je l' dosta?

- I previše, Salihaga!

- Nije. I fala ti! A sad, hajde. I reci Simi il' nekom od momaka da se uspne do mene.

Kad jedan od hanskih momaka uskoro uđe, Lubo zatraži da mu donese pletaru s rakijom.

- Od kol'ko litar?

- Pletaru, rek'o sam! Od pet, od deset! Donesi!

Kad momak donese pletaru i izađe, on se diže i zaključa vrata. Pa se svali na šilte i rukama podnimi glavu.

Točio je dvodecu po dvodecu, da s vremena na vrijeme pogleda prema zastrtoj slici i muklo prostenje: - Uhhhh! A kad se mrak uvuče u odaju, on se diže pa skide lampu sa zida i upali je. Svjetlost blijedo žmirnu i osvijetli odaju ispunjenu tišinom.

Pred zatvaranje hana gazda Simo se po običaju javi i iza zaključanih vrata upita da li mu šta treba, na šta se Lubo iskašlja i nešto nerazumljivo promrmlja.

- Ne čujem, Salihaga, šta reče?

- Ništa..., 'nako...

- Pa onda, laku ti noć!

- I tebi...

Uskoro se i u hanu i okolo hana sve smiri. Čuo se samo daleki i isprekidani lavež pasa koji su se dozivali kroz noć, ili kratko čakćanje uznemirenih vrana na jablanu susjednog harema...

Onako pijan, nekoliko se puta pokušavao dići, ali bi se svaki put ponovo svalio na šilte. Ljut na sama sebe i svoju nemoć, glasno opsova i poče bauljati, vukući pletaru za sobom. S mukom dobaulja do slike. Disao je hropćući, kao da se guši. Sjedio je na podu napola žmireći, kao da razmišlja šta treba da učini. Onda se trgnu pa objema rukama strže čaršaf sa slike i u isti čas jauknu koliko ga grlo nosi. Jauk se prolomi hanom i zamrije. Probuđeni hanski gosti digoše glavu i osluhnuše. A kad se ništa ne dogodi, ponovo polijegaše i zahrkaše.

On je i dalje sjedio na podu i kao opčinjen buljio u Marišku, koja je stajala iznad njega i smiješila mu se.

Bila je u kratkoj suknjici i crvenim čizmicama na nogama, očiju plavih i kao i uvijek nasmijanih. Učinilo mu se da ga je zapahnuo onaj dobro mu poznati miris, kojim ga je toliko puta zaluđivala.

- Mariška, dušo, ti došla..., vratila se! - šapnu Lubo grcajući i pruži ruke da je zagrlji. - A či si dosad bila, ha?... Ih, da samo znaš kako mi je brez tebe bilo i kol'ko sam te poželio. Da samo znaš!

Plakao je kao dijete, nadlanicom brišući suze. Pa kroz plač nastavi:

- Hajde, kaži mi što si otišla? Kaži mi, neću ti ništa, živa mi mati! Eto, dajem ti jemin, neću ti ništa, samo mi kaži!

Gledao je u nju i čekao da mu odgovori, ali kako ona ništa ne reče osim osmijeha koji joj nije silazio s usana, on se naglo uzbudi i planu:

- Smiješ se, ha? Prkosiš, je l'? A hoš li da ja tebi kažem di si bila, hoš li, rospijo, da bi l' rospijo!... U kurvaluku, eto di! U kurvaluku!... A kol'ko sam te samo volio! Da si mi rekla, zvijezdu bi' ti s neba skin'o, a ti meni tako! Vidi, vidi šta si poradila s mene, pogledaj! - pa razdrliji koporan na prsima. - Sve sam zabatalio, isprodav'o, propijo! Zbog koga? Zbog tebe, rospijo!

Oči mu se izbuljiše i zakrvaviše, disao je teško i stalno stezao pesnice, kao da se sprema da je zadavi.

Onda se najednom raznježe i zaplaka.

- Meni je najžalije moje matere! Nje mi je najžalije!... Za srce sam je uj'o, pravo za srce! Hudnicu! A niko nejma matere ko ja, niko! Ona nije insana, već meleć! A ja ću joj sevep smrti bit'... Zbog tebe, rospijo!

Plaćući dohvati pletaru i nagnu je.

Pio je i proljevao i po sebi i po podu. Činilo se da neće ni prestati..

- Zar mi nejmaš ništa rijet? - oturi pletaru i ponovo se okrenu slici. Osmijeh kojim ga dočeka, posve ga izbezumi.

- Ma, ne smiji se, majku ti kurvansku, il' ću te, il' ću te! - pa trgnu nož iza pojasa i zamahnu. Sječivo udari o lim pa se nož okliznu i zacvilje, a njemu se pričini da Mariška ciknu i to ga tek izbezumi, pa je nastavi kao mahnit udarati i bosti - Evo ti, evo ti, kurvo! Ti si mene helać učinila i ja ću ti katil bit'!

Nož bi ponekad okliznuo o lim i zasjekao mu ruku, od čega mu se činilo da izbodena Mariška uistinu krvari i cvili, što ga je posve izbezumilo. A kako je nije mogao doхватiti i ubosti u grudi, pokuša se pridići, pa se pridrža za sliku koja se preturi i pade, zajedno s njim i pletarom. Dok je ležao i prigušeno stenjao, čulo se kako rakija iz pletare klokoćući istječe...

Ranim jutom, kad se han otvorio i gazda Simo čuo da je neko noćas odozgo jaukao, odmah pomisli na Lubu, pa se uspe uz basamake i lupnu o vrata.

- Salihaga, jesi l' ust'o?

Niko se ne odazva.

- Salihaga, otvori, ja sam, Simo!

Ponovo se niko ne odazva. Gluha tišina čučala je iza vrata.

On dozva momke.

- Treba obit' vrata, ko zna šta je... Dones'te, ćuskiju!

Donesošće ćuskiju.

- Ih, braćo! - uzviknu Simo zaprepašteno kad brava popusti, a vrata odskočiše. Lubo je ležao postrance, u lokvi rakije pomiješane s krvlju, a preko njega Mariškina slika.

- Je l' živ, pobogu? Bio je živ. Kad su ga polili vodom i osvijestili, jedno je vrijeme tupo gledao oko sebe, a onda procvilje: - Ja ubio Marišku!... Ja ubio Marišku!...

- Nisi, Salihaga, nisi, ne daj Bože! To se tebi morebit prisnilo - počće ga tješit handžija.

- Ja ubio Marišku!... Ja ubio Marišku!... - plačno je ponavljao rukama krijući oči.

- Ama, Salihaga, ne govori tako, dođi sebi!... Ako misliš na ovo - pokaza Simo na izbodenu Mariškinu sliku - ovo je pleh, trneće što bi se reklo, a jok živ insan! Baci to, vjere ti, od sebe. Urazumi se!

- Ja ubio Marišku!... Ja ubio... - ponavljao je Lubo i dalje.

Kad su ga doveli kući, hadžinica se od straha skamenila. Avlija se okrenula oko nje.

- Salko, sine, šta ti je! - jauknula je.

- Ja ubio Marišku!... Ja ubio Marišku!... - cvilio je pribijajući se uz mater. A sav se tresao kao prut.

- Ma, malo je pri piću... Kad ospava, proće ga. Ne brini se, hanuma - tješili su je.

- Smiri se, oči materine, smiri se! - ojađeno je šaptala hadžinica dok ga je vodila preko avlije.

Nikad se više nije smirio. Ponekad, kad bi joj naslonio glavu na krilo kako je to u djetinjstvu činio, u očima bi mu bljesnula svjetlost i toplina. Ali, samo na tren, da se odmah zatim ugasi, a on uzdrhti i procvili: - Ja ubio Marišku!... Ja ubio...

Iz kuće više nije izlazio. Ni onda kad je umro daidža Junuzaga, nisu mu dopustili da ode na dženazu. - Ne bi trebalo. Jer, šta mu ga znaš neće l' i na dženazi početi' govorit' ono... - rekli su i ostavili ga s materom.

Dane je najčešće provodio ležeći na minderu, ugašena pogleda uprta u šiše, ili bi šutke i odsutno hodao po avliji i bašči. Kad bi mu mahalska djeca sa baščenskih taraba počela dovikivati „Ja ubio Marišku!”, lijegao bi na zemlju i trgajući odjeću sa sebe zajaukao bi što ga grlo nosi: - Ja ubio Marišku! - Mati bi mu tada istrčala iz kuće i dizala ga, kroz plač se obraćajući djeci: - Nemojte, živi bili, dosti mi je jada i nevolje! Nemojte!...

Djeca su ga prestala zadirkivati tek onda kad se komšiluk digao i kad su djecu kod kuće dobro išibali.

Cijelo to vrijeme njene i njegove nevolje, hadžinica je s okamenjenim bolom nosila svoju gorku majčinsku sudbinu. Noću, dok bi on spavao, ona bi do neko doba bdjela nad njim i milovala ga pogledom, u stalnoj strepnji da će se trgnuti i jaukati kroz noć: - Ja ubioo...!

Pitanje, koliko je ona kriva za njegovu nesreću, stalno ju je razdiralo. Jer, zar se ona nije potrudila da ta Mariška pošto-poto napusti

Sarajevo?... A da je ostala, šta bi onda bilo? - pitala se. Ma šta da se dogodilo, ne bi bilo strašnije od ovoga što je sada - odgovarala je sama sebi.

Te misli, poput zmiје, stalno su je opsjedale, grizući joj i srce i dušu. Nestajala je i topila se poput ostatka dogorjele svijeće, dok jednog jutra nije ostala gluha na sabahske ezane. Jedna daljna rodica, koja im je u posljednje vrijeme stalno zalazila u kuću da bi se našla hadžinici pri ruci, zatekla ju je kako nepomično sjedi nad usnulim sinom. Samo joj je sitna glavica bila klonula na prsa. Umrla je tiho i nečujno. Poput ptice.

Kad su Salku probudili i rekli mu da je mati umrla, gledao je tupo i odsutno. Onda se počeo grčiti i cviliti kao da ga nešto iznutra guši, dok napokon nije kriknuo: - Ja ubio Mariškuuu! - Krik se prolomio kućom i zamro nad mrtvom hadžinicom.

Nisu je ukopali pored hadžije, nego na Bakijama, jer se u haremu Lubine džamije nije više kopalo. Dva mjeseca kasnije, umro je i Salko. Poslije materine smrti stalno je hudio i kopnio, odbijajući da bilo što okusi. Premda mater nije spominjao, vidjelo se da vehne i umire od tuge za njom. Ukopali su ga kraj njezina mezara. I u smrti su ostali zajedno.

S njegovom smrću umro je i posljednji Lubo. Usahnula je i zatrla se loza Luba. Samo su visoki nišani nad hadžijinim mezarom poput osamljenog vojnika čuvali mrtvu stražu nad Lubinim sokakom i Lubinom džamijom.

ZMIJA

U djetinjstvu sam se plašio grmljavine. A ljeti je u Kasabi znalo i te kako zagrmjeti. Nebo bi se naglo smračilo, sve bi utihlo, a onda bi iz daljine doprla mukla grmljavina kao da neko valja tešku burad po kaldrmi.

- Da Bog da da ne bude leda...! - prošao bi brižan šapat.

Kad bi se u to vrijeme zatekao dolje, u Kasabi, ne bih se toliko ni plašio, ali kad bi me nevrijeme zateklo u našoj ljetnoj kući izvan Kasabe, zamirao bih od straha. Svaki čas mi se činilo da će sljedeći grom udariti pravo u kuću po čijem su krovu, poput oraha, pršteći udarala krupna zrna leda. Moja bi mati za to vrijeme skrušeno sjedjela na sećiji i duboko pobuljena šamijom na svaki bljesak munje šapatom bi ponavljala: „Subhanellezi jusebbihu-r-radu bi hamdihi ve-l-melaiketu min hifetih...“! („Slava onome koga grmljavina slavi i hvali, a i meleki, iz strahopoštovanja prema Njemu...”)

Naša kuća je bila na osami pa nisam mogao čuti ezane ispred kuće gore u Mahali, gdje bi domaćini iznosili i prevrtali sofere i sadžake, pa ezaneći s kućnih pragova nastojali time umilostiviti meleka koji ide ispred tufana, ne bi li obišao i pošteditio njihove voćnjake i polja. Jednom, u daidžinoj kući, bio sam tome prisutan pa sam se tek istravio, pitajući se kako li izgleda slijepi melek i hoće li skrenuti i obići daidžinu kuću. Zamišljao sam ga da je sav u sjaju, satkan od svjetla i zlatnih krila, a opasan dugom.

Mi smo svake godine, za vrijeme školskih ferija, porodično ostavljali Sarajevo i iseljavali u tu našu kuću, gdje bismo ostajali po čitava dva mjeseca. Bože, kako je to bilo lijepo! Moje najljepše uspomene iz djetinjstva vezane su uz Kasabu i za te dane. Pa i sad, kad me noću mori nesanica i ne mogu da zaspim, često se sjećam toga

vremena i uvijek me obuzme neka sjetna milina koja me smiruje i uljuljkuje. Tada opet, kao nekad, davno, idem bosonog po travi, tražim ptičija gnijezda i ganjam hitre i lahke vjeverice koje me odozgo, sa grana, začuđeno gledaju svojim uplašenim crnim očima.

Tog ljetnog popodneva kad je nevrijeme naišlo zatekao sam se kod kuće. Sav sam podrhtavao, krijući glavu pod jastuk. Pa kad bih je promolio i progledao, a munja ponovo sijevnula, opet bi je bržebolje podvukao, očekujući tresak groma od kojeg bi čitava kuća iz temelja podrhtavala.

U neko se doba sve smirilo. Naglo se razvedrilo, sunce je ponovo zasjalo, blistava duga propela se nebom, ptice su se javile, a kokoši izvukle ispod streha i začepkale po avliji.

Tad mi je bilo najdraže podbirati opalo voće, osobito dozrelu šljivu bardakliju čiji su kao čilibar žuti plodovi bili krupni poput kokošijih jaja.

Idući tako okolo došao sam i do Griča, kamenitog brežuljka obrasla šibljem i divljom malinom. Ne znam zašto, ali Grič me oduvijek odbijao i ispunjavao nekom čudnom tjeskobom. Da li zbog njegove nepristupačnosti ili guste sjene kojom je bio prekriven; da li zbog vlage kojom je odisao ili zbog priča o zmijama koje se tu legu i lazaju, tek uvijek sam ga zaobilazio, mada su sočne maline koje su tu rasle bile najkrupnije i najslade.

Ovaj put sam ipak prišao, oprezno rastavljajući spletene i bodljikave grane malina, mokre od maloprijašnje obilne kiše. Znatiželjno sam razgledao svuda okolo. Tu je bilo posve drukčije nego gore, u pitomoj bašči, punoj voćki i razgranatih orahovih stabala po čijim bi granama uvijek skakutala poneka vjeverica.

Najednom sam se stresao: u raspuklini stijene prekrivene mokrom mahovinom mirovala je zmija. Kratka i debela, zagasitih šara poput onih po serdžadi moje matere. Nije se ni pomakla, mada me je morala vidjeti jer sam stajao iznad nje. Samo me je gledala svojim hladnim opakim očicama, kao da mi je htjela reći da idem, da se gubim, da je ne smetam.

Otrčao sam do kuće, pozvao braću i našeg komšiju Zajku, dječaka koji se nije ničega plašio. Oni su dotukli zmiju.

- Proždrla žabu pa se nije mogla micati. A prava šarulja, otrovnica!... Da te je pecnula, ode ti...! - rekao je Zajko i pljunuo na izmrcvarenu zmiju.

Od tada je prošlo ko zna koliko godina, a mi u Kasabu nismo više odlazili. Prodali smo i kuću i zemlju. Ali sam se Kasabe uvijek sjećao i nekako čeznuo za njom. Zbog svega što mi je podarila u mome bezbrižnom djetinjstvu.

Tek negdje godinu-dvije pred rat odlučio sam ponovo obići Kasabu. Zašto to nisam i ranije učinio, ne bih znao reći. Da je neka daljina, nije: kojih dvije stotine kilometara od Sarajeva. Istina, od najbliže željezničke stanice do Kasabe ima još dvadesetak kilometara puta, koji smo obično prevaljivali daidžinim fijakerom. A i to je bio događaj. Fijaker crno lakiran, iznutra presvučen crvenom kadifom, a konji debeli, širokih sapa, k'o lađe. I sada se sjećam njihovih imena: Keša i Lacko. Pa onda oni veliki fijakerski fenjeri neobičnih oblika, koji su iznutra vonjali po izgorjelim svijećama.

Otac i mati sjedjeli bi na gornjem, a mi djeca na donjem sjedištu. Braća, koja su bila starija od mene, putem bi na smjenu sjedjela do Huse kočijaša koji je malo govorio, a često i proderano kašljao, da ponekad pucne bičem i vikne na konje: „Kešal... Lacko, gija!...“

A Husu kao da sad gledam: crn, zgužvan u licu, u fesu bez kićanke i u mrku raskopčanu jeleku i nisko podvezanim čakširama s kojih mu je uvijek virio kraj crvenog pojasa. Vonjao je po konjima, sijenu, krdži i znoju, ali nam je bio drag. Još je moju mater, dok je bila dijete, na rukama nosio, pa ju je i sad samo po imenu zvao.

Ovaj put, kad sam stigao na željezničku stanicu, nije bilo ni Huse ni fijakera. Ko zna gdje i pod kakvom se strehom fijaker raspao i istruhnuo i gdje li je Husin mezar. Sigurno se već davno poravnao sa zemljom, bez ikakva znaka i nišana, zarastao u travuljinu i trnje kakvo raste samo po zaboravljenim provincijskim grobljima.

Umjesto fijakera, pred stanicom je stajao ohrdan autobus s nekoliko mrzovoljnih putnika koji su u sunčanom podnevu nestrpljivo čekali da uđu novi putnici pa da autobus napokon krene. A stanica na uskotračnoj pruži Sarajevo-Bos. Brod na kojoj sam izašao iz voza, ista kao i nekad: glomazna jednokatna stanična zgrada s krupno ispisanim nazivom u ćirilici i latinici, a ispod nje dugačka ograda od šupljih željeznih cijevi i tri okrugla cvijetna jaka oivičena okrećenim oblucima, sa sparušnim stabljikama umjesto cvijeća. A malo podalje oni jezivi karbolom zakađeni stanični nužnici iznad koji na komadu daske, skrojene u obliku strijele, stoji upozorenje: „Za muške“, „Za ženske“.

Stanični restoran s prljavim stolnjacima po kojim su cvjetale tamnomodre vinske mrlje i proliveni umaci, bazdio je na podgrijane gulaše, proliveno piće, gar i dosadu. U staničnoj čekaonici treće klase (prva i druga su pod ključem) beznadno čekaju i kunjaju umorne žene i ljudi, za koje se čovjeku čini da su oduvijek tu i da nikada nigdje neće ni otputovati. Pod glavama il' kraj njih stoje njihovi ubogi zavežljaji, stare kartonske kutije i od šiblja ispleteni koferi, utegnuti debelom kanapom i remenjem.

Sve to nekada nisam ni opazao. Sve mi se činilo lijepo i prelijepo, jer sam vidio samo Husu i fijaker, Kešu i Lacka. Da su oni opet tu, možda to ni sad ne bih opazio.

Autobus je drndao po izlokanom makadamskom putu, putnici su šutjeli, dlanovima trali oznojena lica, poneko je pušio, a jedno je dijete na majčinim rukama stalno plakalo.

- Odmotaj ga i podoji, ženska glavo! Morebit mu je vruće il' je gladno! - upozori neko ženu.

Žena razmota dijete, malo se zakrenu i stidljivo raskopča bluzu pa privi dijete na prsa i ono ušutje.

- Eto, bona, vidiš...

Kad smo se počeli spuštati prema Kasabi, ustreptao sam. Prvo sam ugledao rijeku, zapravo uzan potočić još plići i uži zbog suše, mada je ponekad, poslije velikih kiša, znao dobro nadoći i zaprijetiti. I ja sam,

kao i ostala djeca u Kasabi vjerovao da se u njegovim virovima kriju i žive „somalići“, krupne i opasne ribetine koje vrebaju i odvlače djecu pod korijenje vrba, da više nikad ne ugledaju ni sunca ni mjeseca. Gurave vrbe na obalama podsjećale su me na stare znance pod čijim se korijenjem, podlokanim vodom, krije tek poneka bezazlena žaba ili hitra riba sjanka.

Onda su se ukazale kule, bedemi i tabije ogromne srednjovjekovne tvrđave zvane „Grad“, propete na vrhu kamenoga džina, odakle je tvrđava vijekovima motrila i dočekivala daleke putnike i naoružane vojske, koje su kao prijatelji ili neprijatelji dolazile Kasabi u pohode.

Grad mi se i sad pričinjao ogroman i neosvojiv. Poneka kravica koja je pasla po padinama brda na kojem je tvrđava carevala izgledala je majušna poput muhe, što je još više isticalo veličinu tvrđave. U njenim kulama i po mračnim tamnicama, umjesto topova, askera i sužanja sada borave guje, akrepi i šišmiši, koji noću slijeću s tvrđave i bešumno oblijeću Kasabu i njene utihle sokake.

I eto, sad sam, nakon toliko godina, ponovo u Kasabi. Zašto? Pa da obnovim drage uspomene iz djetinjstva. Ama, gluposti, uspomene ne treba tražiti jer ih naprosto nema, iščilile su. Zamijenila ih je sjeta i razočarenje. Istina, stare kuće i prašljivi sokaci, opustjela čaršija s polupraznim dućanima i pospanim čaršinlijama; bašče i vode, groblja i ruševine, poneka čaršijska budala koju neprestano zadirkuju i draže ne bi li bar malo razbili svakodnevnu dosadu, sve je bilo gotovo isto kao i nekad, ali ljudi kojih sam se sjećao kao i mojih nekadašnjih vršnjaka više nema. Niti koga poznajem, niti me ko prepoznaje. Gotovo da nas se više i ne sjećaju.

- A,... a,... jah,... jah,... znam, znam, kako ne bi znao!... - tobože se prisjeća neki starac kojeg zaustavljam i pitam, a on se i dalje smjehulji i veli: - Pa, kako ste, jeste l' živi i zdravi, ha?...

Odgovaram i nabrajam ko je sve od nas umro, a on se i dalje krezubo smjehulji i nastavlja: - Jah, jah, bezbeli, sve bude i prođe, šta ćeš... taki ti je dunjaluk...

Gleda me napola otvorenih usta pa odmahuje rukom i odlazi oslonjen na štap. A noge mu tanke i klecave kao na derdefu, kandiše na ćafuriju, pa i njega, tog posljednjeg i nesigurnog svjedoka moga djetinjstva već vidim u tabutu na mejit-tašu pred Čaršijskom džamijom.

Poslije sam otišao da obidem našu nekadašnju kuću, ali bolje da nisam. Bila je zapuštena i čudno naherena, s mnogo razbijenih prozora zalijepljenih novinama. Vjetrovi i kiše sprali su kreč sa njenih zidova, a žune su ih isključale, pa su rupe po njima podsjećale na ružne žute rane, duboke sve do kostiju od drvenih greda ugrađenih u zidove. Htio sam ući, ali su vrata na kući bila zaključana. Provirio sam kroz ključaonicu i vidio da neko još i sad tu stanuje.

Visokih taraba oko avlije nije više bilo, a ni razgranate jabuke nasred avlije. Stršio je sam stari sasječeni panj. Ko zna, možda će iz njega izbiti mladica, pa će opet na jabukovu deblu rađati i predveće same opadati sočne, a kao ham-pamuk lahke jabuke „palučke“.

Ni orahovih stabala u bašči nije više bilo, a ni stare i gurave jabuke „francije“, čije su grane do zemlje sezale. Pod njom je moj rahmetli otac, na šiltetu prostrtu po bujnoj travi, po čitav dan sjedio i čitao. Kao da ga sad gledam! Tad bi se posve opustio, čak bi i fes skinuo, pa bi mi se činio posve neobičan i tuđ.

Vratio sam se u Kasabu razočaran i ojađen. Čak je i studenac koji je izvirao ispod naše bašče i iz kratke gvozdene lule točio u veliko drveno korito izdubljeno u bukovu deblu, bio promijenio svoje mjesto. Njegov debeli mlaz koji se začepljao otučkom od kukuruza nije više bio onako snažan i hladan kao nekad.

Naveče sam, onako neraspremljen, dugo i nepomično ležao i u mislima bludio pogledom u mraku hotelske sobe. Spolja je dopirao kreket žaba iz susjedne rječice, uz grlen smijeh akšamlučara. Sjedjeli su i potiho razgovarali u polumraku pod lipama ispred hotela. Ponekad bi se čuo klepet kapaka na sahanima, dozivanje konobara i naručivanje novih „deca“, da s vremena na vrijeme prsnu u glasan smijeh koji bi isto tako naglo zamro i utopio se u tihom razgovoru.

Onda sam se sjetio Ćefe.

Ćefa je bila vila mojih djetinjih snova. Moja velika djetinja ljubav. A samo sam je nekoliko puta vidio i samo me jedanput pomilovala po kosi. I dala mi veliku mirisnu jabuku kakvu nikad dotad nisam vidio. Danima sam je čuvao i mirisao. A kad god bih, kao dijete, slušao priče o vilama, a pripovijedalo se da vile na stijeni ispod tvrđave doje noću svoju djecu, jer je sa stijene stalno kapalo nešto poput mlijeka, ja sam ih zamišljao kao Ćefu.

Bila je vitka i plava, zelenih očiju i plave kose, tanana kao breza. Živjela je na Alibegovu brdu, u kuli izvan Kasabe, s ocem Hamzabegom i još nekom čeljadi koju nisam poznavao. Krupnog i srdačnog Hamzabega zapamtio sam po puški koju je nosio i po kerovima koje je momak za njim stalno vodio, a što je meni tada silno imponiralo. Pogotovo bezbrojni lovački trofeji kojim je čitava kula bila ukrašena.

Ćefa je tada bila djevojka, ali posve drukčija od mojih rodica-djevojaka i svih drugih koje sam tada viđao. Oko njezinih lijepo skrojenih usana lebdio je nekakav tužan osmijeh, koji je činio još ljepšom i tajanstvenom. Sva kao da je bila od mjesečine satkana.

Tada, kad me pomilovala i dala mi onu nezaboravnu jabuku, bio sam se zbog nečega rasplakao, pa je, valjda, htjela da me utješi. I utješila me je: odmah sam ušutio. Gledao sam je kao obendijan i otad sam jedva čekao kad će me mati ponovo povesti na Alibegovo brdo da je vidim. Čudne su i nedostižne te djetinje ljubavi, ali one zaista postoje.

Sljedeće godine, a to je bila pretposljednja godina našeg boravka u Kasabi, Ćefa je nesretno završila: noću se iskrala iz kuće, prepješačila nekoliko kilometara i skočila u Usoru. U međuvremenu se bila udala, pa je i dijete pod srcem nosila.

Iz ustravljenog šapata moje matere i žena s kojima je o tome razgovarala, svaki čas sklapajući oči i othukujući, nisam mogao razabrati šta se dogodilo, osim da je Ćefa mrtva i da je nikad više neću vidjeti. Znam da sam gorko plakao i da me mati izvela iz sobe i dala mi šećerli vode, rekavši da više ne ulazim u sobu. Tek nekoliko godina kasnije saznao sam pravi razlog Ćefine tragedije.

Ćefa je imala momka. Bio je jedan od naših u to vrijeme prilično rijetkih studenata u Beču. Imao je nekog rođaka ili prijatelja u obližnjem gradiću kojeg je posjećivao, pa je jednom prilikom susreo i upoznao Ćefu. Vidali bi se povremeno, kad bi se Hasan za vrijeme ferija vraćao iz Beča pa neko vrijeme boravio kod tog svog rođaka i dolazio u Kasabu da se vidi i sastane s Ćefom. Vidali bi se obično kod Ćefine tetke dolje u Kasabi u koje bi Ćefa ponekad i noćivala. Tada bi po čitavu noć znali probdjeti kraj prozora. Mada je Hasan bio siromašan mladić iz skromne porodice, a Ćefa mlada begovica, kćerka bogatog i uglednog Hamzabega, to staroj tetki nije smetalo. Bila je blagorodna stara žena, koja je sa nježnošću dobrih tetaka gledala na njihovu ljubav.

Kad bi se ferije završile, a Hasan se opet vratio u Beč, uslijedila bi njegova pisma. No Ćefa je, kao i mnoge naše djevojke tog vremena, bila nepismena. Tu se onda našao Adil-efendija, tetkin komšija i neki njihov daljnji rođak, koji je preuzeo ulogu posrednika. Bio je srednjovječan udovac, činovnik u općinskom sudu, i u Kasabi je uživao glas čestita i tabijatli čovjeka. Niti je pio niti pušio, a takvih je u Kasabi malo bilo. Jedina mu je strast bila da svira bisernicu u tamburaškom zboru Kasabe i da na redovnim godišnjim zabavama igra ulogu Hasanage u „Hasanaginici“, ili Ismeta u „Ismetu i Almasi“.

Na njegovu su adresu stizala Hasanova pisma, on ih je nosio tetki i čitao Ćefi pa na njih onda odgovarao Hasanu. A kad bi opet došle ljetne ferije i Hasan se vratio, uslijedila bi toliko željena viđenja i sastanci, puni šapata i snova o budućnosti.

Trajalo je to dvije godine, dok jednoga dana nije stiglo kobno Hasanovo pismo. Molio je i zaklinjao Ćefu da mu oprost, ali joj mora reći istinu, jer je toliko cijenio da ne bi želio da je zavarava: upoznao je novu djevojku, kolegicu sa studija, s kojom se zavolio i s kojom će se uskoro vjenčati.

„Ćefo, ako možeš, oprost mi. A ti si dobra i plemenita, pa ćeš mi oprostiti. Žao mi je ako ti nanosim bol, ali sudbina je tako htjela, a ona je jača od nas. Želim ti svaku sreću koju si zaslužila. Zaboravi me i oprost mi...“

Kad joj je Adil-efendija tronutim glasom pročitao pismo, Ćefa se skamenila. Sve se u njoj u času srušilo. Stresla se i sklopila oči, a njene lijepe ruke ustreptale su poput preplašenih ptica. Zagrcnula se i otrčala u drugu sobu.

Od toga dana se u Ćefino srce i u njezin osmijeh uselila tuga. Kretala se tiho, gotovo nečujno, poput sjene.

U to vrijeme prvi put sam je vidio. Tada me je pomilovala i poklonila mi jabuku.

Tih dana kad i Ćefa, i Hasan je od nje primio slično pismo. Pisala mu je da je zagledala momka, da je i otac kail da pođe za njega jer joj po svemu odgovara i da će se uskoro udati.

„Da smo bili bliže možda do toga ne bi došlo, ali ovako: daleko od očiju pa daleko...” - stajalo je u pismu.

Adil-efendija, ta sitna kasablijska gnjida, paklenski se poigrao sa sudbinom mladih ljudi. Od tada je počeo češće obilaziti Hamzabega, svršavati mu neke sudske poslove oko zemlje, dok jednoga dana nije zaprosio Ćefu.

- Ti me znaš, Hamzabeže, a znaš i moje. Neka smo i rodbina. Obećajem ti da ću paziti Ćefu k'o oči u glavi i da će joj uz mene biti lijepo. Pa, ako si kail... - tu je Adilefendija prišao Hamzabegovoj ruci koju je ovaj brzo povukao.

Bio je iznenađen, ali se nije srdio. Istina, Adil-efendija je podosta stariji od Ćefe, ali je čestit i ugledan u Kasabi, iz lijepe je porodice, a udovac bez djece. Nije ni bez imetka, a jedina mu je mana što niti pije niti puši, a i ne lovi. Malo tetkast, što bi se reklo, ali što mu ga moreš! A i njoj je vakat, neće valjda sijede plesti. I onako u zadnje vrijeme nekako hudi.

- Ma, da ti kažem, Adil-efendija, ja ne bi' bio protivan, al' bi htio da čujem i Ćefu. Ne bi' mimo nje. Pa, nek' to malo stane... - odgovorio je.

Predveče, kad se vratio iz čaršije, pozvao je Ćefu: - Ćefo, šćeri, dođide! Imam ti nešto rijet.

Šutke je stala i čekala.

- Ma, danas mi izbi Adil-efendija. Doš'o da te prosi...

Zadrhtala je. Je li u taj čas shvatila zamku koju joj je Adil-efendija bio postavio ili je bila izbačena iz ledenog mira i tuge u kojoj je mjesecima živjela, ko to zna.

- Ja ko mislim da bi to bilo pomunasib. Adil-efendija je čovjek o sebi pri sebi, nejma mu se, nako, šta prigovorit' - nastavio je Hamzabeg.
- Ono jest, poprilično je stariji od tebe, al' bolje i to već ova današnja mlađarija koja i ne zna za drugo već za besposlice. A ti kako hoćeš, niko te ne sili. Ako ćeš mene slušat', ne bi ga trebala odbijat'.

Pristala je kao žrtveno janje, kao kurban. Već mjesecima je nosila ranu i na srcu i u duši i nije imala snage da se bilo čemu opire.

Uskoro su se vjenčali. U kuli na Alibegovom brdu, gdje je bilo najprostranije, dernečilo se tri dana i tri noći. Baš onako, po starinski. Hasana niko nije ni spomenuo, jer i oni koji su znali da je dolazio u Kasabu i pomalo časao, nisu do toga mnogo držali. Vrtio se oko cure, pa šta? Dok bi on svršio te tamo škole, ko zna šta bi bilo. Pusti, bolan!

Negdje u ljeto iduće godine Hasan se iznanađ pojavio u Kasabi. Oni koji su ga poznavali pripovijedali su kasnije da su ga vidjeli kako luta mahalama, a bio je kao izgubljen. Oko akšama je izbio pred kuću Ćefine tetke. Starica ga je vidjela kako stoji pod prozorom i prepoznala ga. Nije mogla da se suzdrži i da mu ne kaže ono što joj je na srcu ležalo, jer je znala koliko je Ćefa zbog njega propatila.

- Zar te nije stid da se pomiljaš! Gubi se odavle, čuješ li! - viknula je s prozora.

On je nepomično stajao i šutio. Samo su mu vilice podrhtavale.

- Sojsuze sojsuski! Je l' te Švabica otjerala, pa si doš'o da tražiš kome ćeš srce trovat', ha? - grdila je starica prijeteći rukom kroz prozor.

Tek tada je progovorio:

- Tetka, o čemu ti to govoriš?...

- Znaš ti dobro o čemu! Ama, neka, stići će te sikluk kad li tad li! Ne mere se zlo radit', a dobru su nadat', aj'a.

- Kakvo sam zlo uradio, tetka, ako Boga znaš, kakvo? -jauknuo je.

Klupko se tada posve odmotalo. Sve je postalo jasno. Hasan se iste noći izgubio iz Kasabe, a tetka je, poslije neprospavane noći, sutradan otišla Čefi pa joj je, i ne sluteći kakvu će tragediju time izazvati, sve ispričala.

Slušala ju je bez daha, samo su joj se oči užasnuto širile.

Iste noći je nestala. Ko zna kuda je sve lutala, dok negdje, pred svanuće, nije izbila na obalu Usore, nekoliko kilometara dalje od Kasabe. Mlinar ju je vidio kad je stajala na obali i kad se otisla. Bez glasa.

Našli su je treći dan.

Dok sam potresan i prenapet razmišljao o tome, i to tako intezivno kao da vidim i doživljam Čefinu posljednju zoru, najednom sam je ugledao: stajala je u uglu kraj prozora mračne hotelske sobe i lagano mi mahala. Sva je bila u bijelu. Lice joj nisam razabirao, ali je to sigurno bila ona, Čefa!

Osjetio sam kako me jeza podilazi. Grlo mi se steglo, a usta u času osušila. Kriknuo sam.

U taj je čas neko od akšamlučara dolje ispred hotela tiho zapjevao: „Ima l' jada ko kad akšam pada...”

To me vratilo u stvarnost. Mjesečina je ležala na prozorskoj zavjesi kojom se vjetrić lagano poigravao...

Čitavu tu noć morila su me grozomorna i bolesna snoviđenja, da samo ponekad izronim u javu i opet u njih utonem. Sve se bilo međusobno splelo, doticalo, i proticalo. I mrtva Čefa, i vile koje na mjesečini doje svoju djecu, i paučinasta sumaglica na obali Usore u kojoj vidim Čefu kako krili ruke i viče, ali joj glasa ne čujem. Pa onda sanjam strašnog „somalica“ koji odvlači Čefu, pod stijenu, a ona drži

dijete i otima se, a u djetetu zlatan ključ na vratu, a u ruci mu ista onakva jabuka kakvu mi je Ćefa darovala. I Hamzabeg je tu, napujdava kerove na „somalica“, a psi skiče i neće u vodu. Čujem kako neko pjeva i neko nekoga doziva, pa se na čas budim i opet tonem u san. Nikako da se rasanim i probudim.

Sanjao sam i Hasana, ali ovaj put kao Hasan-efendiju, onakva kakva sam ga zapamtio prije njegove smrti na nekoliko godina pred rat, kad je kao stari profesor predavao matematiku i fiziku na jednom sarajevskom zavodu. Išao je u dugom crnom kaputu s krznenom kragnom vitak, elegantan i sjedokos, sa zlatnim cvikerom i u fesu, a u ruci mu štap sa srebrnom drškom koji je tako otmjeno nosio. Ponekad bi u hodu zastao, podigao štap kao da ima mač u ruci, nekoliko puta mahnulo njime pa opet šutke krenuo. Pričalo se da je elitni intelektualac koga su njegove kolege profesori izuzetno cijenili i da je u mladosti doživio tešku dramu zbog voljene djevojke koja je tragično završila. To je bio razlog što je ostao neženja i što se propio. No i to njegovo, ako se tako može reći otmjeno pijanstvo, kao i čitav njegov osebusni život, imalo je u sebi nečeg superiornog, radi čega su ga ljudi s poštovanjem susretali. A ja sam ga te noći tako vjerno sanjao, da sam mu vidio čak i nježni ručni zglobov ispod otkopčane i malo zavrnutih rukavice.

Ujutro sam se digao smoren i ojađen. Predveče sam odšetao do na Alibegovo brdo da vidim kulu.

Stajala je kao i nekad, ali gluha i zapuštena. Poput praznog i napuštenog orlovskog gnijezda.

Bože, kako bih volio ući! Ali, šta da kažem?

- Tražiš li, morebit, nekoga? - trgnu me pitanje.

Okrenuh se. Iza mene je stajao mršavan starac u olinjalim čakširama i šarenu kaporanu. Za fesom mu je bio zadjeven dugačak čibuk.

- Ništa... gledam. Nekad sam ovamo dolazio, pa... - Morebit si nekoga znao?

- Jesam... Hamzabega. Pamtim ga. A znao sam... Ne dorekoh. Uplaših se izgovoriti njezino ime. Starac me šutke gledao.

- Znao sam i rahmetli Ćefu... - šapnuh jedva čujno.

On se trgnu i vidjeh kako mu jabučica uspuza uz grlo. Prinese ruku ustima pa je vrati i uzdahnu.

- Hajde, ne stoj, da sjednemo... - pozva me i pode.

Sjeli smo u čuvarsku kolibu uvrh bostana. Pas na dugu lancu privezanu za žicu pruženu duž čitava bostanluka bijesno je lajao.

- Neka, Šargo, neka! - umiri on psa koji prestade lajati.

Ponudih ga cigaretom, a on živnu.

- E, beli si se osevapio! Od podne sam bez cigara, a niđe nikoga da naiđe pa da ga zamolim da mi iz čaršije donese paklić duhana, ćibre i cigarćage.

- A zar nema nikoga u kuli?

On polahko utače cigaru u čibuk, a ja mu pripalih, pa kad duboko poteže prvi dim, othuknu.

- Jok, nikog osim mene. Sjedim evo ovd i čuvam bostan. Naiduđerzi noću pa il' kastile il' 'nako od asiluka trgaju i krađu. A što je najgore gaze loze, pa i ono što nije dozrelo bude helać.

- A dugo si ovdje?

- Otkako sam se zamomčio i snagom opas'o. Priko šeset godina. A osamdeseta mi je mašila.

- Mašallah, ne bi se reklo. A svašta si, bezbeli, zapamtio?

- Svašta!...

- Već, reci mi, kad je umro Hamzabeg?

- Davno, brate, davno. One godine kad se ono trefilo... Prekinulo ga je. A zar je čudo? Ihhh!...

Uzdahnuo je s toliko bola kao da se u njemu nešto otkinulo.

Šutjeli smo neko vrijeme dok me ne upita:

- A veliš da si znao i bega i rahmetli Ćefu?

- Jesam, znao sam.

- Im'o si, bogme, koga i znati! Hej, jadu moj, nikad više, nikad!... Ko da sad gledam kad mi Hamzabeg dođe pa će 'vako: „Ibriše, brate, idi, roni, nađi je!“... To mi govori, a suzama se umiva. Ni nalik na onog Hamzabega kakva sam dotad znao. A ja onda u punoj snazi, ko hrast. Mog'o sam ronić i plivat' ko riba! Rodio se kraj Usore, odrast'o što se kaže na vodi, pa znao svaki kamen i svaki vir... Dva dana smo je tražili, al' džaba. A đandari jednako uz nas... Kad, neđe treći dan pred podne, na sahat hoda đe su je zadnji put vidjeli, ugledam ti kako se nešto doli, u vodi, bjelasa. A dubina! Hem vrtlog, hem dubina. A ono nešto đah se zabijeli, đah nestane. Ma, skoćiću, velim, pa šta dragi Bog dade. A u čamcu sam. I skoćim ti. Nekol'ko sam put skak'o i ronio, pa opet izlazio. Činilo mi se džigarice će mi pući od zora. Dopirao sam do nje, al' nikako da je izvučem. Ne da vrtlog, a ne da dubina, čini ti se - odnese. A ona, rano moja, zapala među stijene, a kose joj se rasplele pa se jednako spliću oko nje.

- Šta je, zar baš ne moreš? - pitaju đandari. - Kako bi bilo da uzmeš konopce i zabaciš kuke pa da je izvučemo?

- Jok, velim ne treba, iznijeću ja nju. Ma ne mogu ni pomisliti da je mrtvu kukama bodem! I kad sam deveti deseti put skoćio, s Božijom pomoći iznesem je. Dofatim onda svoju košulju i pokrijem je. Da je ne gledaju... I eto, tako... Allahrahmetile...

Sjedimo i šutimo. Dugo. Mrak svuda oko nas. Pas ponekad zalaje i sjuri niz žicu koja zacvili. Iz daljine dopiru mukli udarci drvenih stupa. Tuku se jabuke. Pekmezi su u punom jeku. Dozrele dinje slatkasto mirišu. Zrikavci kao da se natječu ko će glasnije.

- Mariš li da ti isječem lubenicu il' uskinem dinju? - prekida on tišinu.

- Neka, nemoj... Već, kaži mi, šta je bilo s njim? Mada ga nisam spomenuo po imenu, znao je za koga pitam. Ni on ga nije spomenuo.

- Stiglo ga... Jedno ga vrijeme vodalo po sudu, al' ništa. A onda mu Pravednik sudio. Jedan dan bio iziš'o u svoj gaj i leg'o u hlad. Dok je spavo', zmija mu se uvukla pod košulju i ujela ga pravo pod srce. I to šarulja, otrovnica. Ko kad hi ima... Dok su ga snijeli u Kasabu pa u kola i u špitalj, sve je bilo dockan. Kako je radio, tako je i zaradio. Nije džaba rečeno: Bog nije pohitan, al' jest dostižan!

Kad sam krenuo, pošao je da me isprati. Zastali smo pred kulom.

- Pa zar više nema nikog od Hamzabegovih?

- A ima neke rodbine, al' doli su, u Kasabi. Dođu ponekad i 'vamo, da obidu. A ja, ko đoja, nagledam i ponešto deveram. Al' ništa, vjere mi. Bude nešto žita, nešto voćke, trave i bostana... Kad mene nestane, bezbeli će ovo prodat'. A i šta će drugo... Sve je, ionako, otišlo...

Pri rastanku mu pružih kutiju s cigaretama.

- Neka, nemoj, trebaće i tebi.

- Uzmi, da imaš za noćas! A sutra ću ti po nekome poslati koji paketić.

- Fala ti i Bog ti dragi dao! Već, ne reče mi koji si? - Putnik, namjernik, Ibriše. Jedan od onih koji je znao i volio ovu kulu i njezine insane.

Nikako ne znam radi čega sam ranim jutrom pošao do naše nekadašnje kuće, u želji da vidim Grič i stijenu na kojoj je ležala zmija. Ali ni Griča nije više bilo. Neko, kome je trebalo kamena, minama je razbio stijenu na Griču. Ni mjesto gdje je ležala zmija nije se više znalo.

Kad sam taj dan napuštao Kasabu, posljednje što sam vidio bili su uski mazgali i mračni otvori na tamnicama i kulama stare tvrđave, kojim me šutke gledala i pratila.

IZ STARE MAHALE

Ponekad, u godinu-dvije, prošetam kroz staru sarajevsku mahalalu u kojoj sam rođen. I uvijek, ponovo, osjetim onaj daleki dah svoga djetinjstva. Zapahne me poput mirisa požutjelih dunja poredanih po rafovima u čardaku, ili poput đul-jaga što dopire iz djevojačkog ruha složena u seharu.

Stara je moja mahala. Spominje je čak i istinoljubivi sarajevski ljetopisac Mula-Mustafa Bašeskija. Veli, da je u njoj još za njegova vakta, prije gotovo dvije stotine godina, bilo osam kuća.

Od tada se toliko izmijenilo. Ne samo lice već i naziv moje mahale. A o njezinim nekadašnjim stanovnicima da i ne govorim. Nema više ni jednoga koga sam kao dijete zapamtio. Pa nema gotovo nikoga ni od mojih nekadašnjih vršnjaka. Leže po Bakijama, Hamdinoj carini, Grličića brdu i ostalim sarajevskim grobljima. S nekima su već i njihovi nišani poredali u mezare. A o kućama, avlijama, baščama, staroj mahalskoj česmi i visokom jablanu sa dna mahale koji je stalno šumio i na kojeg su čavke u prvi sumrak čakčući slijetale, da i ne govorim. I njega je vrijeme bezdušno sasjeklo.

Preklanjskog sam ramazana posljednji put prošetao tom starom mahalom. I ostao zgranut. Naše nekadašnje kuće nije više bilo. Kao ni dviju susjednih kuća. Umjesto njih zjapila je ogromna jama iz koje su se pomiljali betonski temelji buduće višespratnice, koja će uskoro prijeteći stršiti iznad okolnih kuća.

Dugo sam stajao i pogledom šutke bludio po toj ogromnoj jami. Pa tu se, nekada, radalo, živjelo i umiralo! A sad?... Učinilo mi se da još uvijek vidim svog prvog komšiju, krepkog stogodišnjaka rehetli Alijagu, kako u crvenim firalama na nogama i sa šarenim sarukom oko glave čilo promiče mahalom, zaprčen kožnim zembiljom preko ramena.

Umro je prve ratne godine, u sto i prvoj godini života. Bio je jedan od posljednjih, ako ne i posljednji živi austro-ugarski talac koga su Švabe nakon zauzeća Sarajeva, u avgustu 1878. sa stotinama drugih, bile otjerale u ropstvo u Olomuc. Kao da ga sad slušam kako mi, dok smo sjedili u njegovu čardaku, tečno pripovijeda o tim burnim danima kojih se još uvijek živo sjećao.

- Do Broda su nas tjerali pjehe. Sunce užeglo, dok se mi zavaljujemo od umora i žeđi. A soldati na konjima, pa biju li, biju... Ći stignu. Ćah nogama, Ćah sabljama. Nako pljoštimize...

Hele nejse, kad stigismo do Broda, potrpaše nas u Ćemije i spustiše drvene kapke iznad nas. Haman što se ne podušismo. Pa tako, sve u mraku, haj, haj, do pod Beč. Bilo se Ćulo da Će nas, tahmina, ispid cara protjerati da nas i on osejri. Al' nisu, slagaše...

Kad nas dotjeraše na bečku štaciju, da te Allah dragi saĆuva kakvi smo bili! Ni na šta, benzer! K'o da nismo insani.

Tudikan iznesošē pirnaĆ-pilav i podijeliše nam. Al' niko ni da okusi. PošeĆerili pilav, pasji sinovi!

Meni opet, a bogme i drugima, bilo pritužilo da mokrim. Al' kako Ću, ne mogu pred njima! Silesije hi se okupilo pa nas gledaju. Pa, ako Će bit' i Švabe, insani su. Ne mere Ćojk', pravo reĆi, prid njima...

A kad smo se potlje nepune godine iz ropstva vraĆali u Bosnu, bilo je, Ćini mi se, još gore. Zima stegla, srce puca. Do Broda smo išli mašinom, a otale, ponovo, pjehe. Putem se smrzlo više od dvajest insana. Ne bi him suĊeno, huda majko, da kuĆi doĊu. Strahoba jedna, šta da ti kazujem...

Nakon poduže stanke Alijaga pokaza rukom prema Trebeviću.

- Vidiš li ono što se bijeli ispred one šumice? Gledaj, spram moje ruke!... Vidiš li?

- Vidim.

- Ono ti je, dušo si mi medena, birvaktile bilo brdo. Svo od bijeloga kuma. Svijet je tim kumom traio i rib'o suĊe, tako godinama,

dok brda najpotlje nesta. Brda nema, a narod osta!... Tako ti i sa Švabom bi. Šala nije, enlikačka carevina, naki car i naka sila, pa ni cara, ni carevine! A narod - osta! Narod ti, dušo si mi medena, sve nadura. A ova Bosna, ona ti je ista k'o čezab. Ko god je od tuđina primiriše, na kraju mu nos otpadne...

Onda sam se sjetio drugog komšije, hafiz-Ibrahima. Prolazio bi mahalom smjeran i dostojanstven. Imao je umilan glas i uz ramazan bi redovno učio mukabelu u Begovoj džamiji. Sin mu, momak, dugo je ležao i bolovao. Od sušice, gluho bilo... - govorilo se šapatom.

Jednoga ramazana, dok se nakon proučene mukabele hafiz-Ibrahim obuvao na džamijskom papučluku, priđe mu neko od poznanika i saosjećajno upita: - Hafiz-Ibrahime, kako je sin...?

On čas-dva pošutje, pa će tiho: - Allahrahmetile... preselio je... Kad sam jutros poš'o od kuće, okren'o sam ga... Božija volja... Bog dao, Bog uzeo...

Dok je poznanik zgranuto gledao za njim, hafiz-Ibrahim je žurno promicao haremom. Niko ni na njemu, ni u njegovu glasu za vrijeme dok je učio mukabelu nije primijetio neku promjenu. A u džamiju je, kao i uvijek, došao tačno u vakat.

Pa sam se sjetio djevojke Hašije i momka Avdije, zvanog Gazija. Hašija je bila hizmećarica u aginskoj kući, a Avdija momak kakav se samo zamisliti može: kršan, lijep, stasit, a u licu vran. Nosio je crn, uvijek nakrivljen fes, a gazio široko i sigurno. Mati mu je bila sitna ženica u crnoj feredži, s bijelim jašmakom preko lica. Rijetko je izlazila iz kuće, dok je Avdija većinom boravio na selu, negdje oko Semizovca gdje su imali zemlju. Kad bi dolazio kući, prtio bi na leđima ogroman sepet pun voća, povrća, sira, masla i ko zna čega još. Nas, po troje-četvero djece, zgrabio bi u naramak i donio do pred svoja kućna vrata i tu bi nas obilno darivao voćem i pečenjcima, pa bi tek onda zakucao

halkom na vrata. Mati bi mu otvorila, hitro skidajući teški gvozdeni mandal. Uvijek bismo je čuli, kako mu tepa: „Sine, Avdo, jesi l' to doš'o svojoj materi? Jesi l' me se, oči moje zaželio?...

Za razliku od Avdije, Hašija je bila postarija, već okopnjela i krivonoga djevojka, što ni široke, do tala spuštene dimije nisu mogle sakriti. Išla je uvijek u nanulama i duboko pobuljena crveno ispruganom bošćom iz koje je virilo njezino uvehlo, ali još uvijek nurli lice. Sa dva čista, plava oka, puna beskrajne dobrote i naivnosti.

Kako smo mi, mahalska djeca, saznali da Hašija voli Avdiju, to ne bih znao reći. A voljela ga je kako se samo voljeti može, a da on to, vjerovatno, nije ni znao. Ali zato smo mi, gdje god bi vidjeli ili sreli Hašiju, govorili da Avdija pita za nju, da je selami i poručuje joj da će joj doći pod pendžer. A ona bi, slušajući nas, rohnula od milja i gotovo plačno, po nekoliko puta ponavljala: - Ama, je l' tako vam Boga?... Je l' baš pit'o?... Pa, šta još kaže?...

Mi bismo onda i dalje izmišljali i lagali (o, kako djeca znaju biti i nesvjesno nemilosrdna!), dok bi jedna Hašija gotovo grcala od sreće. Poslije bi nas darivala velikim mirisnim kruškama ili bi nam iz mutvaka donosila poneku medenu gurabiju.

Jadna Hašija! Nikako ne znam šta je s njom na kraju bilo, osim da je umrla. Ko zna na kojem je sarajevskom groblju bez nišana pokopana. A za Avdiju se pričalo da je poginuo, da ga je neko na selu zbo ili tako nešto. Mati mu nakon toga nije više ni izlazila iz kuće. Rodbina bi je često obilazila, a nas, djecu, ponekad bi dozivala na vrata i molila da joj ponešto kupimo. Uvijek bi nas poslije toga plačnim glasom blagosivljala: - Bog vam dragi dao, kad nenu tako pazite!... Da je meni, bogdo, moj Avdija živ... - tu bi glasno zaplakala i tiho pritvorila i zamandalila vrata. Čuli bismo je kako uzdišući odmiče avlijom.

Sjetio sam se i hadžije, bio je ugledan sarajevski trgovac pamukom. Crn, kočoperan starčić u bosanskim haljinama, sa šarenom

hadžijskom ahmedijom oko glave i u kratkim crnim kundurama na toku, obuvenim preko mestvi. Vraćo bi se iz čaršije u prvi akšam, noseći u ruci poveći zavežljaj načinjen od šamije. Čim bismo ga ugledali, mi bismo se pokitili po mahalskom pervazu i u jedan glas graknuli!

- Akšam-hajrolla, hadžija!

- Allah-raziola, djeco! - odgovarao bi hadžija nasmijano i iz duboka džepa na čakširama vadio zamotak pun sitnih medenih gurabija, što ih je za nas kupio.

- Evo, pa podijelite! Al' pravo!

Mi bismo se glasno zahvaljivali, dok bi se hadžija zadovoljno smješkao i pri tom uvijek ponavljao: - Samo vi slušajte oca i mater, samo slušajte, pa će bit' gurabija!

- Ih, da mi je onaj hadžijin uzo, mogli bi kupit pun dućan gurabija! - rekao bi poneki od nas, jer smo znali da hadžija u uzlu nosi dnevni pazar i da ga kod kuće broji i slaže.

Jedne ljetne večeri, ranije nego obično, opet se pojavio hadžija. Nije bio sam. Uz njega je išlo još nekoliko ljudi, a ispred njih kola na kojim je, pokriven bijelim čaršafom, ležao hadžijin sin. Vidjeli su mu se samo tabani i pramen kose koji je virio ispod čaršafa. Povorka je išla šutke, ozbiljna i turobna. Hadžija je sleđeno gledao preda se, zgrčenim prstima stežući usne. Toga dana sin mu se bio utopio na Katilovcu poviše Bembaše, gdje je s društvom bio otišao na kupanje. A bio se već zamomčio i radio je s ocem u dućanu.

Otada, i dugo nakon toga, hadžiju smo pozdravljali šutke, prinoseći ruku čelu, a on bi nam i dalje dijelio gurabije, ali bez osmijeha i onog uobičajenog: - Samo vi slušajte oca i mater..., samo vi...

Memiš, a za nas, djecu, Memišaga, također je spadao u zanimljive ljude iz naše mahale.

Na ćošetu, kako smo zvali raskršće na ulazu u mahal, Memiš je imao zelenćarsku radnjicu, u stvari nekoliko dasaka pričvršćenih za naslon sklepan od letava, a smještenu ispod kamarije susjedne kuće. Sva njegova roba sastojala se od pet-šest širokih, od šiblja ispletenih korpi u kojim je, već prema godišnjem dobu, bila pokoja kila ašlama, šljiva, ili smokava lopindi. Zatim poneka dinja ili karpuz, a zimi opet koja glavica kupusa, ponešto luka, krompira i slično. Kako na dućanu nije bilo ni zidova ni vrata, Memišaga ih je „zaključavao“ tako što bi preko korpi i zahrđale vage prebacio poneku staru vreću, što je bio znak da je zatvorio... Začudo, nikada se nije dogodilo da ga je neko pokrao ili na bilo koji način oštetio.

U vehtim i već progledalim čakširama, uvijek nakrivljena fesa, a stalno vedar i nasmijan, bio nam je svima drag. Bio je zaista rijetka dobričina i džomet, osobito prema nama djeci. Ništa mu nije značilo da nas pozove i svakome, od svoje uboge sermije, podijeli pokoju šaku ašlama ili šljiva.

Znali smo da je oženjen i bez djece, i da stanuje na drugoj strani Miljacke, negdje iznad Bistrika, odakle je ranim jutrom, u sami sabah, silazio da otvori „dućan“ i da se s prvim prolaznicima pozdravi i ispita.

Kasnije, kad sam se već bio zamomčio i kad sam sa Memišagom mogao ozbiljno porazgovarati, pitam ga jednom prilikom:

- Vjere ti, Memišaga, kako izlaziš na kraj? Vidim, robe malo, a ni pazar, bezbeli, nije kakav...

On se široko nasmija pa zaturi fes.

- Ma, znaš šta ću ti rijet! Davno je kazano: Bog daje nafaku, a ašćija ćorbu! Pa, elhamdulillah, dobar je! Samo, kad bude uoči petka, malo mi je teže, pozna mi se na sermiji. I to podobro! Okrni mi se!

A zbog čega to?

- Ma, eto, naučila sijeda da uoči petka napravi šta god slatka, da umuti i zalije razvarušu. A razvaruša, vjeruj se, hoće i troška! I om'ma mi se pozna na sermiji! Al' nejse, kad mora bit' nek i bude. Je l' tako?

Ne vele mi na onaj svijet ništa, osim grijeha i sevaba nosit'. Na ćefinima nejma džepova...

Ne znam ni kako je, ni kada je Memišaga umro. Ali i sad mu počesto pozavidim na njegovoj jednostavnoj sreći i širini.

Ih, te naše matere! I njih sam se tog predvečerja sjetio. Često mi se učini kao da su izašle iz narodnih pjesama. Kako su samo bile blagorodne i otmjene u svojoj jednostavnosti!

Međusobno su se posjećivale u vrijeme kad bi muškinje bilo izvan kuća, na poslu, u čaršiji. U tim njihovim posjetama bilo je one tradicionalne gradske kulture, koja se kroz generacije brižno njegovala i čuvala.

Prije nego što bi došle, uvijek bi neko od mlađih obično neka od cura, zakucala na avlijska vrata koja su bila uvijek zamandaljena. Nakon što bi se izručio selam, pitalo se da li je mati doma i je li joj na ruku da se dođe. Uz povratni selam mati bi poručivala da je kod kuće i „bujrum, neka Almas-hanuma dođe...“ Ako bi slučajno bila neka zapreka, uslijedilo bi izvinjenje, a za dan-dva na isti bi način bio upućen selam i poziv da „Almas-hanuma, ako more, nek' dođe. Materi će biti drago...“

Kada bi se dolazilo u posjetu, nama, djeci, donosili bi se uobičajeni darovi, umotani u čistu, šarenu mahramu. Bile su to obično gurabije ili paprenici, rahat-lokumi, rezaćije, kruške ili partokali.

Matere bi sjedile obaška, u halvatu ili u čardaku, a mi djeca u drugoj odaji. Zimi, obično, u halvatiću, a ljeti u bašči, gdje bismo se igrali. Prilikom posjete služilo bi se šerbe, đulbe-šećer, uz ponešto slana jela: bijela kahva s peksimitima, jalandži-dolma, pita i slično. Posjeta bi potrajala sahat-dva, a onda se odlazilo uz srdačan ispraćaj i još srdačniji poziv da se dođe, da se ne čeka i ne oduljuje... Još dugo nakon posjete soba bi mirisala anduzom ili đul-jagom, a za tu priliku i matere bi se posebno odijevale. Sve je bilo lijepo i nekako svečano, a naše avlije, sa kao sir ubijeljenom kaldrmom, bujnim šimširama kojih je bilo u svakoj

sarajevskoj avliji, s odnjegovanim cvijećem i ružama puzavicama djelovale su kao mehlem i za oči i za dušu...

Na samom ulazu u mahalalu nalazila se velika aginska kuća nekada čuvenih aga Penava, čija je porodica bila već poodavno izumrla. Kuća je bila posve haraba s razvaljenim kapijama kroz koje se prolazilo u muški kraj kuće, od čijeg nekadašnjeg bogatstva i sjaja nije više ništa ostalo. Služila je za stanovanje nekoliko siromašnijih jevrejskih porodica, većinom sitnih zanatlija, krpedžija i crjevara.

Među tom okupljenom jevrejskom sirotinjom za nas je bio najzanimljiviji Isak, dobroćudan, ali luckast čovjek, ni star ni mlad, jer zbog njegove crne, u šiljak svedene brade i dugih zavrnutih solufa, teško se moglo odrediti kojih je godina. Nosio se po bosanski: čohane čakšire, šareno otkan pojas i crn ulupljen fes bez kićanke. Bio je nježne, gotovo dječeačke građe, samo su mu kao ugljen crne i duboko usađene oči stalno gorjele nekim zanesenjačkim sjajem. Kad bi prolazio mahalom uvijek bi, gotovo vičući, pripovijedao o nekim neobičnim i davnim događajima koje mi nismo razumjeli, a onda bi zastao i dižući kažiprst desne ruke nevidljivom bi sagovorniku upućivao stroge opomene i savjete. Bile su to u stvari starozavjetne priče i citati iz svetih knjiga, koje je Isak stalno ponavljao. Čini mi se da ga još i sad čujem kako uzdignute ruke i već promuklim glasom uzvikuje: - Neka je blagoslovljen Onaj pred kojim nema nepravde...

Zaludu bi ga neki od nas potezao za tur od čakšira, za šareni pojas ili mu zbacivao fes sa glave. Uzalud, jer se Isak na to ne bi ni osvrtao. Mirno bi podigao fes ili namjestio pojas, pa i ne prekidajući priču nastavljao da propovijeda s istim žarom.

Subotom predveče, dok bi se sumrak uvlačio u mahalalu, a čavke se okupljale po granama visokog jablana, Isak bi sjedio kraj prozora u velikom čardaku Penavine kuće, u kojem je stanovao zajedno s bratom i njegovom brojnom porodicom. Odatle, odakle je nekada aga Peneva pušeći na čibuk sejrio po Sarajevu, sad je Isak držao svoje uobičajene

subotnje propovijedi. Nije mu smetalo što ga niko ne sluša, osim ponekog rijetkog prolaznika koji bi radoznalo i na čas zastao.

Kasnije su mi pripovijedali da su Isaka, u proljeće prve ratne godine, zajedno s ostalim Jevrejima iz Penavine kuće pokupili i otjerali u logor. Bilo je to u samu zoru. I dok su ostali nesretni jaukali i dozivali, Isak je uzdignutih ruku potresnim glasom ponavljao - Neka je blagoslovljen Onaj pred kojim nema nepravde, nema zaborava ni pristrasnosti, ni primanja mita, jer je sve Njegovo! Znaj, da je sve prema računu!

Uzalud su ga usput udarali i nogama i kundacima. Krv mu je liptala i na nas i na usta, a on je i dalje, zanoseći se i posrćući pod udarcima, stravičnom snagom ponavljao: - Neka je blagoslovljen Onaj...

U mahalskoj prašini, poput šarene, smotane zmiје, ostao je samo Isakov pojas...

Dok sam se tog predvečerja svega toga s tugom sjećao, neko me oslovi. Okrenuh se. Iza mene je stajao nepoznat dječak.

- Čiko, tražite li nekoga?... Ja stanujem u ovoj ulici...

- Hvala ti, ne tražim nikoga... odgovorih zbunjeno. I tog časa shvatih da sam tuđinac u svojoj staroj mahali, nad razvaljenim temeljima rodne kuće.

To je bio posljednji posjet grobu mojih djetinjih uspomena.

ŠEJTAN

Tada sam prvi put čuo da je Zajko šejtan.

Nekako oko podne izbi Ademovica pa će, duboko othukujući, mojoj materi sa samog kućnog praga:

- Lijepa efendinice, da mi je samo teke vode! Da sebi dođem i dušu povratim! Pripade me onaj kopilan, ne bilo ga! Šejtan je ono, nalet ga bilo, pravi šejtan u djetinjem suretu!

- Ama, o kome ti to, ženska glavo?

- Ma o Zajki Suljinice, već o kome! Idem ti ja, moja efendinice, kraj njihove kuće, kad me nešto posred glave - kvrc! Gledam, a ono - orah. Hajde, velim oborila ga jal 'tica jal vjeverica, pa krenem dalje. Al' samo što zakoračih, kad ono opet. I to pravo u čelo! Haman među oči! Svrnem očima gori uz orah, kad imam šta vidjeti: ispružio se on, kopilan, baš ko zmija gori po grani i smije se. Usta mu, evo mi ti: od uha do uha! A i oči mu zelene, ko u zmije. Ama, paskoviću, da bi l' paskoviću, velim mu, pa za kamen. Al' dok ja za kamen, on uz orah. Vidim ga kroz lišće i čujem kako mrnjauče i krekeće. Ruga mi se i ćorluči, ne bilo ga!

- Ama, pusti, moja Ademovice, djeca ko djeca!

- Nemoj, efendinice, nije ono dijete već šejtan! Pravi šejtan alejhilane! Malo je falilo da i stari Ibriš zbog njega glavom plati. Čula si, bezbeli...

Eto, tada sam prvi put čuo da je Zajko šejtan, premda mi nije bilo posve jasno šta je to šejtan. Bilo mi je tada šest-sedam godina, a Zajko je bio četiri-pet godina stariji od mene. Mi smo u to vrijeme svake godine za vrijeme školskog raspusta porodično dolazili u Kasabu i ostajali u našoj ljetnoj kući sve do jeseni. A kako su Zajkini bili i naše najbliže komšije, kasnije sam se sve više družio s njim. I moram reći da

me je svojim postupcima i hrabrošću i zbunjivao i zadivljavao. Bio je, što se kaže, nepredvidljiv.

Tako, jednom, povede on nas, nekoliko dječaka, da gledamo carskog ata. Bio je to prekrasan, mamen ždrijebac koji je služio za priplod, a bio je smješten u omanju štalu zvanu „atarnica“, nedaleko od žandarske kasarne. Pokraj kasarne, kao i obično, prošli smo šutke, i to sve jedan po jedan. A onda smo kroz pukotine između dasaka počeli provirivati ata. Bože, kako je to krasan konj bio! Crn kao čađ, sjajne dlake i vatrenih očiju, a napet kao struna. Mora da nas je osjetio, jer je počeo da se okreće i frkće. Ja sam samo čekao da mu kroz nozdrve sukne modar plamen pa da razvije krila i poleti, jer sam zamišljao da je baš tako morao izgledati krilati at na kojem je carev sin spasio otetu carevu kćer iz neosvojive kule strašnog Baš-čelika.

A onda je Zajko izveo svoj neočekivani šejtanluk. Zašiljio je dug vrbov prut, proturio ga između dasaka i počeo bockati ata. Konj se strašno uznemirio. Zanjiskao je i počeo se ritati, udarajući stražnjim nogama po daskama barake, pa se činilo da će je srušiti. Mi smo se razbježali kud koji, samo je Zajko ostao, glasno se smijući i uživajući u konjskoj mucu i bijesu. Tek kad se jedan od žandara pojavio na vratima kasarne, privučen njiskom uznemirenog konja, i Zajko se dao u bijeg.

Drugi put, Zajko nas je poveo da hvatamo ribe. Kroz Kasabu je tekla rječica u kojoj je bilo riba, osobito ispod klaonice koja se nalazila na ulasku u Kasabu, i to nad samom rijekom. Zajko ih je hvatao u ruke, zavlazeći se pod stijene i izlokane žile vrba koje su rastle uz rijeku. I kako bi koju uhvatio, tako bi je izbacio nama na obalu.

Pokraj jednog podubljenog vira Zajko se dugo zadržao, sve se više podvažeći pod stijene da čas zaroni, čas opet ispliva, dok u jednom času povika: - Drž'te, sad ćete vidjet' što vidjeli niste!

Mi smo uzbuđeni čekali da izbac i kakvu krupnu ribetinu, „somalića“ kako smo tada govorili, kad se on uspravi u vodi s debelom zmijurinom u rukama. Mi se u trenu razbježasmo, a on izađe na obalu sa zmijom smotanom oko ruku. I dok smo ustrašeni i bez daha očekivali

šta će dalje biti, Zajko pride velikom kamenu pa svom snagom tresnu zmiyu o kamen.

- Hajde, budale, ne bojte se! - doviknu nam.

Mi sa strahom pridismo i ugledasmo izmrcvarenu zmijurinu, kojoj se od siline udarca bio prosuo drob.

- Ih, baš ste kukavice! - dočeka nas on s prezirom i pljunu na zmiyu.

- Zar ne znate, budale jedne, da vodenjače ne ujedaju!

Te sam noći nemirno spavao, neprestano sanjajući Zajku i zmije.

U pronalaženju ptičijih gnijezda i hvatanju vjeverica, nije mu bilo premca. Jednom se vratio sa Bijele stijene, na čiji se vrh niko do tada ispeo nije. Bio je sav krvav i izranjavan, i po glavi, i po prsima, i po rukama. Donio je ispod košulje dva tek ispiljena orlića, a preko ramena zadavljenu orlušinu. U Kasabi se o tome danima govorilo. A nama je ovo ispričao:

- Gled'o sam kako orlovi iznad Bijele stijene neprestano kruže i spuštaju se, a u kljunu uvijek ponešto donose. Gledam, i mislim se: mora da im je tu gnijezdo i 'tičad u njemu. Pa onda jedno jutro pred zoru poranim i počnem se verati. Bosonog, bezbeli. Verem se ja, verem, a ne smijem da svrnem pogled ispod sebe. Kad se s mukom ispeh, imam ti šta vidjet': gnijezdo, evo mi ti, ko ljesa! Svo od pruća i svo usrano. A u njemu dvoje 'tičadi, kao dvoje poveće piladi. Otvaraju kljunove i pišće prima meni. I ja taman da ih dofatim, kad nešto povrh mene suknu i pisnu. Pogledam, kad orlušina. Nasrnu na me ko nevrijeme.

Prvo me dofati kljunom za rame i učini mi se ko da me nožem ubode. Dofatim nekoliko debljih prutova iz gnijezda, pa kako on poleti prema meni, 'nako ga i dočekam. A jednako krijem i zaklanjam oči. Dofatio me je i izranio na neko mjesto, dok ja najpotlje ne bacih pruće i dočekah ga golim rukama. I to pravo za vrat. E, nećeš više, mislim se u sebi, pa pritegnem što mogu jače. Zabio mi on, kandže u ruke, a krilima udara po glavi, al' ja ne pušćam. Gledam ja njega, a

gleda on mene, i to oči u oči. Vidim, kad bi mog'o, bi mi mozak prokljuv'o, take su mu oči bile... Hele, stez'o sam ga, stez'o, dok on najpotlje ne klonu. Kad sam ga otkrpio od sebe i povalio po gnijezdu, istom sam se pripo. Tol'ki je bio. A kljun mu zavrnut i oštar baš ko šilo... Onda ti ja njega priko ramena, a tičad u njedra, pa polahko niza stijenu. A sve se nešto u sebi mislim: Zajko, ne daj Bože da sad izbije i onaj drugi orao, beli bi obr'o bostan! A potlje, kad sam siš'o u Kasabu, doktori su mi udarali igle. Da mi se krv ne zapogani, vele.

A to sa starim Ibrišom što ga Ademovica spomenu, priča je za sebe. Bio je to malo imućniji, ali škrt i ters starac, koji je živio sam u kući. Zatekao on jednom Zajku na svojoj kruški medenjači, pa pustio Šargu s lanca i napujdao na Zajku. A Šargo ljut ko ris. Uhvatio se hudi Zajko pa ni tamo ni ovamo. Ibriš ga odozgo udara motkom, a Šargo oblijeće oko kruške, kesi zube i laje kao mamen. Udarao ga Ibriš, udarao, a jednako ponavlja: - Hoš li još? Hoš li još, pasji sine!

Zajko mu to nije zaboravio. Jedne kišne noći podvukao se pod Ibrišovu halu pa prepilio direke na kojim je hala stajala. Sutradan se Ibriš uvalio do vrata u đeriz. Jedva su ga izvukli.

Od tada su prošle mnoge godine. Pa je došao i prošao i rat, a ja za sve to vrijeme nisam odlazio u Kasabu. O Zajki sam čuo da je na nekoliko godina pred rat otišao u svijet i skrasio u Legiji stranaca. S vremenom sam ga bio posve zaboravio.

Kad, neke godine, nepoznat čovjek zaustavi me na Bašçaršiji. Stade i uprije prstom u mene:

- Stani! Zar si me zaboravio?...

Gledam ga, gledam, ali ne mogu da ga se sjetim. Povisok, koščat, sijed, u nekakvoj tamnosmeđoj uniformi kakvu obično nose noćni čuvari.

- Šta je, zar me baš ne znaš? - nasmija se on, a zelenkaste mu oči podrugljivo bljesnuše.

- Zajko, ma jesi li to ti? - poznadoh ga po tom njegovu podrugljivu osmijehu.

- Pogodio si, vjere mi! Ja sam ja, i glavom i bradom! Izgrlismo se.

- Ma, odakle ti, ako Boga! Koliko ima da se nismo vidjeli? Nisam mislio ni da si živ!

- Živ, živ, već šta ti misliš!

Svratismo u bašču susjedne „Kolobare“. Gledam ga, a bezbroj pitanja vrzma mi se po glavi.

- Pa gdje si bio kroz tolike godine? I šta si radio?

- Pitaj me gdje nisam bio! I šta nisam radio! Počeo sam od Orana, od Legije stranaca. Pa sam onda pobjegao iz Legije i otisnuo se u svijet. Ma, kad bi ti pričao, ni uz dvoje gusle ne bi se moglo ispjevati.

- I, gdje si sad? Jesi li oženjen?

Škrto se nasmija.

- Oženjen nisam, niti mislim. Bio sam svoj, i ost'o svoj. A radim ti u preduzeću. Ko noćni čuvar. Vidiš po uniformi - pogleda on sažalno niza se.

- Mogao sam ja i nešto bolje naći, naučio sam nekoliko jezika, ali nisam htio. Najvolim kad sam sam... Onako, noću, u tišini, otisnem se i obilazim zemlje i gradove gdje sam bio i sjećam se šta sam doživljavao. Ih, kad bih ti pričao, deset bi romana mogao napisati. Deset!

- A jesi li skoro bio u Kasabi? On se naglo uozbilji i rastuži.

- Bio sam, ali volio bi' da nisam...

- Zar?

- Od onoga našega, ništa više! Sve je drukčije. I ljepše, ali nije ono! Sokaci asfaltirani, automobili gude, kuće obnovljene ili nanovo izgrađene, čak i dvije-tri tvornice imaju, ali, džaba, niti ja koga znam, niti mene ko poznaje. Od mojih, nigdje nikog! Sve pomrlo. Šala nije: prošlo je više od pedeset godina! A od kuće, ni traga. Umjesto nje stoji druga, nova, s balkonom u cvijeću. Gledam i pitam ženu sa balkona šta

je bilo sa starom kućom koja je nekad tu stajala. Ne znam ni da je bila, veli ona. Da je svekar živ, možda bi on znao...

Zajko duboko uzdahnu i podnimio se. Pa nastavi:

- Ma, da sam makar jedno drvo iz djetinjstva naš'o, lakše bi mi bilo, ali ni to! A onu našu rječicu sveli u kameno korito pa sirota presušila i došla ko tanak pljesniv učkur. Ništa, kažem ti, ništa... Onda sam se sjetio Sulje Mujčina iz Gornje mahale. Sjećaš ga se, sigurno. Ih, kad bi on jutrom, prije zore, krenuo u planinu po drva. Ko da ga gledam: konj ide ispred njega, potkova mu ponekad zazvoni o kamen, a Suljo iza konja sa sjekirom na ramenu. Brada mu gusta, crna, a razdrljena prsa ko u mečeda... A sjekira na ramenu. Oštra ko guja. Ide Suljo i uči tekbire: Allahu ekber! Allahu ekber!... Glas mu jedar, zvonak, sve te žmarci podilaze. A zora sviće...

Hajde, velim, da mu vidim kuću gdje sam nekad, k'o dijete, u mračnoj magazii žrvanj okret'o i kukuruz mljeo. Kuća bila mala, naherena potleušica, sa zemljanim podom i čačavim verigama iznad ognjišta.

Kad ja tamo, Suljine kuće ni za lijeka. Umjesto nje druga, nova. A pred kućom ležaljka i u njoj mlada, golišava žena. Leži i sunča se. Gleda me kroz trepavice pa nit' se miče, nit' govori. Je li mu to unuka, praunuka, neko treći, daj znaj...

Hej Zajko, budalo! - velim sam sebi. Ne traži uspomena, jer ništa nećeš naći. Samo ćeš se ožalostiti i razočarati. Nejma, umro je tvoj svijet! Ne traži ga!

Sjedimo, šutimo i razmišljamo.

- Slušaj, Zajko - prekidam šutnju. - Hajde, molim te, da se opet nađemo. Ovo danjašnje ne brojim! Evo ti adresa, a evo ti i telefon. Ali, javi mi se čim prije! Da onako svojski popričamo. O svemu. Pa i onome kad su te zvali Šejtan. Znaš, sjećaš se?...

On se sjetno nasmija:

- Eh, bilo pa prošlo. Sve u svoje vrijeme... A javiću se i potražiti te neka znaš!

Nije mi se javio, niti me je tražio. Ni do danas ne znam šta je bilo s njim. Da se ponovo otisnuo u svijet, ne vjerujem. Prestar je za to. Biće da se zauvijek smirio u nekom grobljanskom kutu, da tu sniva svoje nemirne dječачke snove. O krilatim carskim atima i ponosnim orlovima što nečujno kruže ispod nebeskog plavetnila...

CAREV IMAM

Hafiz-Ibrahim ispisa posljednji harf pa odloži trstiku, odmače peštahtu i duboko uzdahnu. Bio je umoran, ali smireno radostan. Kaligrafski ispisani harfovi maštovito razigrani i složeni u pravilne redove, sličili su na niske crnog bisera. To je bio šezdeset i šesti Mushaf koji je on dotad prepisao. „Allahu moj šapnu sjetno - hoću li dospjeti da još koji prepisem... Il’ mi je ovo posljednji...?”

Ponovo dohvati trstiku, umoči je u murećef pa primače peštahtu i dopisa: „Prepisano rukom siromaha Ibrahima, sina Kasimova. Neka mu Uzvišeni Allah, koji sve sramote prekriva, grijehe oprosti...”

Staračka suza kanu iz napola ugašena oka i pade na svježe ispisanu jaziju pa se razli. Ostade tu kao trajan znak hafiz-Ibrahimove ljubavi prema Riječi Božijoj koja ga je uznosila i kojoj je kroz čitav život smjerno i odano služio.

Svi su ga zvali „Carev imam“, po tome što je bio imam i hatib Careve džamije u Sarajevu. A pravo mu je ime bilo hafiz-Ibrahim Šehović. Nekad su ga zvali i slavujem Kur’ana, jer je imao divan glas. Kad bi učio Kur’an, a učio ga je zanosno, osobito kad je bio mlađi, ljudima se činilo da mu glas i ne dopire iz grla već iz biljurne čaše. Džamijski džamovi bi tada podrhtavali, pa se činilo da će svaki čas prsnuti. Poneko bi, slušajući ga, od aška i zaplakao.

Bio je već starac. Proljetos je zagazio u osamdeset i četvrtu. Starost je lahko podnosio. Nije se žalio niti je svoje staračke tegobe na bejan iznosio. Davno je obudovio i poslije toga se nije ženio. Poroda nije imao. Živio je u jednom kućerku, u čikmi na Bistriku. Komšiluk ga je pazio i ljudi su ga s poštovanjem susretali.

Za razliku od raskošnog naziva „Carev imam“, hafiz Ibrahim nije tako djelovao. Bio je positan i od godina već i poguren, a u lijevu

noću još i topalast. Prolazio je čaršijom u dugoj, dotrajaloj džubi, koja je na nekoliko mjesta bila „progledala“. Samo mu je lice, usprkos godinama, bilo još uvijek svježije i nurlj, a duga bijela brada, ponegdje prošarana žućkasto-zlatnim pramenjem, davala je glavi dostojanstven izgled. - Sve u svoj vakat - imao je običaj reći, kad bi se neko u njegovu pisustvu počeo žaliti na staračke tegobe i bolesti. Bio je pun životne smirenosti i dostojanstva, kojim ga starost bogato podarila i oplemenila.

Uoči minulog ramazana pozvao ga je Ali-beg Dženetić, sarajevski mutesarraf, u svoj konak nedaleko od Gazi Husrev-begova hamama i zatražio da mu prepíše Mushaf.

- Samo, gledaj kako ćeš! Nek' bude ljepši od svih koje si dosad prepisao! Jer, i hedija će bit' prema zahmetu.

- Afedorsum, ja to ne radim za pare! - podiže on dlanove kao da se brani.

- Već...?

- Radi Božijeg raziluka.

- Hm.. mm! Evo ti sad pet dukata, a potlje ćemo vidjet'. Pa i ne čekajući da hafiz-Ibrahim bilo šta kaže baci mu na peškun pet žutih mahmudija koje mehko zazvoniše.

On se i ne pomače.

Dženetić, nenaviknut da mu se bilo ko suprotstavlja, pokaza očima na dukate.

- Uzmi to i donesi mi Mushaf do drugog Ramazanskog bajrama! Dotle ga, bezbeli, moreš dovršit'?

Hafiz-Ibrahim čas-dva pošutje, pa uze dukate i krenu ka vratima.

Ni on, kao ni ostale Sarajlije, nije podnosio Dženetića, jer je bio nasilnik. U njegovo vrijeme, bremenito mnogim nedaćama pa i bezakonjem, neki su, bez dokazane krivice, platili glavom. Tvrdava na Vratniku bila je mjesto njihova smrtnog hropca. Beširaga, dizdar tvrđave, nije bio ništa bolji već i gori od Dženetića, a mula Hikmet-efendija ili nije htio ili nije smio da im se suprotstavi. Sarajevski

ljetopisac Mula-Mustafa Bašeskija ostavio je u svom Ljetopisu više zapisa o tim zlehudim sarajevskim godinama.

Otada, pa kroz cijelu godinu, hafiz-Ibrahim se dao na prepisivanje. U toku ljeta, dok bi sunce napolju nesnosno žeglo, sjedio bi u hladu Careve džamije i pisao. Prekidao bi samo kad bi se džamijski muezin hafiz-Halid spremao da se uspne na munaru i zaokupiše. A taj hafiz-Halid, čedan i uljudan poput djevojke, bio mu je izuzetno odan. Pred njim je izučio hifz i pazio je na svaku njegovu riječ i mig. Dok bi hafiz-Ibrahim pisao, on bi u drugom kraju džamije šutke učio Kur'an, da na završetku džuza nečujno ustane i na haremskoj češmi promijeni vodu u maštrafi pa je spusti kraj hafiz-Ibrahima i tiho se udalji.

Kad je nastupila jesen, a uskoro i zahladnilo, pa se studen počela uvlačiti u džamiju i izbijati iz kamenih džamijskih zidova, hafiz-Ibrahim se povukao u kuću i nastavio prepisivanje. I tada ga je hafiz-Halid u stopu pratio i hizmet mu činio. Ložio je furunu i pazio na vatru, praveći čaj od osušena lipova cvijeta koji je starac najviše volio. Te zime je rijetko silazio u džamiju, jer su ga noge podobro izdale, pa ga je hafiz-Halid zamijenio u mihrabu, dok je drugi muezin njega zamjenjivao.

U to se, nekako pred ramazan, zbio strašan događaj, koji je uzbudio Sarajevo. U tvrđavi su bila pogubljena dvojica staraca, za šta, po općem uvjerenju, nije bilo nikakva opravdana razloga. Usmrćeni su, što se kaže, na bigajri-hak. I sam duboko ogorčen i potresen njihovom smrću, Bašeskija je u svom Ljetopisu zapisao:

...Dvojica staraca, 80-godišnjaka, zatvoreni su u tvrđavu i nasilno, bez ikakve krivnje, što je jasno kao sunce, udavljeni su, i to: Čartozan Mustafaga, sin Alijage, moj punac, koji bijaše uč-aga serdengečdžijskih aga iz 79. džemata, a koji bijaše slijep u oba oka, i bjelobradi starac, mirni i ugodni čovjek, Hadan-beg, bivši bašeskija 10. buljuka, koji je imao veoma lijepo ophođenje prema kršćanima i Židovima. On je, osim toga, preko četrdeset godina posluživao i dvorio slijepu ženu, pa je i s te strane bio dobar čovjek. Potpuno je jasno da oni nisu ništa krivi, ali eto, njihova slaba sreća, pa ih ubiše. Međutim, nema sumnje, ko ubije drugoga, biće ubijen...”

Ubojstvo staraca teško je pogodilo i hafiz-Ibrahima, koji je obojicu ne samo dobro poznao nego je i prijateljevao s njima. Iste im je večeri proučio Jasin, zastravljen nad njihovom gorkom sudbinom.

Zbog toga, i još nekih zbivanja, a za razliku od ranijih ramazana, punih svečane radosti kojom je odisala cijela čaršija, osobito pred iftar kad bi vrući i rumenkasti somuni zanosno zamirisali, ovaj put je zavládala tjeskoba i potištenost.

Uoči samog Bajrama hafiz-Ibrahim se obrati svome muezinu:

- Hafiz-Halide, ja ću, sutradan, s pomoću Božijom, klanjat bajram-namaz. Pa ti, sinak, porani da me svedeš.

- Moći ćeš...?

- Hoću, inšallah...

Džamija i džamijske sofe, pa čak i harem, preko čije su kaldrme prebačeni ćilimi, bili su pred sabah krcati, a svečano odjeveni ljudi neprestano su pristizali. Pojava hafiz-Ibrahima sve je ugodno iznenadila, jer se u posljednje vrijeme rijetko pojavljivao.

- Haman mu je bolje?

- Jest, Allahu šućur - čuo se tih razgovor.

Nakon što se klanjao sabah, hafiz-Ibrahim se ispe na ćurs i počeo vaziti. Glas mu je, još uvijek, bio čist i zvonak. Ali, umjesto da govori o blagodatima minulog ramazana, okrunjena radošću nastupajućeg Bajrama, on se okomi na nasilje i nasilnike. Započeo sa kur'anskim ajetom. „Zaista smo stvorili čovjeka u najljepšem obliku“, a zatim, dižući glas, potresno izgovori vječno živi i neponovljivi hadis-kudsi: „Čovjek je najsavršenije djelo Božije, i teško onome ko ga oskrnavi!“

- Samo, neki i neki kao da ne haju za tu uzvišenu kur'ansku poruku već je svjesno gaze i nasiljem se kite i to u najsvetijim ramazanskim danima! Svima je poznato da nam je minuli šehri ramazan, osim Božijih blagodati bio zagorčan nasiljem koje su zalimi nad nedužnim ljudima počinili, mada je u Kur'anu azimuššanu jasno rečeno: ni hajvanu, ni biljki, a nekamoli insanu nasilje se ne smije

činiti! Teško se takima, teško se takima kad dođe dan Pravde i kad se računi moradnu savnjivati!

Džamija utihla pa se čini da niko i ne diše, dok hafiz Ibrahim nastavi:

- Između čovjeka i dženneta sedam je teških prolaza, od kojih je najlakši smrt, a najteži stajanje pred Uzvišenim Allahom na Sudnjem danu, kada se oni, kojima je nasilje učinjeno, objese o vratove svojih tlačitelja i silnika koji su nad njima svoju silu provodili.

Premda nikoga nije poimence spominjao, svi su razumjeli o kome je riječ i na koga se te prijetnje odnose.

- Zato, braćo moja, držite se hadisa koji vas upućuje da molite Allaha neka vas sačuva od siromaštva i bijede, kao i od toga da ne budete silnici, niti da se vama nasilje učini. Jer, kako je rečeno, Uzvišeni Allah odlaže kaznu nasilniku sve dok ga ne pozove, a tada Njegovoj kazni niko ne može izmaći. A i onaj ko pomogne nasilniku da sprovede svoje nasilje i drugome nepravdu nanese, taj će se udaljiti od Allahove zaštite i zagovora Njegova Poslanika.

Završavajući vaz, zamoli Svevišnjeg da unese mir i dobrotu u ljudska srca, pa da sljedeći ramazani svima budu vedriji i radosniji.

Nakon što se klanjao bajram-namaz, hafiz-Ibrahim održa kraću hutbu i čestita prisutnima Bajram, poslije čega se ljudi digoše i još uvijek pod dojmom njegovih riječi počеше napuštati džamiju. Mnogi su se pitali odakle starcu tolika hrabrost da baš danas, na Bajram, sa ćurasa progovori o nasilju i nasilnicima, od kojih je svako strahovao.

U džamijskom haremu, u općem žagoru koji se prosu u međusobnim čestitanjima, ljudi su prilazili starcu, grlili ga i mubarećleisali mu Bajram. Osim tople bajramske čestitke, mnogi su dodavali: „Bog ti svako dobro dao, hafiz-Ibrahime! Kazo si im šta je trebalo!“ Ili: „Ačkosum ti bilo! Allah nam te dugo poživio!“

- Amin, i s tobom zajedno! - odgovarao je on ganuto. Hafiz-Halid ga poljubi u ruku i izvede iz harema, dok su se ljudi razmicali i pravili im prolaz.

Šutke su se uspeli uz Bistrik. Kad udoše u halvat, starac skide džubu, pa sjedajući na sećiju teško odahnu.

- Eh, baš se umorih...

Hafiz-Halid ostade kraj vrata, s rukama na prsima.

- Hoću l' pristavit čaj? - upita tiho.

- Nemoj, sinak, pričekaj. Već, priđi 'vamo da ti nešto dam.

Okrenuvši se prozoru, hafiz-Ibrahim dohvati Mushaf koji je neki dan prepisao.

- Ovo ti je moja bajramska hedija. Čuvaj ga i uči! Nek' ti svijetli i po danu i po noći! Ne boj se, ne ćeš zabasat'!

Uz hafiz-Halidove obraze liznu plamen.

- Ne znam, hafiz-Ibrahim-efendija, jesam li zaslužio... - upita šapatom.

- Jesi, sinak, jesi. Ja to znam! I ostani kakav si! Hafiz-Halid se prignu i poljubi ga u ruku.

- Fala ti, hafiz-Ibrahim-efendija...

- A sad nam pristavi čaj. I sjedi. Bajram je.

Kad je u Dženetića konak stigla vijest o čemu je hafiz Ibrahim na bajramskom vazu govorio, Dženetić povileni. Naredi da ga odmah dovedu, a onda se u času predomisli. Poboja se da to još više ne uzbuni i inače uznemirene ljude, pogotovo što je bio Bajram. Odluči zato da pričeka još koji dan, očekujući da će se hafiz-Ibrahim možda sam pojaviti i donijeti Mushaf. Ali, kako ga nije bilo ni prvog ni drugog dana Bajrama, treći dan je poslao ćatiba Emin-efendiju da vidi šta je s njim.

Emin-efendija je zatekao starca na namazu. Kad je doklanjao i ustao, pa čuo zbog čega je ćatib došao, hafiz Ibrahim dohvati s rafe nešto positno, zamotano u papir, i pruži ćatibu.

- Evo, pa ovo podaj Ali-begu!

- A šta je ovo?

- Dukati koje mi je dao.

- A Mushaf?

- Reci da je dat onome za koga je! Onome ko će iz njega učiti i po njemu se vladati. Tako kaži Ali-begu!

Emin-efendija ga je u nedoumici gledao.

- Da se ne igraš vatrom, hafiz-Ibrahime? - upita tvrdo.

- Ti kaži kako ti reko! A ko se od nas igra vatrom, vidjeće se kad dođe Obećani dan. Kad se bude stajalo prid Onim koji sve vidi i sve zna. I prid kojim nejma hinle ni nasilja!

Sutradan je razgoropađeni Dženetić naredio da mu dovedu hafiz-Ibrahima. Ali ga nisu doveli. Tog jutra, kad je hafiz-Halid došao da ga obiđe, zatekao je starca nepomična i hladna. Umro je tiho i nečujno. Poput ptice...

Bašeskija je o njegovoj smrti kratko zabilježio: „Danas je na Ahiret preselio hafiz-Ibrahim Šehović, imam i hatib Careve džamije, pozanat kao „Carev imam“, skroman i pravedan čovjek i vrstan hattat, koji je za života prepisao čezdeset i šest Mushafa. Blago si ga njemu! Neka ga milostivi Allah džennetom podari.“

MAJSTOROVİ GOLUBOVI

Poznam ga odavno. Ali onako površno, što se kaže, iz viđenja. Kad se sretnemo, pozdravimo se, i to je sve. Ne znam jesmo li ikad, osim pozdrava, izmijenili još koju riječ, a ipak sam znao ponešto o njemu. Znao sam da je po zanimanju berber i da je stari neženja, premda je mašio šezdesetu i bio bliže sedamdesetj. Znao sam i to da je veliki prijatelj golubova. I to onih običnih, gradskih. Na simsu iznad njegove radnje uvijek ih je bilo po nekoliko. I ljeti i zimi. Čučali su i čekali da im majstor pospe i nahrani ih. Ljeti bi veselo gukali, međusobno se ključali ili udvarali krotkim golubicama, šepureći se za njima raširenih repova i napuhanih vratova. Zimi bi kunjali na simsu, nakostriješeni od hladnoće i utonuli u perje da im se ni nožice nisu vidjele.

Nedavno, prilikom prošlog ramazana, nekako pred sami Bajram, prolazeći pokraj njegove radnje, sjetih se da se trebam podšišati. I odlučih da uđem. To je bilo prvi put da mu ulazim u radnju. Bilo je kasno poslije podne, a dan kišovit, turoban.

Otvorih vrata i uđoh. Ugledah ga kako sjedi na uskoj sećijici i, leđima okrenut vratima, nešto čita. Bio je sam.

Nazvah selam, a on niti se pomače niti odgovori. Kad se primakoh, vidjeh da uči Kur'an. Šutke sjedoh, čekajući da završi.

Malo iza toga, on sklopi Kur'an, diže ga na rafu pa se polahko okrenu i otpozdravi mi. I kao da se malo iznenadi kad me ugleda.

- Bujrum!

- Ja bih, majstore, da se podšišam.

- Peke, sjedi! - i pokaza rukom prema stolici.

Dok me zastirao, otpočeh razgovor, radoznao da ga поближе upoznam, jer sam bio čuo da je zanimljiv čovjek, „antika”, kako se to običava reći. Znao sam i to da je potomak stare i ugledne sarajevske obitelji, čiji je jedan član za turskog vakta bio sarajevski mutesarif.

- Pa, kako s ramazanom, majstore?

- Lijepo, elhamdulillah, lijepo.

- Bezbeli, ne otvaraš rano?

- Ko i obično. Znam da me čekaju - pokaza on pogledom prema vratima - pa otvaram k'o i prije.

- A ko te to čeka? - upitah praveći se tobože nevješt.

- Pa oni, golubovi! - dočeka on pomalo ljutnut.

- Aaaa, golubovi!

- Jah, golubovi, već ko bi drugi! Da si ih samo jutros vidio! Ja doli na čoše, a oni prima meni. Pa jedni na glavu a drugi na ramena. A svijet stao pa gleda. Ibrete se...

U taj čas vrata na radnji se otvoriše i uđe nova mušterija. Bio je to neki mladić koji s vrata upita:

- Mogu li se, majstore, fazonirat'? Ali da dugo ne čekam!

Bi mi žao da prekinem tek započeti razgovor pa se umiješah:

- Majstore, ja imam vakta i mogu pričekati. A ti dotle uzmi njega.

- Nejse, kad ti kažeš...

To „fazoniranje” bilo se baš oteglo. U prvo vrijeme šarao sam pogledom po radnji, po dotrajalu i ohrđalu inventaru starinskim brijačkim stolicama kakve se mogu naći samo još u ponekoj zabitoj kasabi, pa onda po posivjelim i oguljenim ogledalima, dotrajalu alatu i nekakvim praznim bočicama naredanim po pultu, u kojim je nekad vjerovatno stajala kakva mirišljava vodica, dok mi i to ne dodija. Zatim sam nastojao da pogodim šta prikazuje izbljedjela fotografija na

suprotnom zidu, vjerovatno istrgnuta iz kakva starog kalendara, dok ne razabrah da je to nekakav starinski zamak zarastao u bršljan, a onda pogledom potražih imaju li gdje kakve novine. No, umjesto novina na vješalici je stajala prazna novinska „šteka”. Sve skupa se doimalo isuviše skromno i ubogo.

Prođe tako pola sata, ako ne i više, a još uvijek se čulo sitno zveckanje majstorovih makaza, dok napokon i to ne prestade. On šutke skide plahu sa mušterije, očetka ga metlicom pa će jedva čujno: „Na zdravlje!”

Onda je podugo tražio kusur i, kad mušterija napokon ode, okrenu se meni.

- Jesi li se načeko?

- Pa i nisam. A i ne hitim. Već, ne reče mi gdje si s kućom?

- Ja sam ti doli u Hrasnu. To je birvaktile bila naša ljetna, izlazna kuća. Pa za vrijeme rata uselili muhadžiri. Potlje, kad su prije nekol'ko godina dobili stan, dođe mi jedan od njih i veli: „Mi idemo, dobili smo stan... Trefio se nakav pošten. Ja ondar nabavim jedan gvozdeni krevet pa ga ubacim. I uselim. Dotle sam staj'o u jednoj odaji u mahali. A kuća je vala haraba, legla. Al' šta moreš, dobro je i to. Već, ne kazujem ti: lani su me pokrali. Ko kad sam sam...

- Je li bio veliki zijan?

- Pa, kako ću ti rijet. Vako, kad mi šta ustreba, vidim da nejma, da fali. Odneseo. Najviše od halata i tako nakih stvari. Al' nije ni bilo bogzna šta.

- A kako inače deveraš, s porezom i ostalim?

- A eto, deveram. Ma, ako ćeš pravo, insanu i ne treba mlogo. Nafaka neće propast. Bog sreću, aščija čorbu! Baš neki dan mi je došlo za novi porez. Al' nisam mogao da ufatim kol'ko je. Ko kad je sad po ovom novom. Moraću otić' i vidjet.

- A golubovi te, veliš, stalno čekaju? Lice mu se odjednom ozari.

- Jah, plaho se pazimo! Uniđu jutrom i u radnju. Po dvades't hi i više! Ima jedan brez noge. Djeca ga haman osakatila. On mi je nekako najdraži. Žao mi ga, bolan. Ne mere da hoda već samo skače. Huda majko...

- A šta im posipaš?

- Šta se nađe. Ono što bude meni, bude i njima. Sevab je mahluka nahranit. To je i Kur'anom rečeno!

- A izlaziš li gdje. Imaš li društva?

- Slabo. Dok sam stajo u mahali, još, još. A doli, nit' koga znam, nit' mene znaju. A i društvo se obralo, pomrlo... Al' dobro je, šućur Bogu, dobro. Ima radnja, kuća, namaz i Kur'an. Elhamdulillah!

Nastade kratak tajac prekidan samo zveckanjem makaza.

- Ti ono nisi oženjen? - upitah oprezno.

Makaze stadoše. Vidjeh u ogledalu kako me ošinu pogledom.

- Jok! - izusti oporo, kao da stavlja tačku na svaki daljnji razgovor.

Bi mi žao što ga to upitah.

Nakon kraće, neugodne stanke, posve neočekivano reče:

- Al', ženiću se!

Ja digoh pogled i veselo dočekah:

- I treba, majstore, i treba! Ako ništa, biće ti običnije.

- A ne pitaš me s kime ću se ženiti?

- Ee?...

- Sa crnom zemljicom!

Rekavši to nasmijao se u sav glas da sam se i ja, mada u prvi čas zbunjen, počeo smijati. Poslije je još nekoliko puta štricnuo makazama, pogledao je li sve u redu pa uzeo metlicu i očetkavši me skinuo ubrus.

- Seftlarosum!

- Allahrazosum.

Izvadih novčanik da platim

- Majstore, koliko sam dužan?

- Sedamn'est i po dinara.

- Koliko?!

Po novom sedamn'est i po, a po starom hiljadu pet stotin' i pedeset. Što, da nije mlogo?

- Ma, kako mnogo, pobogu! Pa kako ti izlaziš nakraj s takvim cijenama?

- Šućur, meni dosta! Da imam više, morebit bi se osilio. A ne valja bit' asija. Jer asiji srce otvrdne. Spram mene i nafaka!

Ispratio me do vrata i zadigao glavu prema simsu okićenu golubovima.

- Golubani, šta radite?

Šćućureni na kiši koja je rominjala, oni se začas prenuše i zagukaše kao da razgovaraju s majstorom.

Nakon toga sam još u dva navrata prolazio pokraj berbernice koja je bila zatvorena. Željezna roletna na vratima bila je spuštena. Samo je nekoliko golubova stajalo iznad vrata čekajući majstora. Ne znam je su li ga dočekali. Jer majstor je jedan od onih koji nečujno dolaze i odlaze s ovoga svijeta.

MATI

Toga ljeta zavlada nezapamćena suša. Prošlo je gotovo poldrug mjeseca a da nije pala kap kiše. Zemlja je od suše počela pucati dok su uznemirena goveda kratko i žalosno mukala. I voćka i trava i ljetina su bili gotovo izgorjeli. Pojaviše se bijesni psi, ujedajući djecu i stoku. Otrovne zmijske šarulje razmilješe se te godine kao ni jedne dotada. U rijeci, uz obalu i po oplićalim virovima, ležale su krepane ribe s pobijeljelim i napola otvorenim škrgama. Zaredaše kišne dove. Učilo se na četrdeset hiljada kamenčića. Mektepska djeca su sitno i otegnuto pratila dove i uzvikivala „amin!..., amin!...”, ali kiša ne pade.

Toga dana smo bili u gostima kod daidže u Kotlanicama, tri-četiri kilometra daleko od Tešnja. Premda je otada prošlo ne znam ni sam koliko godina, svega se jasno sjećam, kao što se čovjek može sjećati pojedinih događaja iz svoga djetinjstva.

Podne je bilo davno prošlo, a strašna žega je pritisla i ljude i zemlju. Jedva se disalo. Prezreli dudovi u daidžinoj avliji otpadali su sami od sebe i lijepili se o zemlju. Od prevelike žege imali su nekakav toplo-bljutav ukus, pa ih ni kokoši nisu kljucale. Iz kućnih zidova, uglova i podova izbijala je nesnosna jara, od koje se jedva kretalo. Muhe su padale po oznojenim i onemoćalim ljudima i gotovo do krvi ujedale.

Nekako iza ićindije odozgo, iznad Crnog Vrh, ukaza se mrakom nadojen oblak, pa se počeo naglo širiti i prekrivati nebo. Uskoro zatim iz daljine se očuti i mukla grmljavina. Kokoši se ubrzo zavukoše u ćumeze i pod strehe, a svud okolo zavlada duboka tišina. Ne pomače se ni jedan list.

- Neće li, ako Bog da! - šapnu daidžinica s nadom i strahom u glas.

- Samo da ne bude leda, pa da se ne pobije i ovo malo što je još ostalo - dodade zabrinuto jedna od okupljenih žena, sa strepnjom gledajući u oblak koji je postajao sve veći, tamniji i niži.

Tišina ne potraja dugo.

Prvo se začu šušanj pomakutog lišća koje lagahno zatreperi, a odmah zatim prve kapi kiše, rijetke i krupne udariše po krovu i prozorskim oknima. Zemlja se prvo zapraši, a zatim poče žedno upijati svaku kišnu kap. Svud okolo, dokle je oko dopiralo, razli se dah svježine i olakšanja što ih donese gusta i izobilna kiša, koja se povijala nad poljima i bogato ih zalijevala. Zakržljali kukuruzi su od nekog milja čisto podrhtavali i činilo se kao da među sobom šapćući govore.

U to udari i prvi grom. Snažno i kratko, ali silovito. Sva se kuća potrese, pa kao da odjeknu i u samoj zemlji.

- Allahumme!... - šapnu moja mati, a zatim povika: - Djeco, zatvarajte pendžere i pokrijte kosu!

Mi brže-bolje pozatvarasmo prozore i pokrismo kikave glave, znajući da šejtan, progonjen od groma, najvoli da se sakrije u kosu.

Onda gromovi osuše jedan za drugim, odjekujući u kućnim temeljima, pa i samim utrobama. Mi, djeca, šćućurili se u ćoš, usne nam došle modre kao čivit pa bez glasa podrhtavamo i čekamo. Čini nam se, sad će grom udariti u kuću. Samo što nije. I čim svjetlica sijevne, mi zažmirimo i začepimo prstima uši pa čekamo. A grmljavina sve žešća, sve snažnija, sve bliža. Čini se kao da i ne prestaje. Gromovi kao da se pretiču i sustižu jedan drugoga.

- Eto leda! - povika daidža, a grom zatrese kućom. Ta riječ, nadojena strahom, unese još veći nemir. Prvi nalet leda, krupnog poput lješnika, zazvoni po krovu, a sav se vidik najednom zamagli. Stabla se počеше povijati pod naletom vjetra i leda, a nagla svježina nahrupi u kuću pa nasrhnusmo ispod kratkih i tankih ljetnih košuljica.

Napolju je bjesnilo. Drveće kao da se razdiralo. Žalosno ga je bilo pogledati kako se nemoćno i nezaštićeno savija i priklanja na sve strane, baš kao da je živo i traži bilo kakav spas.

- Allahu dragi, ovo je pravi tufan! - povika uplakanim glasom jedna od žena, a val novog straha prođe odajom, dok nas novi grom još više izbezumi.

- Sofru, dajte da iznesemo sofru! - povika daidža, a sav došao nekakav izobličen i nakostriješen, kakvog ga do tada još ne vidjeh.

Žene, duboko podbrađene šamijama, ustrkaše se po kući i sletješe u mutvak, a odmah zatim se otvoriše kućna vrata. Vjetar i led nahrupiše u hajat, kao da su samo na to čekali. Daidža bez obuće istrča u avliju pa položi sofru naopačke, a kad mu dodadoše gvozdeni sadžak, i njega navali na sofru.

Umalo iza toga začu se njegov isprekidan glas:

- Allahu ekber, Allahu ekber!...

Stajao je na kućnim vratima i učio ezan. Glas mu se gubio u bijesu stihije i jedva je dopirao do nas.

- Djeco, učite! Išćite od Boga da ovo prestane i govorite amin - priđe nam mati i sjede među nas.

Sva soba je u strahu molila Boga da vrijeme prestane i ponavljala - amin. Daidžin ezan je trebalo da odvrati slijepog meleka koji je išao ispred nevremena, pa da skrene led od naših voćnjaka i polja, a izvrnuta sofra sa sadžakom bila je znak da će se ostati i bez hljeba ako led i nevrijeme i dalje potraju.

Ali nevrijeme ne jenja. Dapače, led postade još krupniji, dođe kolik orah, a gromovi još i učestaše. Mi, djeca, udarismo u glasan plač a da nas više niko i ne tješi. Samo mati sjela među nas, pa nam privija glave uz svoje krilo i kako koja svjetlica sijevne, tako ona počne iznova da uči: „Subhanellezi jusebbihu-r-radu bi hamdihi...”

Tek u neko doba nevrijeme naglo jenja. Kao da protutnjaše mameni konjanici, pa se sve odjednom utiša i smiri. Nebo prepuče pa

se ukaza prvi pramen vedrine, poslije čega sunce granu, a posljednje kapi kiše i rastopljenog leda ostaše na lišću kao biserje na suncu.

Sve je sada odisalo lakoćom i svježinom. Kokoši izađoše iz svojih skrovišta i počеше da gacaju i ključaju po dvorištu, a i ptice se najednom javiše. Samo je pogled na voćke i polja bio više nego žalostan. I posljednji ostaci plodova bili su pobijeni. Polomljeno granje ležalo je svuda okolo, pomiješano s blatom i ledom.

- Ih, pobogu, ja golema jazuka! Ih, Ih! - ponavljao je daidža idući od voćke do voćke, od stabljike do stabljike, tu i tamo podižući i sklanjajući poneku kao ruka debelu i prebijenu granu.

Kukuruzi su od svega najtužnije izgledali. Bili su sasvim očerupani i prebijeni. Kao nedorasla, sasječena djeca, povaljana po žutoj razblaćenoj zemlji. Loza tikava je bila iskidana, a rijetka, sušom ionako onejačala pšenica ležala je iskidana i povaljana.

Samo je sunce bilo veselo. I mi, djeca, dok smo podabirali omlačene voćke, ne bojeći se više svjetlica i grmljavine.

Otada je prošlo toliko godina, kada se u meni opet probudila sjećanja na taj davni događaj. Ne znam ni sam kakvu to vezu ima s ovim što sada želim da ispriповijedam, osim, možda, snažne grmljavine koja je i ovaj put isto onako odjekivala, probudivši u meni zapretanu uspomenu iz dalekog djetinjstva.

Te noći, a bilo je to nekako sredinom treće ratne godine, odoh jedne nedjelje svojim, koji su u to vrijeme boravili na selu, pod samim obroncima Igmana. Dan je s jutra bio vedar, ali oko podneva postade sparan, da se predvečer čitavo nebo naoblači. Po svemu je izgledalo da će pasti kiša, na koju se već pozadugo čekalo. A kako je bio ramazan, po običaju se dokasno sijelilo i pripovijedalo. O ratu i ratnim nevoljama najviše. Moja mati, koju su kroz život bili mnogi jadi i nevolje, šutke je sjedila i zabrinuto slušala. Tek bi ponekad uzdahnula i poluglasno spomenula Božije ime, pa rukama blago prešla preko zabrinutog lica.

Nekako pred ponoć pođosmo na počinak. Uto i kiša udari. Isprva tiha i kao da se skanjiva, a zatim sve jača i šumnija.

Ja legoh u hajat jer sam morao porano u Sarajevo, pa ne htjedoh da druge budim i uznemiravam. Ali ne mogoh zaspati. Isprva zbog misli koje su se rojile i neprestano jedna na drugu nadovezivale, a kasnije zbog daleke i mukle grmljavine koja je postajala sve bliža i snažnija. Malo-malo, a munja istom sijevne i osvijetli sve kao da je dan, dok grom udari negdje iznad Igmana, a jeka se prenese pa snažno i ljutito odjekuje planinom, bih rekao da zemlju dere i prevrće. Sva se kuća u taj čas potrese, a prozorska okna zazvone od neke siline.

U neko doba noći, kad već izgubih svaku nadu da ću zaspati, sobna vrata se tiho otvoriše, a na njima se ukaza moja mati.

- Spavaš li, moj sinko? - šapnu zabrinuto.

- Ne spavam, ne mogu.

- Hajde, moj sinko, 'vamo, u sobu. Šta ćeš tu, u hajatu. Ustani, da ti prenesem dušek.

Nešto toplo i drago tače me u srce. Osjetih, Bog zna po koji put, onu njenu beskrajnu brigu, punu majčinske nježnosti i strepnje. Ustadoh bez riječi, digoh posteljinu i prenesoh je u njenu sobu, pa šutke legoh i pokrih se.

Grmljavina ne prestajase. Svjetlice su rezale jedna drugu, a gromovi se napucavali. Kao da su živi i nogati, pa se tjeraju i vrište po Igmanu. A čim svjetlica sijevne, ja začujem materin polušapat: „...jusebbihu-r-radu...”

Potraja tako podugo dok konačno ne izgubih svaku nadu da ću uopće moći zaspati. Kad odmakoh ruku s očiju i pogledah, u svjetlu munje vidjeh mater kako sjedi na raspremljenoj postelji, malo povijena i okrenuta prema meni, pa nećujno miče usnama i moli.

- Šta je, mati, što ne spavaš? - pitam je.

Ona se iznenađeno trgnu i nekim, meni dotad nepoznatim glasom odgovori:

- Spavaj ti, moj sinak, spavaj. Ja ne mogu. Ja'vako sjedim svaku noć.

- Zbog čega ne možeš? Je li zbog grmljavine?

- Eh, ima svega, a brige ponajviše. Ti spavaj, a ja ću'vako...

- Hajde, mati, tako ti Boga, kakve su ti brige? Ne znam za šta imaš toliko da se brineš?

- Eh, moj sinko, ne znaš ti... Ne brinem se ja za sebe, za mene je najlakše. Moje je prošlo...

- Nego?

- Brinem se za vas, za djecu... Još ti ne znaš šta je svoj evlad... Ej, Allahu dragi, ti im budi na pomoći, ti ih sačuvaj svakog hala i dušmana!... - dodade ona više za sebe i ja čuh kako joj glas plačno prepuče.

U taj tren munja ponovno bljesnu. Vidjeh dobro kako se šljivina grana, izrasla uz sam prozor, pomače i kao da htjede ući u sobu, pa zagreba o prozorsko okno. Vidjeh i moju mater kako povijena poput paučka sjedi na postelji u jednoj od svojih bezbrojnih besanih noći, toplo šapćući svoju majčinsku molitvu, iz srca punog slutnji, briga i rana. Učini mi se da u njoj vidim stotine, hiljade, milione majki koje te noći kroz suzu i bol mole za svoj porod, koji Bog zna gdje pati, strada, doziva i umire. Osjetih kako me plač guši, htjedoh nešto reći, prići materi, staviti joj glavu u krilo i isplakati se, ali ne mogoh. Zastidjeh se, ne znam čega i zašto, i navukoh pokrivač preko očiju. A grom negdje u blizini snažno udari i potrese svom kućom.

PAŠA LATAS

Haber o dolasku Omer-paše Latasa u Bosnu stigao je petnaestak dana prije njega. Širio se poput mukle grmljavine koja izdaleka najavljuje nevrijeme.

Bosanskohercegovački prvaci se uznemiriše. Znali su zbog čega dolazi. Dvadeset i toliko godina uspješno su se opirali sprovođenju reformi što ih je donio „đaur-sultan“ Mahmud II, plašeći se da one ne poremete dotadašenje odnose u Bosni i okrnje pravo da svaki od njih bude vezir za sebe. U toj borbi i opiranju bilo je i povuci i potegni. Jedni platiše glavom, a druge otjeraše u surgunluk, osobito u početku reformi kad je u Bosnu stigao okrutni Abdurrahman-paša. Koliko je samo ajanskih glava, ispunjenih pamukom, otpremljeno u Stambol! Planule su i ugasile se mnoge bune, ali je na kraju sve ostalo po starom. Istina, jenjičari su ukinuti i jenjičarski odžak u Sarajevu bio je ugašen, ali se od toga nije dalje otišlo. Pa i sada, da se nije čulo ko je i kakav je Latas, ne bi se mnogo srkletili ni brinuli. A čulo se da je hitar kao svjetlica, nesmiljen kao smrt, a lukav kao sami šejtan. Da je britka i nesmiljena sablja Carevine. Zato nije bilo nimalo čudno što su se prvaci uznemirili. Glas koji je išao ispred Latasa slutio je samo na jedno: na zlo. I dok su se jedni harumili i bili za to da mu se odmah pokažu zubi, drugi, umjereniji, i oprezniji, govorili su: „Neka, ne treba se zalijetati! Treba vidjeti šta smjera, pa onda odlučiti. Jer, bilo je i gorih i žešćih od njega, pa smo ih na kraju nadurali. Zato, polajnak!“

Stari Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, suvereni gospodar Hercegovine, zatekao se tih dana na Buni kraj Mostara, kad mu je kavazbaša Ibrahim-aga Pijulija donio haber o Latasu. „Na priliku vodi veliku vojsku. Čitav đaur-tabor. Sve gori od gorega. Od zla oca i od gore matere...”

Ali-paša se zamislio. Znao je o Latasu više od ostalih. Među ostalim i to da novi sultan Abdulmedžid, kome je Latas jedno vrijeme bio dvorski učitelj, gaji neograničeno povjerenje u njega. Uzdigao ga je na najviši basamak: na čast serasker-serdari-ekrema, vrhovnog vojnog zapovjednika, što je starog Ali-pašu posebno jedilo. Jer, zar taj isti Latas, nekadašnji austrijski prebjeg, odskorašnji poturčenjak i bivši hizmećar u konaku begova Filipovića, pa sad vojskovođa i neograničeni gospodar u Bosni kome su date odriježene ruke da skrši moć i vlast bosanskohercegovačkog plemstva. Bruka i sramota, braćo moja!

Starac je šutke ubrao smokvu koja je rasla pokraj londže pa, gledajući preda se, mudro zaključio: Ako već ne možeš biti vuk, budi onda lisica... Zatim se sipljivo zakašlja i reče kavazbaši da mu pozove sina Hafiz-pašu. Naredi mu da se spremi i još sutradan s mostarskim vladikom Josifom i pratnjom krene u susret Latasu.

- Ako te bude pitao što je sa mnom, a pitaće te nego šta, reci da sam star i bolestan i da nisam mogao izaći pred njega. A bude li govorio o tanzimatu, kaži mu da je Hercegovina opasana neprijateljima i da se tanzimat ovdje neće moći sprovesti... A za nizam ćemo mu sabrati stotinjak onakvih kakvi su u njegovu taboru i dati mu uz to koju stotinu kesa, pa... - tu Ali-paša raširi ruke kao da je htio reći: Nega ga đavo nosi!...

Premda ni sam nije vjerovao da će se tako lahko riješiti Latasa, uzdao se u strpljenje i vrijeme, znajući da su to najbolji saveznici protiv svake sile i zla.

Kad je nekoliko dana nakon toga Hafiz-paša s vladikom Josifom stigao u Novi Pazar gdje je dočekao i pozdravio Latasa, odmah je pojeo poparu. Latas ga je ošinio pogledom svojih zelenih malo zamagljenih očiju i oštro upitao:

- A gdje je Ali-paša?... Zašto on nije došao?

- Paša hazretleri, otac je star i bolestan i ne bi mogao podnijeti ovoliki put. Zato je poslao mene da ti izručim njegove selame i u njegovo ime zaželim dobrodošlicu. A sa mnom je došao i vladika Josif da i on...

- A ti Ali-paši izruči moju poruku - prekide ga Latas. - Kaži mu da ga želim vidjeti u Sarajevu čim dođem! I neka mi više ne šalje nikakvih vekila već neka on glavom dođe! Tako mu reci!

U prvu srijedu nakon toga Latas je izbio u Sarajevo. Ušao je silovito i kićeno, kako je samo njemu priličilo. Sarajlije su šutke i istegnutih vratova pratili njegov ulazak.

Premda je trebao stići oko podne, Sarajlije su još od ranog jutra grabili prema Šeherćehajinoj ćupriji, kako bi uhvatili mjesto s kojeg će što bolje osejriti Omer-pašu, njegovu svitu i vojsku koju je vodio. Preko ćuprije i uz strmi Alifakovački put, s obje strane načičkan svjetinom, neprestano su promicali gradski prvaci, predstavnici svih vjerozakona i staleža. Oni će se gore, na Kozjoj ćupriji, po starom adetu poredati na selamluk, da tu dočekaju i pozdrave Latasa. I dok oni žurno grabe preko ćuprije, svjetina upire prstima i glasno kazuje ko je ko, živo dočekujući svaku značajnu ličnost i skupinu.

- Ih, ja plaha bajraka u sarača! - ču se u času kad naiđe sarački ćehaja u pratnji bajraktara zametnuta velikim svilenim bajrakom. Iza njih naidoše i predstavnici ostalih esnafa, s bogato izvezenim esnafskim bajracima.

Ćurčije izazvaše osobitu živost među okupljenim mnoštvom. Naprijed je jahao ćehaja noseći zlatom izvezen cehovski bajrak, s teškim srebrenim kitama pri dnu, a iza njega je išao mlad, pristao čauš, odjeven u bogato izvezenu odjeću ukrašenu više zlatom nego srebrom. Rukavi su mu bili visoko zagrnuti, a ruke snažne i pune. U desnoj je nosio topuz, a na topuzu vezan djevojački jagluk.

Kad stigoše na sredinu ćuprije, ćurčibaša razigra konja, a čauš baci topuz uvis, učini tri puta temenah i pokloni se, pa zatim dočeka topuz u ruke i muklo jeknu od prevelike muške snage i jedrine.

- Ačkosum! - zaori sa svih strana.

U to naiđe buljuk gizdavo odjevenih ajana s pozlaćenim pusatom i crvenim kabanicama na plećima. Jahali su na utilim konjima, opremljeni bogatim rahtom koji se presijavao na suncu.

Svjetina se ponovo umiri i istegne vratove, navodeći poimence čas ovoga čas onoga ajana. Onako opremljeni i pod oružjem, činili su im se nekako drukčijim nego pri svakodnevnim susretima u čaršiji i po kahvama.

Promiču tako bijele hodžinske ahmedije i zeleni kaući, kamilavke i habit, svileni esnafski bajraci, bogato ukrašeno oružje, konjanici i pješaci, bjelobrade hodže i mrki đakoni, žustri fratri i krotki rabini. Svi sa svojim ljudima i općinarima, a uz njih ozbiljne i dostojanstvene esnafbaše i ponositi čauši, ajani, bezi i age; bogati trgovci, sarafi i zaptije. A svijet stoji i gleda, pokazuje i dovikuje. Sve sličić na ogoroman pčelinji roj koji podrhtava i zuji, dok se sunce, veselo, raskošno i nasmijano, uspinje prema sredini neba.

Zato vrijeme gore, na Kozjoj ćupriji, prvaci koji su bili izašli na doček, redali su se na selamluk. Prvi je, s desne strane, stao sarajevski muftija, pa onda kadije, pa muderrisi, a onda ostala ulema i predstavnici drugih vjerozakona. Zatim su se poredali ajani i spahije, a napokon i trgovci i esnaflije. Prvi među esnafima bili su ekmeščije, a posljednji kasapi i krpedžije. Onako kako su bili stali i poredali se, tako će dočekati Latasa, pozdraviti ga i dopratiti u grad.

Daleko ispred njih, još jutros je u susret Latasu odjahao Hafiz-paša, novi bosanski valija, u pratnji viših turskih činovnika i oficira, uz dva eskadrona konjice. On je prije Latasa stigao u Sarajevo da izvrši pripreme za njegov dolazak i osigura smještaj vojske koju Latas vodi sa sobom.

Nije prošlo dugo kad se poput zujanja pčelinjeg roja začuše zvuci borija i talambasa, pomiješani s grmljavinom topova.

Svjetina se uskomeša. Bio je to siguran znak da je Omer-paša stigao navrh Alifakovca i da će za koji čas sići u grad koji je dolje,

ispod Alifakovca, treperio u bogatom šarenilu boja. Dvije su se boje najviše isticale: zelene i bijela. Bijelile su se sarajevske kuće, groblja i džamije; zelenile su se bezbrojne bašče i avlije, šljivici i vitki jablanovi koji su se dizali svuda po Šeheru. A Miljacka, slobodna i nesputana, hitro se razlijevala i tekla niz svoje korito. Počevši od bujne bašče Mevlevijske tekije na Bembaši, odakle je počinjao grad, pa sve dolje do posljednjih bašči ispod Hiseta, okrećući usput desetine niz rijeku nanizanih mlinova.

- Eto hin!

Zurle, talambasi i bubnjevi ponovo odjeknuše, ali ovaj put mnogo bliže i glasnije. Činilo se kao da odjekuju ne samo u ušima već i u samim utrobama. Kao da su krčili put Omer-paši i njegovoj pratnji koja se spuštala niz Alifakovac, između kuća na desnoj i musafirskog groblja na lijevoj strani puta. A svijet se pritajio pa kao da i ne diše. Sve se oči pretvorile u jedno oko, koje upija svaku sliku i svaki pokret.

Naprijed je išla vojna glazba, a iza nje konjica, koja je jutros izašla u susret Omer-paši. Kad muzika i konjanici promakoše, a Omer-paša stupi na ćupriju, svjetina se još jednom zatalasa i zašumi kao krupna ljetna kiša, pa se onda začas smiri i utihnu.

Omer-paša, vitak četrdesetpetogodišnjak, zelenih i malo zamagljenih očiju, u crvenom fesu i modroj dolami koja je gorjela od zlatnih ukrasa i širita, jahao je na čelu svoje svite, zajedno sa Hafiz-pašom. Desnom je rukom pridržavao kajasu crne arapske bedevije, čija se dlaka blistala na suncu, a lijevom se podbočio o slabinu. Kratka, u naokrug podrezana brada obrubljivala mu je lice, dok mu je pogled plovio iznad mnoštva, dodirujući samo njihove glave. U tom njegovu zamagljenu pogledu bilo je i gordosti i prezira, a ponajviše hladne i odlučne prijetnje. Sličio je britkoj sablji, napola izvučenog iz kadifom optočenih korica.

Iza njega je jahao njegov štab, šarolik i gizdav, pun ležerne gracioznosti kakvu Sarajlije dotad nisu vidjele u sličnim prilikama kad bi novi vezir stizao u Sarajevo. U štabu su bili većinom bivši poljski i mađarski oficiri, među kojima i nekoliko plemića koji su nakon

Košutove bune u Mađarskoj 1848. i pobune u Poljskoj prebjegli u Tursku i tamo potražili utočište.

Turska im je pružila ne samo utočište nego i više od toga: mogućnost brzog napredovanja u turskoj vojsci ukoliko prime islam.

Većina je to prihvatila, pri čemu je Omer-paša imao posebnu ulogu. Na njegovo traženje oficiri su bili uvršteni u njegov štab. Tu je, između ostalih, bio elitni štabski oficir, poljski grof Ilinski, sadašnji Skender-beg, zatim Poljak Jakubovski, sada Jakub-beg, i drugi. Sve su to bili izvrsni vojnici, među kojima je bilo pustolova, kockara i ljubitelja slatkog života, što Latasu nije smetalo. On je dobro znao za sve njihove slabosti, ali i njihove vojničke vrline i sposobnosti koje je i te kako koristio u mnogim specijalnim zadacima koje je Porta pred njega postavljala. Ti su ljudi bili spremni na sve. Svojevremeno su se bili digli protiv jedne Carevine da je razdvoje i rascijepe, a sada su služili drugoj, premda im je bila još dalje od srca.

Nakon što je Omer-paša prešao sa štabom preko Šeherćehajine ćuprije, naiđe vojska. U svemu oko deset hiljada vojnika, među kojima konjanici, pješaci, pioniri i topnici, uz bezbroj komorskih konja koji su nosili municiju i ostalu spremu.

Posebnu pažnju svjetine privukoše Arnauti, njih nekoliko stotina s vojvodom Đulekom na čelu. Taj isti Đuleka bio se nedavno digao protiv sultana, ali ga Latas upokori i pripitomi, pa je sada išao da upokorava druge koji su dizali glavu.

Gazili su tiho i šutke, vitki i pravi kao strijele, a hladni kao oružje koje su gotovo pobožno nosili. Iza njih su se valjali topovi koji su muklo tutnjali po neravnoj kaldrmi, budeći pritajen strah među okupljenim mnoštvom. Buntovno Sarajevo, koje gotovo nikada nije mirovalo, suočilo se ovaj put s čovjekom koji je bio drukčiji od svih dotadašnjih bosanskih vezira. Sve je na njemu i oko njega bilo nekako sjajno i uglađeno, ali je iz svega strujao neki leden i prijeteći dah koji nije na dobro slutio. A kad je preko ćuprije prešao i posljednji vojnik i

protutnjao posljednji top, Sarajlije su se počeli šutke razilaziti. U zraku se osjećalo da dolazi nešto novo i dotad nepoznato, da su stari red i odnosi iz temelja uzdrmani.

Prve noći po Latasovu dolasku u Sarajevo svjetlo u konaku Fadil-paše Šerifovića, u kojem je Latas bio odsjeo, nije se gasilo do pred samu zoru. Prostrani selamluk konaka bio je pretvoren u Latasovu radnu sobu, dok su dvije susjedne odaje, bogato i uglavnom evropski namještene konaka služile kao spavaće sobe. Jedna je bila Latasova, a druga njegova ađutanta Ekrem-bega.

Premda umoran od duga puta i ljetne žege koja ga je cijelim putem pržila, Latas te prve noći nije mogao dugo zaspati. Bio je uzbuđen svojim ponovnim dolaskom u Bosnu, u koju je prvi put kročio prije gotovo dvadeset i pet godina. Došao je kao vojni dezertir, nakon što je u činu kadeta-narednika dezertirao iz štaba graničarske čete u Gospiću, gdje je bio raspoređen poslije završene kadetske škole u Zadru. Tu, u Gospiću, započeo je i završio svoju kratkotrajnu vojničku karijeru, u austrijskoj vojsci, da je kasnije nastavi u Turskoj Carevini, u kojoj je zablistao meteorskim sjajem.

Šta je mladog Latasa nagnalo da dezertira, ostalo je nejasno. Bio je mlad, izuzetno talentiran i ambiciozan, a osim materinskog jezika govorio je još njemački, mađarski i italijanski, tako da je bio predodređen za vojničku karijeru.

Prema jednima, dezertirao je zbog toga što mu je otac, u to vrijeme intendantski oficir u Gospiću, bio pronevjerio neki novac, pa je on, da bi zaštitio čast oca, preuzeo taj grijeh na sebe i svojim bijegom želio dokazati da mu je otac nedužan, a da je on, Mihajlo-Mićo Latas, stvarni krivac. Sam o tome nije govorio, ali je bio svjestan da mu je u oba slučaja karijera u austrijskoj vojsci bila zapečaćena. Zato je odlučio dezertirati, i to u Tursku, odnosno u Bosnu, jer mu je tamo bilo najbliže. Osim toga, u Turskoj mu se pružala mogućnost da ostvari svoje snove. Zar nisu i mnogi drugi, pa čak i nekadašnji čobani koji su imali talenta,

sposobnosti i energije, uspijevali da se uspu na najviše položaje, pa čak i do časti velikih vezira.

Sjećajući se sada tih dana kojih se inače nerado sjećao, Latas pokuša zaspati, ali su mu se misli neprestano rojile i on im se na koncu prepusti, nastojeći da se vrati i sjeti onoga što mu je u prošlosti bilo najprijatnije. S nelagodnošću odagna sjećanje na prve dane koje je proveo u Bosni, prvo u Livnu, a zatim Glamoču, u kojem je ostao tri mjeseca radeći kao sluga u kuli begova Filipovića. Onda se sa harnošću sjetio bogatog banjalučkog trgovca i trgovinskog posrednika hadžije Bojića, koji ga je velikodušno primio u svoju trgovinu, a zatim i u kuću. Bio mu je posebno naklonjen, osobito kad je Latas odlučio do pređe na islam.

Prisjećajući se svoga ulaska u hadžijinu kuću u kojoj je imao posebnu odaju, s toplinom se sjeti hadžinice koja se prema njemu odnosila kao prema rođenom sinu. Nije ga drukčije ni zvala već - Omerice, a on nju - mati.

Obuzet sjećanjima na te dane sam sebi obeća da će, čim mu se pruži prva prilika, otići u Banjaluku i posjetiti hadžiju i njegovu porodicu. Ukoliko su još živi i zdravi, jer otad je bilo prošlo gotovo dvadeset i pet godina, a hadžinica je već i tada bila slabašna. A sinovi?... Sigurno su se već davno poženili, pa stekli i unuke - osmijehnu se Latas, već posve rasanjen i premoren uspomenama.

Inteligitan, komunikativan i radoznao, Latas je sa zanimanjem slušao razgovore što su ih vodili trgovci, ulema i begovi koji su svraćali u hadžijinu trgovinu. Uskoro je o Bosni i prilikama u njoj znao više i bolje od svakog stranog konzula u Travniku. Istovremeno je marljivo učio turski, kao da je znao da će mu turski uskoro zamijeniti materinski jezik. Uz to je želio da se bar na neki način oduži hadžiji i njegovoj porodici, pa mu je počeo podučavati sinove matematici, pismu i geografiji, govoreći da će im to kao budućim trgovcima i te kako koristiti.

Nakon dvije godine, koliko je proveo u Banjoj Luci, Latas se uznemirio. Želio se uspjeti i poletjeti, jer su njegove želje i snažno probuđene ambicije prelazile prag hadžijine magaze i kuće. Njegova najveća ljubav bila je i ostala vojska, a njegovi snovi - karijera vojnika.

Hadžija mu je velikodušno pomogao. I sam se uvjerio da je mladić rođen za nešto bolje i više, nego da mjeri čohu i prodaje konjske potkove i hamove, ili da poručuje kahve i pripaljuje čibuke banjalučkim begovima i ulemi koji su svraćali u njegovu trgovinu.

Među mnogim prijateljima i poznancima koje je hadžija imao na raznim stranama bio je i vidinski paša Ibrahim-paša. I tako se dogodilo da je Latas jednoga dana s hadžijinim pismom i preporukom ostavio Banju Luku i uputio se u Vidin. Pri polasku je hadžiji i hadžinici smjerno poljubio ruku, istinski zahvalan za sve ono što su mu za vrijeme dvogodišnjeg boravka u njihovoj kući pružili i učinili.

- Omerica, sine, čuvaj se! - doviknula mu je uplakana hadžinica dok ga je brižnim pogledom pratila preko avlije.

- Ne brini, mati, ti znaš mene! - odmahnuo je rukom bezbrižno nasmijan.

U Vidinu je jedno vrijeme bio učitelj Ibrahim-pašinim sinovima koji su se također spremali za vojničku karijeru. I tamo je Latas naišao na sretnu zvijezdu. Ibrahim-paša mu je bio izuzetno naklonjen, uvjerivši se da je mladić talentiran i otesit i da bi bila prava šteta da se njegove sposobnosti ne razviju i ne iskoriste. Zato ga je poslije nekoliko mjeseci uputio u Carigrad, s ličnom preporukom velikom veziru Husrev-paši.

Latas je bio presretan. I posve siguran da se njegov san počinje ostvarivati. Nije više nimalo sumnjao da će njegova zvijezda bljesnuti i zasjati na carigradskom nebu. Veliki vezir ga je ljubazno primio i s njim porazgovarao, zadovoljan dojmom koji je Latas na njega ostavio.

Mladić je, po njegovu mišljenju, bio obrazovan, oštrouman i vanrednog vojničkog držanja, a uz to je, osim turskog, govorio i tri evropska jezika. Znači, imao je sve uvjete da mu se omogući služenje sultanu i Carevini i da uz to napravi vojničku karijeru. Napokon, zar ljudi iz krajeva iz kojih je i on, nisu dali Carevini toliko velikih ljudi u prošlosti?

Latas je ubrzo bio upućen na visoku vojnu školu u Carigrad, organiziranu po francuskom uzoru. Školovanje je završio sa izvrsnim uspjehom, a zatim je unaprijeđen u čin kapetana i postavljen za nastavnika u istoj školi.

Tada se zbio susret koji je bio sudbonosan u daljnjem Latasovu životu i karijeri. Tadašnji sultan Mahmud II posjetio je jednoga dana školu u kojoj je Latas bio nastavnik. Bivši austrijski kadet, a sada turski kapetan i vojni nastavnik bio je interesantan čak i za samog sultana, kojemu je Latas bio predstavljen. Svojom pojavom i vojničkim držanjem, a napose odgovorima na sultanova pitanja, Latas je ostavio vanredan dojam na sultana. Kao rezultat tog susreta uslijedilo je Latasovo unapređenje u čin majora i sultanova odluka da ga postavi za dvorskog učitelja svome sinu princu - prestolonasljedniku Abdulmedžidu.

Ulazak u dvor i među ljude iz vrhova Carstva otvarao je sva vrata i sve puteve mladom Latasu. Njegova je zvijezda počela sjati. Isprva skromno, da uskoro bljesne i ostane dugo na carigradskom nebu.

Godine 1839. umro je sultan Mahinud II, a na tursko prijestolje zasjeo je njegov sin princ Abdulmedžid, doskorašnji Latasov učenik. Umalo poslije toga Latas postaje general, s titulom paše. Zahvalni učenik nije zaboravio svoga učitelja.

Omer-paša Latas, kako to neobično zvuči! Isprva mehko, gotovo svakodnevno, a onda oštro, poput britve, kao vrh sablje. Kao jezik zmije.

Zaista je bio hladniji i britkiji od najoštrije sablje. Takvog su ga upoznali i Albanci i Kurdi, i Arapi i Bugari, a uskoro će ga upoznati i nepokorna bosanskohercegovačka feudalna aristokracija, a posebno dotad neprikosnoveni gospodar Hercegovine Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, kao i zlosrećni franjevac i doskorašnji Latasov prijatelj Ivan Franjo Jukić, uz bezbroj drugih, znanih i neznanih koje je Latas u crno zavio. Svaka buna i nemir u prostranoj, ali tada već iz temelja poljuljanoj Turskoj Carevini upamtila je Latasa.

1842. godine buknuo je ustanak u Albaniji i Latas je krenuo da ga uguši. Glavni zapovjednik turske vojske stavio mu je u zadatak da opkoli Skadar i spriječi pobunjenicima dopremu hrane. No Latas je bio nestrpljiv i nije mu se čekalo, već silovito udara, osvaja grad i hvata kolovođe pobune. Mušir, nezadovoljan njegovom samovoljom, otpasuje mu sablju i šalje ga pred vojni sud u Carigrad. No sultan se s tim ne slaže: vraća mu sablju i unapređuje ga.

Dvije godine kasnije buktu ustanak u Siriji, a zatim u Kurdistanu. Latas i tamo stiže. Nesmiljen je. Guši pobune, uspostavlja red, produžujući trajanje umornoj i oronuloj Carevini. Sultan mu je zahvalan: unapređuje ga u čin generala.

Uskoro za vrijeme sličnih akcija u Bugarskoj i Rumuniji, Latas se ženi s jednom prelijepom Rumunkom. Četrdeset i dvije su mu godine i u činu je seraskerserdari-ekrema, što je najviši čin u turskoj vojsci. Uspeo se do zenita. Stepenicama koje su bile pošćropljene krvlju, a okićene mrtvacima.

Sada je, eto, stigao i u Bosnu. Vratio se tamo odakle je davno krenuo. S tom razlikom što više nije ubogi vojni bjegunac ni hizmećar u kuli begova Filipovića, niti momak u trgovini hadžije Bojića, već turski mušir odjeven u blistavu maršalsku uniformu i s neograničenim ovlaštenjima za uvođenje tanzimata u ovoj nepokornoj pokrajini. Njegov dolazak u Bosnu trebao je označiti kraj svim dotadašnjim neuspjelim pokušajima na uvođenju tanzimata, odnosno reformi vojske i državne uprave, što ih je početkom devetnaestog stoljeća najavio i

započeo sultan Selim II, a nastavio njegov nasljednik Mahmud II, prozvan „đaur-sultan“, zbog novina koje je unio u život tadašnje Turske. A sada je to, poslije očeve smrti, istim putem nastavio mladi sultan Abdulmedžid, čije je zapovijedi Latas bez pogovora slušao i izvršavao.

Cilj tanzimata je bio da se ubrizgaju novi životni sokovi i udahne zapadni duh u oronuli organizam Turske Carevine koja je već uveliko glavinjala. Sultan Mahmud II nastavio je s korjenitom reorganizacijom vojske, nastojeći da iz ruku osionih i korumpiranih janjičara iščupa vlast koju su bili prigrabili. Istina, bili su to nekada neustrašivi ratnici koji se nisu ničega bojali, pa ni same smrti, vjerujući da se kroz kapiju smrti za sultana i Carevinu stiže do pred sama vrata dženneta. Ali, to je bilo onda dok se janjičari nisu smjeli ni ženiti niti bilo čim drugim baviti osim borbom i ratom, a kad nije bilo rata, onda ratnim igrama i vježbama. To je bilo u ono vrijeme dok su još prebivali u svojim kasarnama, umjesto u mehkim dušecima sa svojim ženama i milosnicama. No s vremenom, kroz stotine godina, od te elitne i neustrašive turske vojske, kičme Carevine, janjičari su se izrodili u ugojene trutove i nasilnike koji se nisu pokoravali nikome, ne zarezujući mnogo ni samog sultana. Janjičarska sila, koja je nekada satirala protivničke vojske i osvajala zemlje i gradove, sada se bavila dvorskim spletkama, masnim poslovima i ucjenama, proždirući čak i glave velikih vezira.

Odlučivši da jednom zauvijek obračuna s tom gomilom vječno nezadovoljnih bundžija, trutova i nasilnika, Mahmud II je želio umjesto njih uvesti nizam, tj. regularnu vojsku, u koju bi se mogao pouzdati. Za svoje planove pridobio je ne samo velikog vezira i carigradskog muftiju, već i samog janjičarskog agu, vrhovnog zapovjednika janjičara, zahvaljujući carskim darovima kojim ga je obasuo i još sjajnijim obećanjima koja mu je dao.

Janjičari, naslutivši da im se nešto sprema, zatražiše od sultana ne samo ukidanje tanzimata već i glavu velikog vezira, carigradskog muftije pa i samog janjičarskog age.

Sultan, odlučan da odigra ulogu poput ruskog cara Petra Velikog, nije više ni časa oklijevao. Hitno je sazvao divan i donio neopozivu odluku da se jednom zauvijek satru janjičari u koje se više ionako nije mogao pouzdati. Sultanu vjerne vojne jedinice prirediše jedne sparne junske večeri 1826. u Carigradu pravu Bartolomejsku noć. Te noći je što pobijeno i u more pobacano, a što u kasarnama topovskom vatrom sažeženo više od 6.000 janjičara. Od te noći janjičarsko ime nije se više smjelo ni spomenuti.

U to vrijeme, dok su se u Carigradu odvijali dramatičani događaji, u Bosni je vrilo. Isprva je uslijedio otpor tanzimatu, a uskoro i otvorene bune protiv Carevine. Sarajevski janjičari, čiji se odžak nalazio naspram Gazi Husrev-begova hamama, digoše se protiv ukidanja janjičarske vojske i za svoj protest pridobiše gotovo sve feudalne prvake kao i ostale janjičare u Bosni i Hercegovini. S istom oštrinom zajednički istupiše i protiv svih novotarija koje je donosio tanzimat, kao što je nošenje „tijesnog“, tj. evropskog odijela i fesa, koji su se već uveliko nosili u Carigradu. Po starom običaju oni i njihovi istomišljenici sastaviše arzuhal, odnosno molbu upućenu sultanu, tražeći da se janjičari ne ukidaju. Uz to se potrudili da za to pridobiju što veći broj uglednih ljudi, koji su trebali svojim pečatima potvrditi arzuhal. Među ostalim se obratiše i sarajevskom ugledniku Nuruddin-efendiji Šerifoviću koji je obnašao čast vođe plemstva, tzv. nakibu-l-ešrafa. No on odbi da stavi svoj muhur na arzuhal jer se bio opredijelio za tanzimat, pa već odjenuo evropsko odijelo i stavio fes na glavu, što je konzervativnim Sarajlijama posebno bolo oči. Još kad Šerifović umjesto da muhurlejiše arzuhal zatraži havan pa u njemu u znak protesta stuče svoj muhur, čaša se preli. Razjarena svjetina stiže ga na Jekovcu dok je jašio prema tvrđavi u koju se kanio skloniti, pa ga onako stara i slabašna svukoše s konja i kamenovaše. Tako kamenovan ležao je cijeli dan podno Žute tabije. Ispod gomile kamenja virio je samo Sarajlijama mrski fes. A taj isti fes uskoro će postati vanjski znak pripadnosti islamu u ovim krajevima...

Tih dana pred avlijskim i dućanskim vratima mnogih Sarajlija osvitale su gomile nabacanog kamenja, kao prijetnja i opomena šta ih čeka ako se povedu za primjerom kamenovanog Nuruddin-efendije.

Na vijest o zbivanjima u Sarajevu, Carigrad posla u Bosnu okrutnog Abdurrahman-pašu, bivšeg beogradskog vezira koji, čim stiže u Sarajevo, poče nemilice skidati glave. Premda je bio ramazan, nije minuo gotovo ni jedan dan, a da nije bilo smaknuto po dvadesetak i više ljudi. Njihove glave, koje su ćurčijski majstori punili slamom i pamukom, otpremene su u Carigrad, da se vidi kako Abdurrahman-paša ne spava i ne prašta. Pričalo se tada kako je Fadil-paša Šerifović, sin kamenovanog Nuruddin-efendije koji je nakon očeve smrti postao nakibu-l-ešraf, a uz to bio i vrstan pjesnik, ovim riječima popratio brojne žrtve koje je Abdurrahman-paša posmicao: „Svi oni nisu vrijedni i ne mogu nadoknaditi ni papuče moga rahmetli babe...”

Sarajlija Jovo Hadži-Besarović u svojim zapamćenjima o tim burnim i krvavim zbivanjima zabilježio je uz ostalo i ovo:

„Kada je Abdurrahman-paša sa svojom svitom stigao u Sarajevo, Sarajlije ga dočekaše i opali se 21 top kao pozdrav carskom veziru.

Poslije Abdurrahman-paša naredi da dođe po 20 do 30 ljudi iz Travnika, Banje Luke, Gradačca, Tuzle, Livna i drugih gradova. Svi su morali doći. Onda ih otpreme i zatvore u tamnice. Uz to dobavi još i neke Sarajlije.

Jednoga jutra počеше topovi pucati. Po 20-30 topova, što bi potrajalo po sahat-dva. To su davili ljude. Po tome smo u čaršiji znali koliko je ljudi smaknuto. Neki su se uz skupe pare uspjeli izbaviti.

Kad su mnoge posmicali, donesoše im glave na Ćumuriju ćupriju. Onda dođu kavazi u Ćurčiluk i kažu da paša traži deset majstora-ćurčija koji mogu dobro raditi. Oni pođu. Kad dođu, narede im da glave gule i pune slamom i pamukom pa u Stambol... Računam da je pobijeno oko 300 ljudi.

Kad je Abdurrahman-pašin zulum prevršio svaku mjeru, Sarajlije se dignu na oružje. Onda paša naredi da se izvuku topovi i iskopaju šančevi kod Čumurije, Šeherćehajine i Latinske ćuprije. Jašući na konju paša je lično obilazio šančeve i izdavao naredjenja.

Sarajlije se odmah obrate Visočanima za pomoć. Ovi se odmah dignu, izljube se i halale sa svojim i njih oko 1.500 krenu put Sarajeva. Tu, zajedno sa Sarajlijama, zauzmu šančeve i opkole pašu u njegovu konaku u Tulića kućama. Nakon dužeg pregovaranja dopuste mu da se povuče, s tim da u roku od jednog sahata mora napustiti Sarajevo.

Nadoše mu konja, vezir uzjaha na njega pa guleći bradu pođe na put. To sam svojim očima gledao“ - kaže Hadži-Besarović.

Stanje u Bosni i otpor tanzimatu tek se zaoštriše. Ajani su smatrali da je to koliko atak na njihova dotadašnja prava, toliko i na sam islam, s obzirom na novotarije u odijevanju i ostalom koje je tanzimat sobom nosio. Pritom su imali široku podršku u narodu. Sultanov pokušaj da naoštrene prvake na miran način pridobije za tanzimat, nije uspio. Tom prilikom njihova shvatanja najbolje se ogledaju u sljedećoj anegdoti:

Na sastanak koji je održan u Carigradu, dvojica od pozvanih prvaka, Mujaga Zlatar iz Sarajeva i derventski kapetan Mehmed-beg, došli su u dvor s čalmama na glavi. Na sultanov prijekor da bi im zbog čalmi mogao skinuti glave, derventski kapetan se jednom rukom uhvati za vrat, a drugom za čalmu, pa mu odgovori: „Padišahu, moreš je skinut’, al’ samo s glavom!“

Uvidjevši da Carigrad želi i u Bosni pošto-poto primijeniti tanzimat, prvaci se krajem januara 1831. okupiše u Tuzli i zaključiša da mu se silom odupru. Tom prilikom se izjasniše i za autonoman položaj Bosne, s tim da bosanski vezir bude domaći sin.

Kako je i skadarski paša Bušatlija, zvani Škodra-paša, bio također protiv tanzimata, sklopiše savez s njim. Za vođu pokreta izabraše Husein-kapetana Gradašćevića, 29-godišnjeg gradačackog

kapetana, čovjeka veoma bogata i ugledna. Njegovom izboru se međutim usprotiviše hercegovački prvaci Ali-paša Rizvanbegović, kapetan najvećeg dijela stolačke kapetanije s tvrdim gradom Stocem, i Smail-aga Čengiđ, muselim gatačko-pivski. Njih dvojica povukoše za sobom najveći dio Hercegovine. Time se Hercegovina opredijeli za tanzimat, a Bosna protiv njega. Bilo je to donekle shvatljivo, jer je Bosna imala mnogo više janjičara, a i plemstva od Hercegovine. Uz to se i hercegovački prvak Ali-paša Rizvanbegović, koji je bio vrlo ambiciozan čovjek, nije mogao pomiriti s tim da ga nadvisi Gradaščević, koji je bio mnogo mlađi i neiskusniji od njega. Osim toga, vjerovatno je smatrao nerealnim da će se Bosna moći izboriti za svoj novi status pored još uvijek moćnog Carigrada. Ocijenio je da je mnogo bolje biti uz sultana i za tanzimat, nego li se povesti za Gradaščevićem i ostalima.

Gradaščević, koga njegove pristaše nazvaše „Zmaj od Bosne“, izvojeva već u početku nekoliko vojničkih pobjeda. U martu 1931. krenu s vojskom prema Travniku i stade ga tući topovima, prisilivši bosanskog vezira Namik Ali-pašu na predaju. Zatim ga natjera da skinе mrsko nizamsko odijelo i fes, i odjene se onako kako su se stari veziri odijevali.

U junu iste godine Gradaščević izvojeva i drugu značajnu pobjedu, kad na Kosovu suzbi vojsku velikog vezira Mehmed Rašid-paše. No lukavi vezir obeća Gradaščeviću da će mu kod sultana isposlovati ferman za vezirstvo u Bosni ukoliko se primiri i vrati vojsku sa Kosova. Gradaščević se prevari pa stade na zmiju i krenu put Bosne, a veliki vezir udari na Skadar i prisili Škodra-pašu na predaju.

Po dolasku u Sarajevo, Gradaščevićeve pristaše proglasiše ga bosanskim vezirom s nazivom paše. On uskoro pređe u Travnik u kojem sebi uredi raskošan dvorac pun vezirskog sjaja, očekujući obećani sultanov ferman o svom postavljanju. Za to vrijeme svrgnuti bosanski vezir Namik Ali-paša, koji se bio sklonio kod Ali-paše Rizvanbegovića u tvrđi Stolac, počе kupiti vojsku protiv Gradaščevića.

U vojsku stupiše i mnogi kršćani, privučeni obećanjem da će se, nakon pobjede nad Gradašćevićem, izjednačiti u svojim pravima s muslimanima. U to vrijeme i sultan, u znak priznanja za pokazanu vjernost, naimenova Rizvanbegovića za pašu sa dva tuga i postavi ga za zamjenika bosanskog vezira.

Sukobi između Gradašćevića i Carigrada se nastaviše, jer od obećanja da će ga sultan postaviti za bosanskog vezira ništa ne bi. U međuvremenu je i Gradašćevićev ugled i utjecaj počeo jenjavati, pa su se i mnogi bosanski prvaci okrenuli protiv njega. Osim surevnjivosti, razlog je ležao i u njegovim samovoljnim postupcima i skidanju glava pojedinim ajanima i drugim uglednim ljudima. Tako je poslao na stratište tešanjskog i gradačackog kapetana, zatim travničkog kadiju i dvojicu muftija: tešanjskog i prusačkog, kao i neke druge, dok su mnogi preko Save pobjegli u Austriju, među kojima i Gradašćevićev rođeni brat.

Poslije nekoliko okršaja s promjenljivom srećom, osobito oko opsjednutog grada Stoca, dođe do posljednje bitke kod Pala blizu Sarajeva. Tu sultanova vojska pod zapovjedništvom Kara Mahmud-paše zadade konačan udarac Gradašćeviću, čemu su pridonijeli hercegovački prvaci Ali-paša Rizvanbegović i Smail-aga Čengić, koji također sa svojim četama stigoše na mjesto okršaja. Potučeni Gradašćević povuče se u Austriju, da se kasnije preko Beograda uputi u Tursku, gdje umrije vrlo mlad, u trideset i trećoj godini života.

Želeći još očitije posvjedočiti svoju odanost sultanu, Ali-paša i Smail-aga odmah nakon bitke kod Pala krenuše u Malu Aziju, kako bi pružili pomoć sultanovoj vojsci u borbi protiv odmetnutog turskog vazala Mehmed Ali-paše Egipatskog. Premda su zakasnili na bojno polje, jer je zauzimanjem velikih sila pobunjeni vazal dobio privremenu upravu nad Sirijom, sultan ih za pokazanu vjernost velikodušno nagradi: Ali-paša bi imenovan za vezira Hercegovine, čime

se Hercegovina odijeli od Bosne, dok je Smail-aga počašćen čašću kapidžibaše, odnosno carskog natkomornika. Kad su glomaznom i utilom Ali-paši pripasivali vezirsku sablju koju mu je sultan darovao, morali su promijeniti tri zlatom optočena opasača, jer ga nijedan nije mogao opasati. Na sultanovu upadicu da mu po krupnoći nema premca među evropskim velikašima, Ali-paša je bio veoma ponosan. Napokon je dočekao ono za čim je odavno žudio: postao je suvereni gospodar Hercegovine. U svom nastupnom govoru u Mostaru, u maju 1833, poslije svečanog čitanja carskog fermana pred okupljenim narodom rekao je uz ostalo i ovo: „Od ovoga dana niko ne treba da ide ni caru, ni u Stambol. Evo vam Stambol - Mostar, a evo vam cara u Mostaru!

Premda se dotadašnja vjernost i odanost Ali-pašina sultanu i Carigradu nije mogla osporiti, stvari se nakon njegova postavljenja za vezira izmijeniše. Posebno u pogledu tanzimata, jer nije više pokazivao ni volje ni želje za njegovo provođenje. Preuzimajući vezirstvo nad Hercegovinom, želio je biti i ostati njezin apsolutni gospodar.

Smrću sultana Mahmuda II i dolaskom na prijesto njegova sina Abdulmedžida, provođenje tanzimata tek je postalo aktuelno. Tome je mnogo doprinio veliki vezir Rešid-paša, čovjek evropskih pogleda i manira, ali i majka-sultanija, koja je uživala glas dalekovidne i mudre žene. Te godine je na svečan način i uz pucanje topova bio objavljen čuveni Hati-šerif od Gülhane (uzvišeno carsko pismo), koje je između ostalog obećavalo izjednačenje pred zakonom svih vjerskih i nacionalno izmiješanih podanika, zatim pravedno razrezivanje poreza prema stvarnom ekonomskom stanju, uvođenje opće vojne obaveze za sve muslimanske, a kasnije i nemuslimanske podanike, i ostalo. Međutim, bez obzira na primamljivu formu i sadržinu tanzimata, vladajući turski slojevi i činovništvo koje je te ideje i naredbe trebalo provoditi, shvatio ih je kao diplomatski potez Turske pred Evropom i kao verbalan blef da se stara Turska prikaže Evropi u novom i savremenijem ruhu. Zbog toga su i nade bosanske raje vezane uz tanzimat ubrzo pale u vodu.

Poslije nekoliko uzastopnih, ali neuspjelih pokušaja da se s tanzimatom krene s mrtve tačke, napokon je u Bosnu bio upućen sultanov najenergičniji i najpouzdaniji čovjek: Omer-paša Latas.

Latas je Bosnu i prilike u njoj dobro poznao. Još od svog boravka u Banjoj Luci. Dolazeći ovamo, ovaj put sa najširim ovlaštenjima koja je od sultana bio dobio, znao je šta hoće i šta mu je činiti.

Kao prvo i najvažnije, trebalo je slomiti, na koljena baciti i jednom zauvijek upokoriti samovoljnu bosanskohercegovačku feudalnu gospodu, pa se tek onda okrenuti na drugu stranu: ugušiti i zatrti probuđene slobodarske težnje bosanskohercegovačke raje i presjeći sve niti koje su se u Bosni i oko nje strpljivo plele. Prvo jedne, pa onda druge! Latas je bio suviše mudar i taktičan da bi se istovremeno borio na dva fronta.

Znajući to, kako su onda naivno zvučali Jukićevi hvalospjevi Latasu, a pogotovo dirljive zahvalnice što su ih uputili gvardijani fojničkog, kreševskog i sutjeskog samostana, u kojima se poslije Latasova krvavog obračuna s domaćim feudalcima između ostalog kaže:

„Omer-paša, mila majko naša!“

Sinovska nas dužnost naukuje i opiminje zamoliti Vašu Preuzvišenost da se udostojite ljudskim okom pogledati na neumornu zahvalnost poniznih srdaca, koliko sve bosanske raje, toliko osobito nas franciskana bosanskih, na koje ime mi starješine tri katolička samostana ovu našu slabu zahvalnicu s predubokim poklonom prikazujemo i u isto doba čestitujemo Vam s neispisanom radostju vaše pobjede i sretno po Vašoj mudroj hrabrosti dovršeni rat građanski u Bosni, Vaše slavno ime ostaće skopčano s povjesnicom Carstva i svijeta, i u njoj ćete sjati kao Danica na nebu vedrom...”

Neće proći dugo kada će i oni, kao i Jukić, kao i mnogi, umjesto onog „Omer-paša, mila majko naša!“, iz sveg glasa jauknuti: „Omer-paša, crna sudbo naša!“.

Poslije neprospavane noći u Šerifovića konaku u Sarajevu, Latas se digao mrzovoljan i neispavan. Stajao je i jedno vrijeme kroz širom otvoren prozor gledao u prostranu avliju konaka ukrašenu bujnim šimširima, sa sitnom kao sir ubijeljenom kaldrmom prošaranom šekaicima i drugim cvijećem, uz nekoliko paunova koji su se ponosno šepurili avlijom. Pri pomisli na poslove koji su ga očekivali, trgnu se i brzo spremi pa pozva ađutanta i poruči po berbera. Dok se brijao, izdiktira ađutantu raspored poslova za taj dan.

Najprije je trebalo obići čete koje su se bile ulogorile na Gorici i Alipašinom Mostu, zatim održati sastanak štaba i obići tvrđavu, a poslije podne pozvati na razgovor sve paše i istaknute bosanskohercegovačke prvake koji su prisustvovali jučerašnjem dočeku. Pri pomisli na Ali-pašu Rizvanbegovića koji nije bio na dočeku, unatoč njegovoj jasnoj poruci koju mu je uputio iz Novog Pazara, Latas frknu na nos i zareče se da mu to neće zaboraviti ni oprostiti.

Uskoro, praćen ađutantom i jednim vodom konjanika izjaha iz konaka i uputi se prvo na Goricu, a zatim na Alipašin Most, čije se polje bijelilo od vojničkih šatora.

Dok je u tišini obilazio postrojene čete, uputi zapovjednicima nekoliko oštih zamjerki zbog nereda koji je vladao oko šatora, pa krenu prema Sarajevu i tvrđavi. Naredi da se jaše pravo kroz čaršiju. Konjanički vod koji ga je pratio razdvoji se pred ulazom u čaršiju, pa jedna polovina pođe ispred, a druga iza Latasa i ađutanata.

Čim povorka ujaha u uvijek bučnu čaršiju, zavlada tajac. Glasovi umukoše, a čekići u Saračima prestadoše udarati po drvenim kalufima. Brojni prolaznici počеше se hitro sklanjati ustranu, a esnaflije i trgovci stadoše provirivati iz dućana i sa ćefenaka. Čauš, koji je jahao ispred povorke, očima je i kandžijom davao znakove čaršilijama da se dižu i ustaju. Čim se prvi digoše, i ostali se povedoše za njima, pa šutke i na nogama dočekaše Latasa.

On ih i ne udostoji pogledom. Onako tankovijast u struku, a ukipljen u sedlu, u tijesno skrojenoj uniformi ukrašenoj odlikovanjima i zlatnim lampasima, sličio je na ljutog stršljena. U tišini su se čuli samo udarci konjskih potkova o čaršijsku kaldrmu.

Kad povorka projaha kroz Sarače i zamače prema Baščaršiji, ljudi šutke posjedaše i zgledaše se. To je bilo prvi put da vezir umjesto kroz Varoš jaše prvo kroz čaršiju. Svima je bilo jasno da je po srijedi prkos. Zametnu se tih i ozlojeđen razgovor:

- Avdaga, vidje l' ti ovo?

- Vidjeh, jah...

- Paaaa?

- Zorli!

- Jel' de?

- Al' nejse, bilo je i žešćih. Naduraće se i to!

- Znam, al' ovaj je baška! Duskora je, vele, bio Švabo. Austrijski soldat.

- Čiji je da je, daleko mu kuća!

- I ja velim.

- Već, govori se da su se naše paše i ešraf žestoko pripali. Doš'o je, kažu, da hin pritegne. I da uvede nizam.

- Dolazili su i drugi, pa, šta je bilo?...

- Ništa, hava!

- Bojim se da s ovim neće bit' tako.

- Nejse, vidjećemo.

Poslije obilaska tvrđave i kraćeg zadržavanja na tabiji, sa koje se pružao širok pogled na suncem obasjano Sarajevo, Latas naredi da

topovi budu spremni, a momčad u stalnoj pripravnosti, nakon čega se uputi u grad gdje ga je u selamluku konaka već očekivao okupljeni štab. Pri povratku niz Vratnik pratilo ga je bezbroj pogleda iza odškrinutih vrata i iza gustih mušebaka na ašik-pendžerima.

Sastanak štaba kratko je trajao. Latas upozori oficire na stalnu budnost, jer da iznenađenja nisu isključena.

- Gospodo, Sarajevo je oduvijek bilo osinjak, odakle su počinjale sve bune i nemiri. Isto kao i Krajina, koju ćemo morati posebno običi da nas vide i shvate da više nema šale. Dalje, zbog stroge pripravnosti koja se od danas uvodi, izlazak vojnicima iz logora najstrože se zabranjuje, a jake konjičke i pješачke patrole odsad će stalno patrolirati gradom. Treba da smo im stalno pred očima. I pred očima i u mislima, jer sumnjam da će se olahko pomiriti s onim što im ferman donosi. Pogotovo njihovi osioni prvaci, od kojih bi svaki želio biti vezir za sebe. Vrijeme je da ih jednom zauvijek naučimo pameti. Ovih dana biće im pročitani carski ferinani, pa neka se usude da ne poslušaju i ne pokore mu se. Neka se samo usude! Na svaki, pa i najmanji znak nemira, naš će odgo vor biti nesmiljen. U tvrđavi sam naredio da topovi budu spremni i upereni prema gradu. Zlu ne trebalo.

Na pitanje o redovnom snadbijevanju četa mesom, pšenicom i ostalim, i blizu dvije hiljade konja potrebnom krmom, Latas je bio kratak: „Sve što treba, rekvirirati! Prvenstveno od begova i bogatijih aga. Neka intendanti pitaju muhtare, oni će im dati najbolji odgovor gdje će šta naći.“

Na kraju sastanka naredi da samo članovi štaba mogu stanovati izvan logora, u obližnjim kršćanskim kućama oko Šerifovića konaka, a svi ostali u logoru, zajedno s momčadi. „Smatrajmo, gospodo, da smo na ratnom pohodu pa se tako i ponašajmo!“ - bile su riječi kojim je zaključio sastanak.

Poslije podne održan je sastanak s bosanskohercegovačkim prvacima. Bilo je prisutno oko šezdeset pozvanih, a jedini koji je izostao bio je Ali-paša Rizvanbegović. Umjesto njega i ovaj put je došao sin mu Hafiz-paša.

Kako je koji od prvaka stizao, Latasov ađutant bi ga dočekivao, a jedan od oficira pratio do selamluka. Začudo, nikog drugog osim pozvanih u samluku nije bilo. Ni uobičajena kafa nije se služila. Prvaci su, utihli i zbunjeni, sjedili po minderima, praveći se kako tobože ne osjećaju hladnoću kojom su dočekani.

Prošlo je više od pola sata kad su se vrata na susjednoj odaji naglo otvorila i Latas ušao. Umjesto selama digao je ruku na pozdrav, prešao dugim pogledom preko prisutnih koji su se bili digli na noge i dao im znak da sjednu. Stao je iza pisaćeg stola i popravljajući ešarpu na dolami obratio im se:

- Pozvao sam vas da vam saopštim da će u današnji dan biti svečano pročitani carski fermi koji donosim. Neka vam riječi Njegova Veličanstva sultana budu uputa i opomena šta se zahtijeva i očekuje od vas. Upozoravam vas, da se ničija neposlušnost i samovolja neće više trpjeti!

Tu se Latas kratko iskašlja i upirući oštar pogled u Hafiz-pašu nastavi:

- Ovdje ne vidim Ali-paše Rizvanbegovića kome sam, dolazeći ovamo, poručio da me čeka u Sarajevu. Nije me poslušao, mada je moja poruka bila jasna. I ovaj put je, kako vidim, poslao sina, iako sam ga upozorio da mi ne šalje nikakvih vekila.

Gledajući oštro u Hafiz-pašu, Latas zašutje.

- Paša hazretleri - diže se da mu odogovori Hafiz-paša. - Ocu je žao što nije mogao doći, ali njegovo zdravlje i godine...

- Neću to ponovo da slušam! - oštro ga prekide Latas. - Poručite mu da u današnji dan mora biti u Sarajevu! Ako treba, donesite ga na leđima! Jer, ako ja budem slao po njega, zlo će biti!

U mučnoj tišini koja zavlada, Latas se ponovo obrati prvacima i to ovaj put nešto blažim tonom:

- Mislim da smo se razumjeli. Želim da vas ovako okupljene ponovo vidim u današnji dan. Zajedno s narodom.

Uz vojnički pozdrav, Latas se okrenu i napusti selamluk.

Dok su se zbunjeni prvaci šutke dizali i u grupama izlazili iz Konaka, Mustaj-paša Babić, jedan od sarajevskih prvaka, u čudu vrteći glavom poluglasno se obrati paši Šerifoviću: „Ja čudna krmka, pobogu si brat! Kako nas samo dočeka i isprati!... Ma šta on misli, da mu pas mater!...“

Latas je volio pompu. S pompom je ušao u Sarajevo. S pompom je pripremio i čitanje carskog fermana. Znao je da pompa djeluje na ljude. Da ih fascinira, čini sitnijim, slabašnim i poslušnim pred silom i sjajem s kojim se nastupa.

Veliki prostor musalle crnio se tog dana od okupljena mnoštva. Ponovila se slika sa Latasova dolaska u Sarajevo.

Puk pješadije i dva eskadrona konjice držali su špalir, dok se svijet žagoreći tiskao prema cvijećem okićenoj tribini. Uskoro su zagrmjeli topovi sa Bijele tabije, a odozgo, niz Čemalušu, dolazila je grupa raskošno opremljenih konjanika. Naprijed je, u društvu bosanskog vezira Hafiz-paše jašio Latas. Obojica su bili u paradnim uniformama s fesovima na glavi i brojnim odlikovanjima na grudima. Iza njih je jašilo deset bosanskohercegovačkih paša i hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović. Bili su šutljivi i ozbiljni kao da prate dženazu.

Najstariji i najmarkantniji među njima bio je Ali-paša. Premda već u sedamdesetoj, još uvijek je krepko djelovao. Onako glomazan, jašio je malo nakrivljen, jer zbog desne noge u koju je poodavno bio osakatio, nije mogao dohvatiti stremena. S lijeve strane jašio mu je sin Hafiz-paša.

Da li je starac tog časa mogao i pomisliti da će uskoro doći dani kada će, za sprdnju svijetu, bespomoćan i vezanih ruku, jašiti Bosnom na šugavoj mazgi, koju će sa štapom u ruci goniti Hafiz-paša. A da ironija bude veća, Latas mu je prije toga bio priredio svečani doček. Uistinu je bio nemilosrdan u ponižavanju svojih pritivnika.

Uskoro je u grobnoj tišini počelo čitanje carskog fermana. Snažan glas oficira koji ga je čitao odjekivao je musallom. Riječi su se sustizale i poput klinova zabijale u glavu okupljena mnoštva. Posebno domaćih paša i ostalih prvaka.

„...Stari način državne uprave koji je davao mnoge prigode zloupotrebama, nije mogao osigurati potreban mir gradovima ni spokojstvo građanima. Vladalo je vječito nespokojstvo u pokrajini, čime su se koristili jedino buntovnici koji su, međusobnim dogovorom, tvorno napadali siromašno stanovništvo i raju, čineći im razna nasilja, zbog čega sam odlučio da i na Bosnu protegnem ove reforme.

Da bi se ova pokrajina spasila od ovog nesnosnog stanja i time učvrstila vjera i država, kao i blagostanje domovine i naroda, moja je carska želja da se i u Bosni, kako mi je s Božjom pomoći uspjelo po cijeloj mojoj Carevini, provedu nove reforme i pravični zakoni.

Ti, koji si zapovjednik vojske, imenujem te mojom carskom odredbom opunomoćenikom u provođenju ovih reformi u sporazumu s valijom, a za potvrdu šaljem ti s mog carskog divana ovaj moj ferman... Tako uzmite na znanje i vjerujte mome carskom znaku!

Pisano i Carigradu sredinom redžeba 1266. (maja 1850.)

U tišini koja nastade, progovori Latas. Bio je kratak. Njegove su riječi poput udarca biča padale po okupljenim prvacima. Pitao je prijeteći:

- Čuli ste šta kaže ferman Njegova Veličanstva sultana. A sad vas pitam: hoćete li primiti ove carske zapovijedi bez ikakva protivljenja? Hoćete li dati mladiće u nizam? Kažite, da vas čujem!

U mukloj tišini koja zavlada Latas pređe pogledom preko prvaka. Oči mu se suziše i potamnješe. Pa onda ledenim glasom zaprijeti:

- Ako dobrovoljno ne primite tanzimat, primićete ga silom! Zapamtite! Jer, dosta je bilo vašeg okolišanja!

Prvaci se šutke zagledaše. Onda zabruja žagor i provališe riječi: - Čuli smo šta kaže ferman. Čuli smo, i pokoravamo se!... Neka Allah poživi Njegovo Veličanstvo sultana!

U tom času ni oni, a ni Latas, nisu povjerovali obećanjima koja su data. Latas je to odmah i pokazao: naredio je da se u Sarajevu zadrže Ali-paša Rizvanbegović i derventski kapetan Muhammed-beg, uz dvojicu Sarajlija: Mustaj-pašu Babića i Fadil-pašu Šerifovića. Nisu bili zatvoreni, ali se nisu smjeli kretati ni sastajati s ljudima. Bili su neka vrsta talaca. Latas je želio da onemogući svaku njihovu akciju i dogovor s ostalima, kojima je to trebalo biti opomena i pouka da s njim nema šale.

Još se neko tih dana svrstao u Latasove protivnike. Bio je to novi bosanski valija Hafiz-paša, koji je neposredno prije Latasa došao u Sarajevo. Bio je to čovjek takta, pravi svileni Carigradlija, kojemu je smetala Latasova silovitost. Smatrao je da se na taj način neće postići željeni cilj, pogotovo u Bosni, u kojoj su ljudi i buntovni i borbeni, ali isto tako ponosni i osjetljivi na svaku uvredu i poniženje koje dugo pamte i vraćaju. On je to svoje neraspoloženje i neslaganje s Latasom uskoro i pokazao: zatražio je od Porte da se Latas povuče iz Bosne, jer će u protivnom izazvati još veću nesigurnost i nemir.

Nekoliko dana nakon čitanja fermana Latas je odlučio da pohodi Krajinu, u kojoj su se osjećali prvi znakovi nemira. Mada je ponoć bila davno minula, u njegovu štabu u Šerifovića konaku u svim je odajama gorjelo svjetlo. Štabski oficiri su svaki čas ulazili i izlazili iz Latasove radne sobe. U prolazu su se čule čas mađarske, čas poljske, čas turske riječi.

I u vojnim logorima na Gorici i Alipašinu Mostu te je noći vladala užurbanost. Miješali su se ljudski glasovi i povici s rzanjem uzemirenih konja, dok su na mnogim mjestima gorjele vatre premda je bila druga polovina avgusta. Pokret trupa bio je naređen u četiri sata ujutro.

Polazeći u pohode Krajini, osinjem gnijezdu Bosne, kako ju je sam nazivao, Latas je želio pokazati da je pokorio i one koji su bili najnepokorniji. Pratilo ga je oko 4.000 nizama, četiri eskadrona konjice, odred Arnauta i topova. Sarajlije, koji su tog jutra bili pošli na rani sabah u Begovu džamiju, šutke su se sklanjali u susjedne sokake čim bi ugledali Latasa i pratnju koji su jašili niz Čemalušu.

Pri polasku iz Sarajeva, Latas je izdao kratku zapovijed divizioneru Avdi-paši: „Ako primijetite išta sumnjivo, bombardirajte grad!“. A onda se okrenuo valiji Hafiz-paši: „A vi, molim vas, dobro pazite na taoce. Posebno na starog lisca Ali-pašu! S tim ljudima čovjek mora biti stalno na oprezu!“

Poslije kraćeg zadržavanja u Travniku, koji je preživljavao svoje posljednje vezirske dane, jer je vezirska stolica uskoro trebala biti prenesena u Sarajevo, Latas je krenuo prema Banjoj Luci. Nakon dvadeset godina ponovo se vraćao u grad za koji su ga vezale mnoge uspomene. Tu, u Banjoj Luci, našao je ne samo sigurno utočište, nego i više od toga: topli dom hadžije Bojića u kojem je započeo prve sitne koračiće u susret slavi koja ga je čekala. Sjećajući se sada tih davno prohujalih dana, bio se raznježio. Učinilo mu se da u jednom trenutku čuje brižni glas hadžinice dok ga pita: „Omerica, sine, jesi l' se umorio?“ Tako ga je obično dočekivala kad bi se pred akšam vraćao iz hadžijina dućana.

„Da li je još živa?“ - izgovori poluglasno, našta se ađutant nagnu u sedlu i upita: „Paša hazretleri, nešto ste rekli?“

„Ne, samo tako...“ - odmahnu on rukom i podbode konja.

U Banjoj Luci mu je bio priređen vanredan doček. Ni traga o nekoj buni, osim pojedinačnih glasina da je tu i tamo narod uznemiren, jer ga podbadaju poznate bundžije i nezadovoljnici. Dopače, dolazili su brojni Krajišnici iz raznih krajiških gradova da bi izrazili svoju vjernost i poslušnost sultanu, kao i spremnost da prime tanzimat. Neki su mu čak i ruci prilazili. Oprezni i nepovjerljivi Latas bio se i sam raskravio.

Onda su mu donijeli vijest koja ga je posebno obradovala: da su u domu hadžije Bojića svi živi i zdravi. I da ga žele vidjeti i pozdraviti.

Poručio je da će ih posjetiti.

Preko kaldrmisane avlije u Bojića kući bili su prostrti ćilimi. Svi ukućani izašli su na avliju da ga na nogama dočekaju. Hadžijini sinovi bili su se davno poženili i kućna se čeljad gotovo utrostručila. Hadžija se još uvijek krepko doimao, mada je bio posve osijedio i starački se srastao. Hadžinica, sićušna starica, čekala ga je u kući, jer već poodavno nije mogla na noge.

Latas se pojavio u punom sjaju. Dojašio je s pratnjom i pred avlijskim vratima sjašio, pa u pratnji ađutanta ušao u avliju. Uzbudjenog hadžiju toplo je zagrlio, a hadžijini sinovi, njegovi nekadašnji učenici, izljubili su ga u ruku dok ih je on radoznalo gledao.

- Mašallah, teško bih vas prepoznao! Ostavio sam vas kao dječake, a sad ste, sigurno, već odavno očevi!... Ti si Husein, a ti Mehmed, je li tako?

- Jok, paša, ovo je Mehmed, a ovaj drugi Husein - ispravi ga hadžija, našta se Latas slatko nasmija.

- A ovo su, paša, njihova djeca, a moji unuci. A ovo su mi, biva, snahe... - pokaza hadžija na mlađariju i nevjestu.

- Mašallah, mašallah, puna kuća čeljadi!... A mati, gdje je mati?
- okrenu se Latas, očima tražeći hadžinicu.

- Sijeda je u kući. Noge su je izdale, pa nije mogla da te na avliji dočeka. Nemoj joj zamjeriti. A jedva čeka da te vidi!

Latas se okrenu ađutantu i prišapnu mu da daruje djecu, a onda pođe u kuću.

Čim je ušao u hajat, osjeti onaj dobro mu poznati miris anduza koji je hadžinica uvijek stavljala u mangalu i kojim je kuća stalno odisala.

- Mati! Gdje si, mati?... - viknu i zastade na hajatu.

- Evo me, evo!... - dopre tih glas iz susjedne odaje.

Zastao je uzbuđen kad ju je ugledao. Sjedjela je poput paučka na šiltetu ispod sećije, u bijeloj keranoj šamiji na glavi. Lice joj je bilo iskopnjelo i starački bijelo, s malo rumeni na jabučicama ispod očiju, punih brižne topline.

- Mati! - uzviknuo je i prišao joj, prignuvši se da je poljubi u ruku.

Gledala ga je u nedoumici.

- Mati, zar si me zaboravila... Ja sam, Omerica, tvoj Omerica!

Još uvijek ga je u nedoumici gledala.

Zar je to njezin Omerica? Zar ovaj zlatom okićeni tuđinac s progušanom kosom i u naokrug podrezanom bradom, sa zlatnom sabljom o bedru i bijelom rukavicom na ruci... A gdje su mu one crne čakšire i šareni pojas u koji se uvijek utezao?... Jok, nije to on, nije!... Pa i glas mu je drukčiji, hrapav...

- Šta je, mati? Zar me nećeš poljubiti? - pitao je s veselim prijekom u glasu.

- Jok, nisi ti moj Omerica!... - šapnula je odmahujući glavom.

- Ama, mati!

- Skinu to s glave i sagni se! - rekla je nekako strogo. Poslušao je. Skinuo je fes i sagnuo se, primakavši glavu njezinu krilu.

Hadžinica poče prstima prebirati po njegovoj progušanoj kosi. Kao da nešto traži. Najednom se strese i suho zaplaka, privijajući ga uza se. - Omerico, sine! Živ ti meni bio! Sad vidim da si ti!

Davno, prije dvadeset i više godina, jedne ramazanske večeri dok je hadžinica pripremala iftar, htio je da se našali s njom. Napravio je praskalicu, zapalio fitilj i bacio je na pod, praveći se tobože nevješt. Praskalica je poput puške odjeknula, a on prsnuo u smijeh. Preplašena hadžinica, koja je tog časa držala mašice u rukama snažno je zamahnula

i udarila ga po glavi. Oboje su nakon toga vrisnuli: on od boli, a hadžinica od straha kad je ugledala krv koja ga oblila, jer su mu se mašice bile duboko usjekle u kožu. Otada mu je ostao stalan biljeg na glavi po kojem ga je hadžinica sada prepoznala.

- Omerica, sine, da sam te u putu srela, nikad te ne bi prepoznala! - nježno mu je tepala, zagledajući mu se u oči i privijajući ga uza se.

Rastajući se od hadžinice, poljubio joj je ruku i obećao da će je opet pohoditi. Pri tom joj je darovao skupocjen tespih.

- Mati, ovo ti je da me se svaki dan sjetiš! - rekao je i zagrlio je.

- Hoću, sine, hoću! Hajde, s hajrom. I čuvaj se! Ne daj, sine, da neko na te zaplače!

Opraštajući se s ostalim ukućanima, još uvijek mu se činilo da čuje kako mu hadžinica brižno govori: „Ne daj, sine, da neko na te zaplače!...“

Uzjašivši, još jednom je bacio pogled na brojne ukućane koji su bili izašli na sokak da ga isprate. Nevjeste su držale djecu u naručju. Jedno je dijete glasno plakalo.

- Bože - pomisli on - koliko ih je! Njih dvoje staraca već su na izmaku, ali, došli su i dolaze drugi. Kako se ljudi brzo smjenjuju! Tako će, uskoro, biti i sa mnom. I zašto sam uopće i dolazio u Bosnu? Šta ja tu tražim? Nije li sve skupa besmisleno i suvišno?... Kako me je samo ova dobrodušna starica izbacila iz ravnoteže! Kako me je samo...

Te malodušne misli načas ga obužeše, pa u želji da im se otme i iščupa, snažno podbode konja koji se prope i jurnu. Iznenadena pratnja u čudu zastade pa onda i oni natisnuše za njim.

Na putu iz Banje Luke, prodirući u Krajinu, Latas se zaustavi na prostranom Prijedorskom polju, nadomak samog grada. Mada je septembar bio na pragu, a noći pro hladne i svjež, logorovao je zajedno

s vojnicima. Sve se činilo mirno i tiho. U svom prostranom šatoru na čijem je vrhu blistala zlatna jabuka s polumjesecom, svakodnevno je primao krajiška izaslanstva. Među ostalim je primio i čuvene krajiške bundžije Ali-agu Kedića i Ibrahim-efendiju Kapića koji su bili uzbunili Krajišnike, a sada su došli da mu se poklone i iskažu svoju lojalnost sultanu. Ali, prije toga su obojica energično odbila da pred šatorom odlože oružje. Kad su mu to javili, Latas se jetko nasmijao i naredio da ih puste pod oružjem. Istog časa sagledao im je sudbinu: Kapića su uskoro ubila dvojica plaćenih ubojica koje je Latas preko svojih ljudi ubacio u njegove redove. Iz dugih šišana sasuli su mu vrelo olovo u glavu. Kedić je pao nešto kasnije.

U Krajini je Latas doživio i svoju prvu pobjedu: Krajina je prva dala regrute za nizam. Oko 400 mladih Krajišnika krenulo je prema Sarajevu, praćeno Latasovim vojnicima. Kad su prolazili kroz Banju Luku govorili su: „Eto, svi govore da smo bundžije, a mi smo se prvi odazvali sultanu...”

Ali, u Krajini je Latas još nešto dočekao. Ostvarila se njegova ranija sumnja koja ga stalno opsjedala: stigao mu je haber da se na raznim stranama sprema oluja. Zbog toga je, umjesto u Stari Majdan, hitro krenuo prema Sarajevu.

Situacija koju je zatekao bila je više nego zabrinjavajuća. Prijetila je eksplozijom. Štaviše, bosanski valija Hafiz-paša, koji je ostao u Sarajevu i kome je Latas povjerio na čuvanje Ali-pašu Rizvanbegovića i još neke prvake, sviju je u međuvremenu bio pustio. Ali-pašu je navodno pustio zbog toga da u Mostaru, prema ranijem dogovoru s Latasom, pripremi smještaj za 1.500 nizama koje će tu stacionirati i da im osigura 200 tovara pšenice za ishranu. Koliko se međutim moglo vjerovati u iskrenost starog Ali-paše koji je još prije Latasovog dolaska u Bosnu na sastanku s mostarskom ulemom jasno i glasno rekao da je Latas đaur od kojeg će svima „zakukati crna kukavica“, uskoro će vrijeme pokazati. Istina, pri dolasku u Mostar naredio je da se isprazni na desetine kuća za smještaj nizama i da se

prikupi 200 tovara pšenice, poslije čega se pokupio i otišao u svoj ljetnikovac na Buni.

Nezadovoljni Mostarci, već otprije ogorčeni na Alipašu zbog njegova samovlašća, a istovremeno zabrinuti zbog dolaska nizama među kojima je bilo dosta stranaca-đaura koji će im „obraz gaziti“, uputiše arzuhal Latasu navodeći da će sultanu dati sve što treba, samo da im se ne šalje nizam i da se smijeni Ali-paša. A kad im Latas odgovori da se sultanova volja ima izvršavati, u Hercegovini planu buna. Komandu nad pobunjeničkom vojskom preuze Ibrahim-aga Pijulija, Ali-pašin kavazbaša, čovjek izuzetno energičan, ali grub i nesmiljen, koji je znao djelovati na masu. On se odmah s vojskom uputi u Konjic, kako bi spriječio prodor Latasovih četa iz Bosne u Hercegovinu.

Kakvu je ulogu u svemu tome imao Ali-paša, teško je reći. Iz jednog izvještaja austrijske komande za Dalmaciju, kao i iz anonimnih bilježaka jednog od ljudi iz Latasove blizine, dobiva se dojam da je Ali-paša mnoge konce držao u svojim rukama. Štaviše - kaže spomenuti anonimus - saznalo se da je on na jednom tajnom sastanku prvaka u Sarajevu vodio glavnu riječ i da je „sjeme svega koje su prvaci posijali poteklo od njega“. A baš tih dana, dok je u Mostaru vrilo, Ali-paša je uputio pismo Latasu u kojem optužuje 40 uglednih Mostaraca da zbog njihova držanja i protivljenja ne može obaviti zadatke koje mu je Latas povjerio. Kad se u Mostaru za to saznalo, uslijedilo je drugo pismo Latasu, puno optužbi protiv Ali-paše. Uz ostale, pismo su svojim pečatima potvrdili mostarski biskup i vladika Josif.

Ne samo u Hercegovini već i u Bosni situacija nije bila ništa bolja. Tako su u Tuzli i građani i seljaci u znak protesta protiv reformi trgali kićanke sa fesova koje su nosili nizami, ne dozvoljavajući komisiji da obavi popis regruta, u Zvorniku su se zaklinjali da će radije izginuti nego li stupiti u nizam, a u Gradačcu je svjetina obila barutanu i razgrabila municiju. I iz Krajine su, nakon kratkotrajnog zatišja, stizali glasovi da je buna na pomolu.

No, bez obzira na sve to, Latas nije gubio glavu. Nije mu to bilo prvi put da se zatekao na tlu koje podrhtava. Naprotiv. Uzbudio se poput hrta kad ugleda istjeranu divljač.

Djelovao je brzo i sistematski. Hitno je zatražio da se bosanski alija Hafiz-paša digne iz Bosne, jer da su njegovi postupci i držanje štetni po stvar tanzimata. Dok je Tatar tu poruku nosio u Carigrad, Latas nije imao pojma da je isti takav zahtjev prije njega bio uputio i Hafiz-paša, tražeći da se Latas povuče iz Bosne. No Hafiz-paša je pri tom potcijenio značaj i ugled koji je Latas uživao u Carigradu, tako da je drugi Tatar, iz istih stopa, donio ferman kojim se Hafiz-paša skida sa položaja bosanskog valije.

Na sastanku štaba koji je zatim održao, Latas je iznio nastalu situaciju. Zadjenuvši, po običaju, kažiprst desne ruke za ešrapu i prešavši zamagljenim pogledom svojih zelenih očiju po prisutnim oficirima, kratko je rekao: „Gospodo, počelo je!“

Niko se od prisutnih nije uzbudio. Napokon, što su oni mogli osjećati za ovu zemlju u koju su došli s jednom jedinom misijom da je upokore; šta su oni znali i osjećali za njene ljude, njihove nade, želje i muke? Oni su tu da izvršavaju zadatke za koje su plaćeni, kao što su ih izvršavali svugdje gdje su ih slali. Rat je bio njihov zanat. Njihov život.

- Gospodo - nastavio je Latas - nešto slično sam i očekivao. Ovu zemlju i njene ljude prilično poznajem, pa zato nisam iznenađen. Molim da pažljivo saslušate plan operacija koje kanim poduzeti, a onda želim čuti vaše mišljenje i eventualne prijedloge.

U svom daljnjem izlaganju bio je precizan i određen: Sarajevo je trebalo držati pred ždrijelima uperenih topova, a njegovim stanovnicima staviti do znanja da će grad u slučaju nemira biti bombardiran i sažeužen. Jedan od komandanata, sa 1.500 vojnika i nešto Arnauta, krenuće u pravcu Podrinja, dok će general Mustafa-paša Minhanlija sa istim snagama poći prema Jajcu. Pukovnik Skenderbeg sa 2.000 vojnika, 200 Aranuta i nekoliko topova kreće u pravcu Konjica sa zadatkom da razbije jake ustaničke snage koje su se tamo koncentrisale, ili u najmanju ruku, da spriječi njihov prodor u Bosnu i onemogućući im da

ugroze Latasovo zaleđe. Sam Latas, sa glavninom preostalih snaga, dijelovima artiljerije i ljudima arnautskog vojvode Đuleka krenuće put Posavine gdje se ustanak opasno rasplamsao.

Kako raspoložive snage po Latasovu mišljenju nisu bile dovoljne za uspješan i brz ishod predviđenih operacija, zatraženo je hitno pojačanje iz Bitolja s novim kontingentom Arnauta, koji su za borbe na sličnom terenu nenadmašivi. Hitri su, okretni i napadaju šutke i iznenada, kao lasice - naglasio je Latas.

Kao glavu ustanka u Posavini Latas je označio utjecajnog Mahmut-pašu Tuzlu iz Tuzle, a u Hercegovini Ali-pašu Rizvanbegovića, kojemu je kavazbaša Ibrahim-aga Pijulija, po Latasovu mišljenju, služio kao oruđe. Na čelu ustanka u Krajini stajali su otprije poznati Ali-aga Kedić, Ibrahim-efendija Kapić i bajraktar Redžić.

Vojska koja ostaje u Sarajevu biće povučena u logor na Gorici, gdje se već bila sklonila i Omer-pašina supruga sa kćerkom i poslugom.

Kako na izneseni plan operacija nije bilo primjedbi osim nekih tehničkih detalja koje je trebalo razraditi, Latas naredi da mu se istog dana privedu predstavnici grada. Ne dopuštajući im da sjednu, održao im je oštru i kratku lekciju:

- Pošto su vaši vajni prvaci pogazili obećanje da će se pokoriti tanzimatu i nahuškali zavedeni narod na oružje, upozoravam vas da će grad na najmanji znak nemira biti bombardiran i sažežen. Dalje, komandant grada uzimaće od večeras pa nadalje svake noći po 12 vaših uglednih sugrađana, koji će služiti kao taoci. Mislim da vam je jasno šta to znači. To je sve što sam vam imao reći, a vi sad razmislite!

Nakon toga im je okrenuo leđa, dajući im na znanje da je razgovor završen i da mogu ići.

U Sarajevu je nakon toga zavládala panika. Trgovci su počeli sklanjati robu u daire i tvrde kamene magaze. Sve je uzavrelo kao u košnici. Govorilo se ustrašenim polušapatom. Samo se čuveni sarajevski nabodica, kasap Mušo Srna, raskrivio nasred čaršije: „Ih, kad se prije usraste, jadni ne bili! Ne brinite, boni, i njega će đavo odnijeti

ko što je odnio tol'ke prije njega. A Miljacka će teći ko što teče. Jakako!“...

Latas je brzo i silovito prodirao prema Posavini, da se uskoro na Vučjaku kod Modriče sukobi sa 12.000 posavskih ustanika. Nakon četvorodnevnih ogorčenih borbi sa trostruko jačim ustaničkim snagama uspio je izvojevati značajnu pobjedu, pri čemu je palo više od 2.000 ustanika. Cinik i zlopamtilo kakav je bio, uputio je tim povodom pismo beogradskom veziru u kojem ga moli da njegovu „ljubljenom prijatelju“, bivšem bosanskom veziru Hafiz-paši koji se nalazio u Beogradu, prenese sljedeću poruku:

- Pozdravite mi moga ljubljenog prijatelja Hafiz-pašu i recite mu neka za neko vrijeme ne jede riba iz Save jer su se one bosanskim mesom hranile, koje sam im kod Dobora u Bosnu stjerao...

Poslije pobjede na Vučjaku, Latas je pobjedonosno ušao u Tuzlu, gdje se dočepao velikog blaga starog Tuzla-paše, koji je u Posavini bio i značio isto ono što i Ali-paša Rizvanbegović u Hercegovini. Zajedno s blagom, u ruke mu je pao i sam Tuzla-paša. Njega je Latas na „časnu vojničku riječ“ domamio iz Vinkovaca gdje se bio sklonio zajedno sa zapovjednikom gradačačke tvrđave Mehmed-begom Gradašćevićem. Obojica su mu naivno povjerovali i obojica su se ljuto pokajali.

Iz Tuzle se Latas povratio u Sarajevo. Vraćao se pobjedonosno i pompezno. Dok je glazba svirala, on je jašio na svojoj arapskoj bedeviji, a iza njega su trojica nizama nosili na jastucima zarobljene insignije starog Tuzla-paše: draguljima ukrašenu sablju, nož i zlatom optočenu pušku. Iza toga je, umoran i skršen, posađen na mršavu kljusinu jašio Tuzla-paša. Pratili su ga tuzlanski kadija i još sedmorica posavskih prvaka koji su jašili na samaricama, a pozadi njih je glavinjala grupa ostalih posavskih prvaka koji su išli pješice, povezani u drugi zajednički sindžir. Iza njih je išla vojska: nizami, Arnauti, topovi.

Vojnici su pjevali otegnute anadolske pjesme, a pisak zurli sličio je siktanju ljutih guja, svrdlajući u samom mozgu. I dok je bedevija pod Latasom nemirno poigravala, iz logora na Gorici grmjeli su topovi...

Nekoliko dana po Latasovu povratku, u Sarajevo su stigla dvojica čestitara iz Stoca, koje je poslao Ali-paša Rizvanbegović, da u njegovo ime čestitaju Latasu na velikoj pobjedi koju je izvojevao nad ustanicima u Posavini. Želio je time da iskaže svoju lojalnost prema Latasu i tanzimatu. Čestitari su bili Ali-pašin sin Rustem-beg, doskorašnji mostarski mutesarraf koji se pod pritiskom ogorčenih Mostaraca, zajedno sa ocem, morao povući u Stolac. Drugi čestitar bio je Ali-pašin unuk Arif-beg. Kad su mu javili za njihov dolazak i razlog zbog kojeg su došli, Latas je naredio da ih obojicu zatvore. „Hmm, on i njegove čestitke!“ - frknuo je ljutito. „Pokazaću ja njemu kako se čestita!“

Skreder-beg je u to vrijeme vodio oko Konjica ljute borbe s hercegovačkim ustanicima, kojim je komandovao Ali-pašin kavazbaša Ibrahim-aga Pijulija, čije su snage bile višestruko brojnije od Skeneder-begovih. Ustanci su bili zaposjeli stari put koji je vodio od Mostara preko Konjica prema Sarajevu i čvrsto se utvrdili na Borcima. Ginulo se na obje strane, ali su raja, a također i seljaci - muslimani najviše stradali, jer su zbog brojne vojske i s jedne i s druge strane vršene stalne rekvizicije stoke i žita, često i po dva puta dnevno.

Kad je Skender-begu napokon stiglo očekivano pojačanje iz Bitolja, odlučio je da krene u proboj, jer je dotad uglavnom nastojao da onemogući prodor ustanika u Bosnu. Istovremeno je i Pijulija, čiji su se redovi bili osjetno prorijedili, odlučio je da krene u Podrinje i Zagorje, kako bi sakupio nove čete, a komandu je predao svom zamjeniku Mujagi Pamuku, koji mu nije bio ni u čemu dorastao. Vješti Skender-beg je odmah iskoristio odsustvo energičnog Pijulije, pa je u njegove redove, putem oslobođenih zarobljenika, a i okolnih seljaka, ubacio sjeme razdora i malodušnosti, nakon čega ih je uspio potisnuti pred sam Mostar, da bi ušao sutradan u grad. Delegaciji koja mu je izišla u susret

da ga pozdravi i zamoli da poštedi Mostar od rušenja i paljenja, dao je i održao dato im obećanje. O zauzimanju Mostara i pobjedi nad hercegovačkim ustanicima čije su vođe pobjegle u Dalmaciju, iz istih stopa bio je obaviješten Latas. Vijest je popraćena pucnjem topova sa Gorice, koje su Sarajlije sa zebnjom slušale.

- Šta je sad?

- Haman su ušli u Mostar...

- Zar baš?

- Tako se čuje...

- Ih-hh!

Već sutradan po zauzeću Mostara Skender-begu je najavljen Ali-pašin sin Hafiz-paša, koji je došao da u očevo i svoje ime čestita pobjedu nad ustanicima. Skender-beg ga je ljubazno primio i zamolio da poruči Ali-paši neka čim prije dođe iz Stoca u Mostar „radi važnih zemaljskih poslova“, a kao pratnju mu je poslao jednog od svojih oficira i vod nizama.

Primivši poruku, Ali-paša nije ni časa časio. Slavohlepan i željan vlasti, a nadasve ogorčen na Mostarce, bio je čvrsto uvjeren da će mu ponovo biti ukazano povjerenje i neki novi visoki položaj u novoj upravi.

Po svemu se činilo da je bio u pravu. Tri dana kasnije Ali-paša je stigao s pratnjom u Mostar, gdje mu je Skender-beg priredio uistinu sjajan doček i ukazao izuzetno poštovanje. Topovi su pucali, a uparađeni vojnici su stajali u špaliru. Skender-beg mu je na ulazu u grad pošao u susret, oštro salutirao i u znak poštovanja poljubio ga u ruku, na opće zaprepaštenje okupljenih Mostaraca koji su očekivali da vide kako svezan dolazi u Mostar.

- E, jadi ga ubili, zar opet on!

- Čuj, šta se čudiš? On ti je isto što i jegulja!...

- Kuku sada mnogima koji su mu se zamjerili - raspredali su zabrinuti Mostarci, dok je Ali-paša u društvu Skender-bega, Hafiz-paše i pratnje jašio prema svojim sarajima u Suhodolini. Te svoje saraje koji su se sastojali od muškog i ženskog odjeljenja Ali-paša je dao naknadno sagraditi, jer u prvo vrijeme nije imao konaka u Mostaru. Saraji su bili opasani novim bedemima s dvije kule i tabijom, s topovima okrenutim prema jugu Mostara, a čitav prostor bio je zasađen vinovom lozom, raznobojnim cvijećem i južnim voćem. Kasnije je Ali-paša posjedovao u Mostaru više od trideset kuća.

Ali-paša i Hafiz-paša proveli su tri dana u sarajima. Za to vrijeme Skender-beg ga je drugi dan posjetio, interesirajući se da li mu što nedostaje ili možda ima neku posebnu želju, na što mu se Ali-paša zahvalio napominjući da ima svega, a i posluga u sarajima je njegova stalna posluga, tako da se osjeća kao svoj na svome.

- Tako i treba, paša hazretleri! Već, ako vam bude dosadno, bujrum, izađite i prošetajte! Ako je potrebno, daću vam i pratnju, samo recite!

- Hvala, Skender-beže, velika ti hvala, ali nije vakat za besposleno hodaње. Već, kaži mi, ima li kakva habera o seraskerovu dolasku?

- Njegova ekselencija samo što nije stigao. Očekujemo ga svaki dan.

- Eh, to mi je drago čuti! Po tome, moći ćemo se uskoro vidjeti?

- Uskoro, inšallah, uskoro!

Skender-beg je poslije toga još malo posjedio, pa mu se Ali-paša posebno zahvalio na jučerašnjem dočeku i ićramu koji mu je tom prilikom ukazao.

- Paša hazretleri, to je bila i seraskerova želja! - dodao je Skender-beg ustajući.

Kad ostadoše sami, Ali-paša glasno dodade: - Jah, anadan-sandani (uobičajena Ali-pašina uzrečica), a oni se, mahnitovi, ponadali da će vidjeti kako me svezana dovode u Mostar! Magarci, da bi li magarci! Ko da je Alipaša kozji brabonjak pa se sa mnom more kako ko hoće! Po nečijem bi morebit i moglo, ali dao Bog pa i nad kadijom ima kadija!... - ne doreče Ali-paša, misleći pri tom na Latasa. - Dosta sam ja hizmeta carskom tahtu učinio! Dosta! Znaju to oni koji se pitaju. Jakako!

Treći dan, negdje poslije podne, dok je Ali-paša nadlanicom gnječio stopalo sakate desne noge koje ga je s promjenom vremena uvijek boljelo, a Hafiz-paša za to vrijeme kroz otvoren prozor selamluka hranio kumrije, Ali-paša se glasno nakašlja:

- Hafize, priđider malo!

Hafiz-paša pritvori prozor i priđe ocu.

- Bujrum!

- Prigni se, jer i duvarovi imaju uši! - šapnu Ali-paša. Hafiz-paša sjede na koljena.

- Ma, sve se nešto kontam kako bi bilo da ti malo obideš po Mostaru. Nako, ko usput... Pa da malo porazgovaraš sa svijetom. Da čuješ šta se govori i šta ljudi nagađaju.

- Zar misliš da oni nešto znaju?

- Znam da ne znaju, jadan ne bio, ali zato nagađaju! A obično ono što se nagađa, to i bude. Jedni ovo, drugi ono, treći treće i - neko pogodi! Eto, čuo sam kako se govori da ću ponovo biti ono što sam i dosad bio: vezir u Hercegovini...

- Eh, ta je za muštuluka!

- Zar nije?... A nek' znaš da bi se volio nasmijati onim mostarskim dušmanima već da mi pola Stambola poklone! Bi, dina mi!

- Pa da se spremim i izađem?...

- Ja kontam da ne bi bilo mahnito. A kad pođeš, pokiti po sebi sve nišane. Nek te dušmani vide! Ja svoje i ne skidam, jer ko zna kad onaj đaur može izbit'...

U času kad se Hafiz-paša spremio da krene, a Alipaša bio zazinuo da mu rekne nek povede nekoga od momaka koji će ga pratiti, uz basamake se začuše koraci.

- Stani, neko ide! Da nije on...

Vrata se naglo otvoriše, a Skender-beg s trojicom oficira uđe u selamluk. Svi su djelovali i suviše ozbiljno, pogotovo Skender-beg. Kako udoše tako stadoše u jedan red, nakon čega Skender-beg istupi naprijed.

- Ustanite! - naredi im strogim glasom okrećući se Ali-paši koji je još uvijek sjedio na šiltetu, dok mu se maloprijasnji osmijeh kojim je dočekao Skender-bega bio naglo ugasio.

Ali-paša se nespretno diže, zbunjeno gledajući u Skender-bega.

- U ime Njegova Veličanstva sultana okrivljeni ste za izdaju i dizanje bune protiv sultana, zbog čega vas proglašavam uhapšenim. Pošto ste svojim postupcima ublatili odlikovanja koja nosite, ista vam se oduzimaju, jer niste dostojni da ih nosite.

Nakon toga Skender-beg priđe Ali-paši i počeo mu trgovati odlikovanja sa dolame od modre kadife. Kad mu htjede strgnuti veliki zlatni nišan posut briljantima koji mu je svojim rukom prikopčao sultan Mahmud II kada ga je naimenovao za vezira Hercegovine, Ali-paša se rukom uhvati za nišan.

- Stani, ovo mi je sultan svojom rukom...

Ali-paša ne doreče. Skender-beg mu grubo odgurnu ruku i strgnu nišan zajedno sa komadom modre kadife. U isto vrijeme jedan od oficira trgao je odlikovanja s Hafiz-pašine dolame.

- A sad ih vodite! - naredi Skender-beg.

Sve se odigralo tako neočekivano i brzo, da su i Alipaša i Hafiz-paša ostali nijemi i ukočeni, ne dospjevši da išta kažu. Ali-paša se

šakom desne ruke bio uhvatio za usta i nešto nerazumljivo mumljao, dok ih ne izguraše iz selamluka i potjeraše niz strme basamake saraja. Onako uzbuđen, a uz to i nesiguran na sakatu nogu, Ali-paša umalo ne svrata niz basamake. Da ne bi jednog od oficira koji je išao naprijed, ko zna šta bi se dogodilo.

U dvorištu ih uguraše u jednu omanju tvrdu magaz u koja je ko zna zašta služila. Bez riječi zaključaše za njima tvrda gvozdена vrata i postaviše stražu. Čulo se kako Skender-beg nekome naređuje: „Pazite da im niko ne prilazi i da ni s kim ne razgovaraju. Glavom mi za to odgovarate!

Ali-paša je još uvijek stajao nijem i izgubljen, prstima stišćući usta kao da nije mogao izustiti niti jednu jedinu riječ. Onda muklo jeknu i polušapatom se obrati sinu:

- Hafize, sine, šta ovo bi, šta se ovo...?

Hafiz-paša ništa ne odgovori. Ukočeno je gledao u zaključana vrata, kao da iza njih traži i očekuje odgovor.

„Ovo je njegovo maslo, njegovo i ničije više”! - prostenja Ali-paša i svali se na sećiju. - „Ih, jađu moj, ali me đaur namami i prevari! Dohakat' će nam, Hafize, dohakat', nek' znaš!”

Hapšenje Ali-paše i Hafiz-paše jedan od savremenika ja ovako zabilježio: „Skender-beg je strpao u zatvor Ali-pašu i Hafiz-pašu. Lava i lavića. Izvršio je Latasovo naređenje...

A. Jukić i Lj. Martić u svojoj „Slavodobitnici svietlom gospodaru Omer-paši“ zapjevali su tim povodom:

*Hej, aferim, beže Skender-beže!
Od starina vitežko kolieno,
Bog ti dao na obadva svieta,
Kad ulovi pašu Stočevića,
Ljutu guju, vraga golemoga.*

Četvrti dan poslije Ali-pašina hapšenja u Mostar je izbio Latas. Vodio je novu vojsku kao pomoć ugroženim jedinicama Mustafa-paše Minhenlije, koji se u Krajini bio upleo u krvave okršaje s pobunjenicima Krajišnicima. Zima, glad, a uz to i potpuna izolacija zbog pokidanih veza sa svih strana doveli su Minhenliju u gotovo bezizgledan položaj. Već su se nazirali i prvi znaci neposlušnosti i rasula, zbog čega je Latas žurio da mu čim prije pritekne u pomoć.

Čim je stigao u Mostar u kojem mu je bio priređen pravi kraljevski doček, prvo Latasovo pitanje bilo je da li je Ali-paša pod ključem i na sigurnu mjestu. Kad mu je Skender-beg odgovorio da je postupio strogo po njegovu naređenju i da su i Ali-paša i sin mu već četvrti dan pod ključem i pod dvostrukom stražom, odmah je krenuo da ih vidi. „Znači, stari lisac je napokon dolijao“ - rekao je zadovoljno. - „To ste vrlo dobro izveli, čestitam!“

Kad su otvorili vrata na magazi u kojoj su se zatvorenici nalazili, Latas se ukipio na širom otvorenim vratima. Obojica zatvorenika jedno su se doimali: neobrijani, izgužvani i neumiveni. Hafiz-paša je odmah ustao čim je ugledao Latasa, dok se Ali-paša nije ni pomakao. Sjedio je i postrance ispod oka gledao u Latasa.

- Zašto se ne digneš? Je li ti možda teško? - upita ga Latas.

Ali-paša se zakašlja, a onda, gledajući Latasa pravo u oči odgovori:

- Pred mlađima se nikad nisam dizao...

- Misliš li po godinama ili...

- Kako god hoćeš - odbrusi Ali-paša i okrenu glavu.

Skender-beg prođe prema Ali-paši, ali ga Latas zaustavi. Jedno ga je vrijeme šutke gledao zastakljenim pogledom svojih zelenih očiju, pa se onda žustro okrenu i pođe.

Pred polazak u Krajinu, a po Latasovu unaprijed pripremljenu planu, obojica zatvorenika dovedeni su na Stari most, oko kojeg se bila okupila masa Mostaraca. Tu su doveli i jednu staru šugavu mazgu na koju su popeli Ali-pašu, dok je Hafiz-paši bila namijenjena uloga goniča. A da bi sve ispalo što žalosnije, Hafiz-paša je bio doveden gotovo bosonog, samo u čarapama, mada je bio mjesec februar, pa mu je Ristan Doder, dok je Hafiz-paša prolazio pokraj njegove magaze, dobacio svoje postule. U prvi mah su Ali-paši bile svezane ruke, ali kako je svakog časa mogao pasti s mazge, odvezaše ga. Umjesto toga podvezaše mu noge ispod mazginih trbuha.

Mada je Ali-paša bio dobrim dijelom omražen u Hercegovini, pogotovo u Mostaru, niko se od prisutnih nije veselio njegovoj nevolji. Naprotiv, mnogi su, gledajući taj žalosni prizor, plakali. Iz ljudi je progovorila saosjećajnost i humanost, za razliku od okrutnog Latasa koji nije bio na visini pobjednika.

Šta je Latas time želio postići? U jednom izvještaju austrijskog konzula Atanackovića iz Travnika stoji da će Omer-paša na svoj vojni pohod u Krajinu povesti sa sobom i Ali-pašu, dok Franjo Jukić, koji se tada nalazio u Latasovoj pratnji, doslovce kaže ovo: „Kazivao mi je da će ga tako kroz svu Krajinu i Bosnu provesti, da vide u koga su se uzdali...”

Nekoliko dana poslije Latasova odlaska, u Mostar je došao novi bosanski vezir Hajrudin-paša s pratnjom. On je pred okupljenim Mostarcima pročitao sultanov ferman upućen Omer-paši o smjenjivanju Ali-paše Rizvanbegovića s položaja vezira u Hercegovini i o ponovnom spajanju hercegovačkog sandžaka bosanskom vilajetu. Time je, nakon 18-godišnjeg Ali-pašina vezirovanja u izdvojenoj Hercegovini, njegovo vezirstvo bilo i formalno ugašeno.

Put od Mostara do Krajine, preko Duvna i Livna bio je naporan, a za staroga Ali-pašu posebno tegoban. Najveći dio vremena provodio bi u nekoj vrsti polusna, da se s vremena na vrijeme trgne, otvori oči i progleda, osobito kad bi naišli pokraj sela i naselja koja nisu bila tako česta. Svugdje su ih dočekivali na manje-više isti način: široko

otvorenih usta, nijemo se pitajući je li to čuveni i nekada moćni Ali-paša Rizvanbegović i šta bi oni sada trebalo da rade. Dočekivali su ga i ispraćali dugo gledajući za njim, sve dok mu se krupna i pogurena pojava ne bi utopila među pratnjom koja je išla ispred i iza njega. Strahujući da se starac usput ne svali s visoke rage na kojoj je jašio, Hafiz-paša ga je jednom rukom obično pridržavao. Začudo, osim ponekog povika ili psovke, svugdje su nailazili na muk, kao da se i ne radi o još uvijek živom Ali-paši već o nečemu što je iza njega ostalo, kao što iza umrlog ostaje njegova odjeća ili oružje koje je izgubilo svoj raniji ubojiti sjaj.

Dok je jašio kao kroz sumaglicu Ali-paša se mnogo čega sjećao, a ponajviše nemilih zbivanja koja su bila tako upečatljiva da se od njih s vremena na vrijeme branio i pokretima i povicima, tako da ga je Hafiz-paša morao drmati i buditi. Poslije toga bi se nastojao u mislima prebaciti na nešto ljepše i ugodnije što mu nije uvijek uspijevalo, jer su neke od tih uspomena poput crnih ptičurina kružile oko njega, ne dopuštajući mu da se smiri.

Tako se u nekoliko mahova sjećao svoga polubrata Hadži-bega zvanog Hadžuna, gospodara Hutova, čovjeka silovita i osiona, s kojim je Ali-paša bio u krvnoj zavadi. Hadžun je bio pristao uz Gradaščevića i udarao je s vojskom na tvrđi Stolac, u koji se Ali-paša bio zatvorio i branio. A kad je u zimu 1832. Ali-paša ocijenio da su zima i oskudica sa svih strana pritisle Gradaščevićevu vojsku, on odlučio da grad otvori i svom žestinom udari na napadače. Neprijatelj je bio ne samo suzbijan nego i potučen, a među brojnim teškim ranjenicima našao se i Hadžun. Ali-paša ga je zatekao na smrtni i gledajući ga onako izranjena i iskrvavljena počeo mu se podrugivati: „E, jadni Hadžija, jadni Hadžija, šta je to s tobom? Eto te, jedan ne bio, ko da su te koze izgrebale!“...

Onda se sjećao svog rođenog brata Omer-bega, koji je iza smrtni oca im Zulfikar-kapetana uspio potisnuti ostalu braću i zagospodariti Stocem. Kasnije je Omer-beg, zbog zasluga učinjenih Carevini, bio naimenovan pašom u Mostaru. No na tužbu brojnih Mostaraca radi zuluma koji je provodio, sultan mu je potpisao smrtnu presudu.

Nastojeći spasiti glavu, Omer-paša je pobjegao u Beograd pod skute Sulejman-paše Skopljaka, ali ni tamo nije našao spasa, jer je Sulejman-paša naredio da ga smaknu. Tome je, navodno, najviše doprinio Ali-paša, koji je tajnim pismom obavijestio Sulejman-pašu da Omer-pašu treba pogubiti. Pa je tako i bilo.

- Jok, nisam ga ja ubio, nisam! To je iftira! Iftira! - tresao se i vikao Ali-paša, tako da ga je Hafiz-paša jedva uspio smiriti i zadržati da ne padne s mazge. Cijela je povorka zbog toga morala jedno vrijeme zastati.

Poslije toga se čas plačno, čas grleno branio od optužbi za glave koje su nevine pale za vrijeme njegova vezirovanja, optužujući za to svoga kavazbašu Ibrahimagu Pijuliju, čovjeka uistinu prijeka i zulumčara, koji je mnoga zlodjela na svoju ruku počinio. No, Ali-paša se uzalud od toga branio i zaklanjao oči da ne vidi mrtve, jer su se oni stalno pojavljivali i nečujno plakali, uvijajući se oko Ali-paše kao da su iz dima satkani.

Ali, od svih mu je bila najteža neka Ruška, seljanka sa Bune. Za komad njezine zemlje koji se usijecao u njegov posjed na Buni, naredio je kavazbaši Pijuliji da od Ruške otkupi tu zemlju i uklopi je u njegov posjed. Kad je Alipaša uskoro nakon toga izbio na Bunu, izbila je i Ruška i pala pred njega.

- Aman, paša, šta uradi, ako Boga znaš! Što mi ote ovo zemljice koja je hranila mene i moju siročad. Nemoj, paša, ako Boga znaš! Gdje će ti duša!

- Nisam ti uzeo već platio! - ljutnu se Ali-paša.

- A koga si pitao da je uzimaš? - diže i Ruška glas.

- A što, zar ti nije pošteno plaćeno?

- Ama, niko to meni ne može platiti. Niko, pašo, znaš li!

- Sad je stvar gotova. Što to nisi kavazbaši govorila?

- Ma zar se s njim može insanski govoriti, ne bilo ga!

- Neka, nemoj tako! Već, šta bi ti sad htjela?

- Da mi vratiš zemlju.
- E, to ne može!
- Ako nećeš, daj mi makar da je u hararu ponesem.
- Čuj, u hararu! A što će ti to?
- Kaži, hoćeš li mi dati? Uzmi, trpaj, ko ti brani!

Ruška pritjera magare koje je dovela pa dohvati motiku i iskopa pola harara zemlje.

- Pašo, pomози mi da ovo podignem i natovarim. Ali-paša s mukom podiže jedan kraj harara, a Ruška drugi.

- Brzo, ženska glavo, otpadoše mi ruke! - zastenje Ali-paša.

- Šta je, paša, da ti nije teško?... Sjeti se kako će ti biti kad pred Bogom budeš polagao račun za ovu moju sirotinju koju mi na pravdi Boga oduze. Teško ti je pola harara pridržati, ja kako li će ti biti onda kad...

Ali-pašu presiječe. Ostade bez riječi. A Ruška pritegnu harar i bez riječi krenu za magaretom.

Eto, ta Ruška i njezina kletva nisu mu dali mira. Malo-malo pa bi mu Ruška ponovo izašla pred oči i čuo bi je kako kune: „Teško tebi, pašo, teško tebi!...”

Kad bi se s mukom otkrpio od Ruške, od mrtve braće i ostalih crnih ptičurina koje su iznad njega graktale i mozak mu ključale, uspijevalo bi mu da se skloni i odahne u onome što mu je krijepilo i srce i dušu. Bili su to vinogradi najplemenitijeg grožđa koje je podigao, zlatna duhaništa, bogata pirinčana polja, novopodignuti bubarnici i prepuni uljarnici koje je neumorno gajio. Ali, najrađe se u mislima vraćao Trebižatskom polju koje je nekada bilo pusta močvara gdje su doskora roktale divlje svinje i rikali jeleni, da bi ga, nakon što ga je isušio, pretvorio u jedan od najplodnijih predjela Hercegovine. Trebižatsko polje se s pravom ubrajalo u historijski poduhvat XIX stoljeća u Hercegovini.

Pa je onda u mislima obilazio bujne livade na kojima su se napasala brojna stada pretilih ovnova i mliječnih ovaca, vatrenih konja i snažnih mazgi, kao i nasade najplemenitijeg južnog voća za koje je kaleme dobavljao iz Dalmacije, Grčke i Italije. Čak je i kafu pokušao gajiti, a njegova pirinčana polja za koje je dobio posebnog stručnjaka iz Turske, po svom su kvalitetu davala pirinač koji je u svemu nadmašio onaj koji se dotle uvezio iz Italije. Ulišta su mu bila prepuna najraznovrsnijeg meda, zahvaljujući bogatoj i raznovrsnoj paši hercegovačkog podneblja.

Poslije toga bi sa smirenjem u srcu obilazio svoje hajrate: džamije, tekije i mektebe, pa onda puteve, mostove i mlinove koje je na raznim stranama podigao. „Il' nek puška puca, ili' nek čekić kuca“ bila je njegova lozinka, koja mu nije dala da stane ni da predahne.

Sjećao se, također, kako se u svoje vrijeme zauzeo za obnovu pravoslavne crkve u Mostaru, isposlovavši za to sultanov ferman iz Stambola, a isto tako i za novu crkvu i samostan u tadašnjem Širokom Brijegu, kao i za izgradnju biskupskog dvora u Mostaru, unatoč pritvljenju mnogih mostarskih muslimana.

Tako su se, uz prokletstvo za zulumе u vrijeme njegova vezirovanja, stekla i mnoga dobra i korisna djela koja je iza sebe ostavio. Pratilo ga je i prokletstvo i priznanje, kao i mnoge prije i poslije njega.

Dok se Ali-paša glavinjajući i kao kroz sumaglicu sjećao svog dojučerašnjeg vezirovanja, duga vojnička kolona s Latasom na čelu kretala je put Krajine. Preko Duvanjskog polja pratila ih je čiča zima i leden vjetar, a Ali-paša i još neki zarobljenici koje je Latas iz Mostara bio poveo, samo su otežavali i usporavali napredovanje vojske. Zbog toga je Latas u Livnu donio odluku da tu ostavi zarobljenike s tim, da Ali-pašu i Hafiz-pašu zatvore u posebnu kulu pod nadzorom jednog od vojnih komandanata, dok je Latas forsiranim maršom nastavio prema Jajcu gdje su se krajiški ustanici bili okupili.

U silovitom sukobu Latasu je uspjelo da razbije okupljene ustanike i slomi obruč oko okruženog paše Menhinlije te uđe u Jajce. Poslije nekoliko dana odmora, Latas je iz Jajca krenuo prema Banjaluci. U Jajcu su mu se priključili Ali-paša i ostali zarobljenici, koji su u međuvremenu stigli iz Livna.

Na Dobrinji kod Banje Luke Ali-paša je dočekaio svoju posljednju noć. U logoru je vladala tišina, a noć je bila izuzetno zvjezdana i hladna. Vatre pred ulazima u šatore još uvijek su plamtjele, a noćne straže kunjale. Najednom se kroz noć prolomio pucanj. Straže su se uznemirile i osluhnule.

U šatoru u kojem su spavali Ali-paša i Hafiz-paša, čuvani od jednog stražara Anadolca, smrt je hitro i sigurno obavila svoj posao: kuršum koji je planuo iz stražareve puške pogodio je Ali-pašu ispod desne vilice i izašao mu je na tjeme. Prosuti mozak poprskao je i probudio užasnutog Hafiz-pašu, dok je plamen u upaljenom fenjeru zadrhtao i ugasio se. Sve je u trenu bilo svršeno. Prekinuli su se snovi i muke starog Ali-paše...

Stražar je izjavio da ga je u neko doba savladao san i da mu je puška ispala iz ruke i pri padu odapela i usmrtila Ali-pašu. Stražar je odmah uhapšen, ali nije prošlo dugo kad je viđen na slobodi u njegovoj dalekoj Anadoliji. Sve je ukazivalo da je po srijedi poručeno umorstvo. Vješto i đavolski isplanirano, iza kojeg se krio Latas.

Ali-pašina smrt i način na koji je smaknut naišli su na opću osudu. Čak i od onih koji su do jučer likovali. Tako su autori „Slavodobitnice“, koji su se veselili kad je Alipaša bio uhapšen, sad ovako pisali: „Svakome je bilo drago viditi i čuti da je njegovu vladanju učinjen konac, ali, da je takvim načinom mučen i na razbojnički način ubijen, nikome ko ljudsko srce ima nije moglo milo biti. Isti Omer-paša stidio se za njegovu smrt“...

Ali-pašinim umorstvom bio je potresen i duboko ožalošćen i crnogorski vladika Petar Petrović-Njegoš, koji se u to vrijeme nalazio na liječenju u Napulju. Poslije dugogodišnjeg neprijateljstva, sukoba i krvi, a nakon ugovora sklopljenog u septembru 1842., sukobi i neprijateljstva između njih su prestala, a njihov tadašnji sastanak u Dubrovniku doveo je čak i do pobratimstva.

Saznavši za umorstvo Ali-paše, Njegoš je bio žestoko ogorčen. Ljubo Nenadović, koji je bio uz vladiku u Napulju, piše da je vladika bio toliko ljut i ogorčen da su mu riječi, dok je proklinjao Latasa, „letele kao zrna iz puške“.

Ali-pašino tijelo je pokopano pokraj Ferhad-pašine džamije u Banjoj Luci, a njegovi tada podignuti nišani obnovljeni su 1903. godine. Tarih na nišanu glasi:

„On (Bog) je živi i vječni. Hercegovački mutesararif Rizvanbegović Ali-paša uzvišeni, prema Božijoj naredbi, u ovoj čistoj i mirisnoj zemlji, u milosti Milostivog Boga, leži i spava. Neka Bog pomiluje onoga koji ga posjeti i prouči mu Fatihu. Datum njegove smrti je 1276.“ (po hidžri).

Članovi Ali-pašine obitelji bili su poslije njegove smrti prognani u Malu Aziju, ali su se uskoro mnogi od njih ponovo istakli i zauzeli visoke položaje u Turskoj. Tako je Ali-pašin sin Hafiz-paša, koji ga je pratio na njegov patnički put i prisustvovao njegovu žalosnu kraju, postao jedrenski mutesararif s nazivom begler-bega od Rumelije. Nekoliko ostalih članova Ali-pašine obitelji pojavilo se i zablistalo i na pjesničkom nebu. Jedni su padali, a drugi se dizali, po onoj narodnoj: Vrijeme gradi niz kotare kule, vrijeme gradi, vrijeme razgrađuje...

Uskoro su ustaničke vatre bile pogašene. I u Hercegovini, i u Krajini, i u Posavini. S njima su se ugasili i mnogi životi, znanih i neznanih. I u boju, i izokola, podmuklo. Ibrahim Kapić, jedan od ustaničkih prvaka u Krajini, znamo kako je završio. Dvojica najmljenih ubica, braća Čavkići, ubili su ga na Kočićeve Zmijanju kad se ranim

jutrom pojavio na vratima kuće u kojoj je konačio. Braća su prije toga bili stekli Kapićevo povjerenje, pa ih je uvrstio u svoju osobnu pratnju. Za dokaz vjernosti sasuli su mu vrelo olovo pravo u glavu. A Latas im je pošteno isplatio obećanu krvarinu.

Drugi vođa ustanka, bajraktar Redžić, uspio je pobjeći u Austriji i spasiti glavu.

Sarajevski muselim Mustafa-paša Babić, kojeg je Latas među prvima zatvorio, imao je više sreće. Njega su vezana, neobrijana i zapuštena, s vremena na vrijeme vodali sarajevskim sokacima kao živu opomenu šta čeka ostale ako se usude dići glavu i pustiti glas. Dok bi ga vodili ispod njegova konaka koji i danas stoji pozadi bivše Vijećnice, iza gustih demira na pendžerima začuo bi se tih jecaj pašinih ukućana. Kasnije su ga, uz mnoge druge, okovali u gvožđa i otjerali u Travnik, a onda u progonstvo. Proveli su ih kroz Sarajevo povezane na zajedničkom sindžiru. Tu su, uz ostale, bili: Hafiz-paša Rizvanbegović, sin umorenog Ali-paše, Fadil-paša Šerifović, Ali-beg Dženetić, Mehmed-paša Bišćević, kapetani od Krupe, Starog Majdana i Novog, njih tridesetak na broju. Za njima su otišle i njihove obitelji.

Ni sudbina ostalih bosanskohercegovačkih prvaka nije bila bolja. Nakon što su ustaničke vatre bile pogašene, otpoče obračun s preživjelim prvacima. Sve što je u redovima bosanskohercegovačke feudalne gospode bar nešto značilo, osjetilo je željeznu Latasovu šaku. Travnička tvrđava bila je pretvorena u robijašnicu i mučilište.

Do jučer gorda i samosvjesna feudalna gospoda sada se, okovana u gvožđa, teško vukla travničkim sokacima idući na tucanje kamena ili pravljenje puteva. Mnogi su bili propušteni kroz šibe Latasovih nizama, poslije čega su ostajali na zemlji, ni živi ni mrtvi. Iz jednog izvještaja austrijske vojne komande iz Vinkovaca, upućenog višoj vojnoj komandi u Temišvar, saznajemo o načinu kažnjavanja ustanika u Latasovu vojnom logoru u Tuzli:

„Obični ustanici - kaže se u izvještaju - propuštani su kroz šibe poredanog askera, tako da ih je na mjestu ostajalo po nekoliko mrtvih.

Begovi i ugledniji ustanici bačeni su u zatvor i svaki su dan šibani, dok im duša ne bi došla do pod grlo.“

Austrijski generalni konzul u Sarajevu dr Atanacković u izvještaju koji je početkom juna 1851. poslao svojoj vladi u Beč piše između ostalog:

„Travnik slični na veliku robijašnicu. Muslimani raznog ranga, među kojima mule, kadije i begovi, vide se u lancima kako čiste gradske sokake ili dovlače materijal za njihovo kaldrisanje...”

Zatvorenici su bili podijeljeni u tri grupe. U prvu su spadali oni koji su učestvovali u ubojstvu Latasova parlamentarca nedaleko od Žepča, koji je bio došao da pokuša smiriti prve ustanike protiv tanzimata, i oni su bili osuđeni na smrt.

U drugu su grupu bili uvršteni predstavnici plemstva i vođe ustanka koji su slati na suđenje u Carigrad, dok su u treću grupu spadali obični ustanici koji su kažnjavani djelimično batinama, a djelimično tamnicom.

Jedan očevidac ovako opisuje upućivanje zatvorenika preko Beograda na suđenje u Carigrad:

„Po dvadeset ih ide sapetih u lanac. Svaki imade gvozdenu alku, a s obje strane provučen lanac od tri prsta debljine. Nesretnik, da olakša svoje muke, drži rukom lanac, da ga ne bi onaj drugi potezao na svoju stranu...”

Vojna pratnja koja je sprovodila ovu okovanu povorku svirala je i udarala u bubnjeve dok je prolazila kroz Beograd.

Vrhovni sud u Carigradu jedne je osudio na smrt, druge na galije, treće na robiju ili prognanstvo, da se više nikad ne vrate u Bosnu. Sultan je neke od osuđenih pomilovao od smrtne kazne, a drugima izrečene kazne ublažio. No jedno je bilo sigurno: kičma feudalnoj aristokraciji Bosne i Hercegovine bila je prebijena. Prebio ju je Latas. Obavio je to temeljito, sa strašću i do kraja. Ono, što Carigradu nikad do tada nije pošlo za rukom, uspjelo je Latasu. I to za manje od godinu dana. Šta više, uspjelo mu je da je ne samo upokori, već ju je bacio na

koljena, slomio joj kičmu i unizio je kao niko prije njega. Pri tom ne treba zaboraviti da, dok su Latasove vojne operacije i brze pobjede nad ustanicima nosile pečat njegova izuzetna vojničkog talenta, sposobnosti njegovih komandanata i izvježbanosti regularnih trupa, dotle su Latasovi osobni postupci prema protivnicima bili nemilosrdni, lišeni osnovnih skrupula, puni sadističkog izživljavanja, bez truna humanizma i plemenitosti pobjednika.

Među onima koji su tih dana osjetili težinu Latasove željezne šake bio je i dojučerašnji Latasov gorljivi prijatelj fra Ivo Franjo Jukić, kapelan iz Varcara, oduševljeni sljedbenik Ljudevita Gaja i istinski kulturni trudbenik tog vremena.

Taj naivni sanjar čvrsto je vjerovao da je s Latasom došlo vrijeme kada će se moći ostvariti ideali za koje je sagorijevao, da će se narodna prosvjeta moći slobodno širiti i da će se političkih sloboda za sviju biti dovoljno.

Uvjerivši se uskoro da od svega toga ništa biti neće, a intimno nagrizan za sve ono što je činio za Latasa, razočarani Jukić tada okreće list. Sada umjesto ranijih hvalospjeva o Latasu i tanzimatu, u Gajevim „Narodnim novinama“ izlazi članak u kojem stoji ovo:

„Ravnopravnost kršćana i tanzimat su proglašeni na papiru, no gdje su uistinu?

Stara ugnjetavanja traju sveudilj i za zahvalnost što su se kršćani prigodom posljednje krvoločne bune miroljubivo ponašali, što se nisu carskoj vojsci nigdje opirali, pače svugdje davajući hranu i vožnju bez ikakve plaće i nagrade, moraju sada, uz krvave žuljeve, gorku rabotu davati.

Kršćane tjeraju sada strahovitim načinom da ceste grade, te se u Sarajevu oku pruža jezovit prizor, kako sijedi starci i nemoćna djeca, pače i najodličniji ljudi ogromno kamenje guraju i put novome drumu grade. Najpoznatiji trgovci, pa i sam pravoslavni vladika, prisiljeni su na ovaj teški posao, te sve kamen vuče i nosi.

Sve se ufalo u Omer-pašu, u njemu je raja gledala svoga spasitelja, pa, gle, otuda bi valjalo da sunce grije, otuda sada teški led bije...”

Latas, bijesan na Jukića, a opsjednut „panslavističkim gibanjem“ za koje krivi Jukića, poziva ga sebi. No to ovaj put nije bio susret kad je „Bog svemogući taknuo carsko srce te nam pošalje Mojsiju - naše ufanje, našeg izbavitelja, razboritog maršala i seraskera Omer-pašu“, kako je to nedavno pisao Jukić. Sada je to bio drugi, pravi Latas, onakav kakav jeste: okrutan i bezobziran. On želi Jukića javno osramotiti i uniziti, pa ga optužuje da je prisvojio novac koji mu je bio dao da ga podijeli kršćanima postradalim u Jajcu. Zatim ga hapsi i zatvara u Đulagin han u Sarajevu, a onda ga okiva i šalje u Carigrad.

Latas je time želio sa sebe skinuti svaku sumnju o tobožnjem panslavenstvu koje mu se odnedavna počelo pripisivati. Te su glasine potekle iz Beča, nakon što je Latas poslao u Zagreb u kurtoaznu posjetu banu Jelačiću Fadil-pašu Šerifovića i Jukića. Tim povodom je neko od tajnih izvjestitelja javio u Beč da ta posjeta ima panslavistički karakter s tim, da Jelačić bude hrvatski kralj, a Latas vladar u Bosni, čime se ugrožavaju interesi obiju carevina: i Austrije i Turske. Jukić je osim toga bio zazoran Turskoj zbog još jednog svog nedavnog postupka, kada se obratio Carigradu moleći i tražeći da se u Bosni osnuje štamparija u kojoj bi se štampale školske knjige na domaćem jeziku; da se počnu izdavati novine, također na bosanskom jeziku, i da vlada za to odobri potrebna sredstva, uz još neke slične zahtjeve.

Sve je to bilo dovoljan razlog Latasu da optuži Jukića za pronevjeru novca namijenjenog kršćanskoj sirotinji postradaloj u borbama između turske vojske i ustanika oko Jajca. Istina, nešto od tog novca bilo je ostalo kod Jukića, što je on pravdao svojim troškovima u Zagrebu prilikom posjete banu Jelačiću, a uz to su i mnogi korisnici pomoći, ne znajući o čemu se radi, pri ispitivanju zaniijekali da su bilo šta primili od Jukića. Bilo kako bilo, Jukićevim hapšenjem Latas se u svemu ogradio od Jukića, pogotovo od njegova panslavizma, o čemu se morao izjašnjavati Porti.

Poslije podužeg boravka u krcatoj hapsani smještenoj u Đulaginu hanu, Jukić je, uz mnoge druge, okovan i zajedno s njima upućen u Carigrad. Put od Sarajeva do Carigrada bio je dugotrajan i zamoran, i zahvaljujući samo utjecajnom austrijskom poslaniku u Carigradu Ostenu Prokešu, Jukić je bio pušten, s tim da se nikada više ne vrati u Bosnu.

Jedno je vrijeme boravio u Rimu, a onda u Splitu i napokon u Đakovu, odakle je upućen na operaciju kamenca u Beč, gdje je umro u maju 1857. Tu mu se i grob zameo. To je bio kraj zlosrećna Jukićeva prijateljstva s Latasom.

Nade koje je raja u Bosni vezala uz tanzimat ubrzo su se izjalovile. Pokazalo se da je tanzimat bio samo forma, iluzija, opsjena. Novi državni aparat sastavljen od Anadolaca, Arnauta, islamiziranih Židova i Bugara, pa čak i Arapa, jer se u domaće ljude nije imalo povjerenja, bio je bezobziran i nezasitan. „Bosna je gora nesječena, mi smo je osvojili, mi ćemo je sjeći“ govorili su oni i počeli su je sjeći. Nemilice. Osmanlije iz vrhova uprave u Bosni prevršili su svaku mjeru u samovolji i eksploataciji. U društveno-ekonomskim odnosima suštinski se nije ništa izmijenilo, osim što su uvedeni novi nameti.

S izuzetnom oštrinom otpoče traženje i oduzimanje oružja, a sve u strahu od panslavizma koji se u očima vlasti bio pretvorio u pravog bauka. Prijetilo se da će se za svaki prikriveni komad oružja ljude zakivati u kuće i paliti, a pojedini predstavnici vlasti su išli dotle da su istom kaznom prijetili i za svaki nož veličine pedlja.

Na nišanu su bili na prvom mjestu kršćanski manastiri i samostani. Sarajevo je jedno vrijeme bilo blokirano, tako da niko bez posebne propusnice nije smio ući ni izaći iz grada, dok su mnogi pod stražom stalno dotjerivani u Sarajevo. Đulagin han, koji se nalazio naspram Begove džamije, bio je prepun zatvorenika. Nakon što je muslimanskoj feudalnoj aristokraciji bila prebijena kičma, a ustanici na svim stranama potučeni i razbijeni, na red su došli kršćani. Opisujući stanje iz tih dana historičar Vladislav Skarić između ostalog piše:

„Omer-paša se u prvo vrijeme, dok nije smirio, bosansko-hercegovačke muslimane, pokazao sklon hrišćanima. On ih je navraćao na otpor prema agama i begovima. Umirivši Bosnu okrenuo je list, pa je svaki i najpravedniji otpor hrišćana prema čifluk-sahibijama smatrao bunom protiv vlasti i hapsio ljude. Tako je rđavo s njime prošao i fratar Franjo Jukić, kome se Omer-paša s početka prikazivao najboljim prijateljem, a u januaru 1852. ga uhapsio, pa ga u maju iste godine poslao u Carigrad.

S uhapšenim se postupalo rđavo. Prostorije gdje su tamnovali bile su pretrpane uhapšenima. Hrana što im je davana bila je rđava i nedovoljna, a nije dozvoljeno da im se donosi. Na Veliki Petak 1852. potuže se hapšenici pravoslavne vjere vladiki Prokopiju da gladuju i zamole da se za njih zauzme, da dobiju bar dosta hljeba. I austrijski konzul Atanacković zauze se za njih kod Omer-paše. Omer-paša je poricao da gladuju, ali dozvoli da im se o Vaskrsu može poslati hljeba, mesa i vina...”

Tako se, umjesto ranijih progona feudalne gospode i muslimana, sada počеше progoniti kršćani i njihovi najugledniji ljudi, posebno svećenici, a kao posljedice toga učestaše bijegovi preko granice, isto onako kako su bježali muslimani. Postade jasno da je sudbina Bosne i Hercegovine, kao i sudbina svih njenih ljudi, bez obzira na vjeru i naciju nedjeljiva i zajednička i da je okupator jednih, ujedno i okupator i svih ostalih.

Za to vrijeme Latas je u sjaju svoga Konaka, koji se i dalje nalazio u kući paše Šerifovića, bio i ostao nedodirljiv za Sarajlije. Niti se s kim od domaćih ljudi družio niti prijateljevao. Poput duha, uvijek u jakoj pratnji, znao bi se pojaviti tamo gdje su mu se najmanje nadali. Zemlja je bila utihla, ljudi uvukli dušu u se, pa se činilo da niko i ne diše. Svi su zbunjeno i šutke gledali šta se zbiva, vjerujući i očekujući da će se nešto zbiti, pa će se vode ponovo uzburkati i donijeti promjene prema onoj „Buda gečer“ (I ovo će proći...).

Unatoč Latasovoj nedodirljivosti, Sarajlije su pažljivo pratili svaki znak i događaj u Konaku, ne bi li bar nešto čuli i saznali o seraskeru. Kućna posluga i vojnici - stražari koji su zbog raznih potreba svakodnevno dolazili u čaršiju, bili su neposredna veza između čaršije i Konaka i izvor svih, makar i najsitnijih novosti. Tako bi im se s vremena na vrijeme ukazala prilika da nešto više čuju i saznaju o Latasu kao ljudskom biću, a ne samo kao beščutnom i ledenom seraskeru koji im je sličio na isukanu sablju koja samo čeka i preža gdje će i u koga zasjeći.

Tako su Sarajlije odmah saznali o bruci koja je pukla u Konaku, a odnosila se na Latasa i njegovu prelijepu šogoricu gospođu Tereziju Simonis, rođenu Grismajer. Ona i njen muž, muzičar Simonis, došli su u Sarajevo na poziv Latasa i njegove supruge Saida-hanume, inače rođene sestre muzičareve, koja je pred udaju za Latasa prešla na islam. Razlog njihova dolaska bila je Latasova želja da mu kćerka iz prvog braka počne učiti klavir, koji je teškom mukom bio dopremljen u Sarajevo.

Već od prvih dana po dolasku, seraskeru je zapelo oko za tu lijepu ženu prema kojoj je pokazivao izuzetnu pažnju. To se u prvo vrijeme moglo shvatiti kao kavaljerska pažnja još uvijek ljupkoj šogorici, no s vremenom je serasker počeo pokazivati nedvosmislene simpatije i naklonost prema gospođi Simonis. Navikao da pobjeđuje i osvaja, Latas je uskoro uspio zagrijati i osvojiti i gospođu Simonis, držeći se one vojničke: Nema tvrđave na koju se svaki dan navaljuje, a da konačno neće popustiti...

Kad je i na drugoj strani naišao na pun odziv, Latas je jednog dana uputio svog šogora u Beograd s povjerljivim porukama beogradskom veziru. Petnaestak dana nakon toga, kad se Simonis vratio u Sarajevo, zatekao je praznu kuću. Njegova ljupka supruga, zajedno sa sinčićem, bila je prešla u Latasov Konak, a njemu je ostavila poruku da je ne traži jer mu se ne želi vratiti. Kako je to Saida-hanuma primila teško je reći, ali biće da se s tim pomirila jer je počela tješiti i savjetovati brata da se i on pomiri i da ne pravi gluposti, jer bi se u protivnom moglo po njega zlo svršiti.

Ostavljani muž nije se želio s tim pomiriti. Počeo je vikati i prijetiti da je on austrijski podanik i da se s njim ne može tako postupati, pa je otišao da traži zaštitu i intervenciju austrijskog generalnog konzula dr Atanackovića. No konzul se držao mudro i rezervirano, jer je gospođa Simonis svoga muža dragovoljno napustila i konzul nije imao razloga da intervenira. Ali, kako je muzičar postajao sve grlatiji, jednoga su dana u njegovu kuću izbili vojnici, pokupili i natovarili njegove stvari i zajedno sa stvarima otpratili ga do Broda i prebacili u Austriju.

O tome se u Sarajevu danima pričalo i nagađalo što će dalje biti, a kad se ništa ne dogodi, čaršija ostade razočarana.

- E baš mu, pasjem sinu, niko ništa ne mere! Šta mu naumpadne, to i radi! Nije šala tuđu ženu ukrast' i u Konak prevest', pa nikom ništa! I to stransku! Hej, urazumi se! Ni konzul nije smio da se u to petlja, iako joj je čoj'k njihov podajnik.

- A jes', br'te, plaha! Što jes', jes'!

- Okle ti znaš da je plaha?

- Znam, kako ne bi' znao! Dolazila mi je u dućan. I ona, i čojk joj. Bilesi i dijete. Dovodio hi onaj dangalak.

- Koji dangalak?

- Čuj, koji! Pa nejma hi stotinu. Onaj što slikava!

- Onaj što ga zovu „Eto ga opet!“

- Ama, bezbeli'. I nejma drugog.

A taj „dangalak“ i „Eto ga opet!“ nije bio niko drugi već hrvatski slikar Vjekoslav Karas, koga je Latas bio dobio iz Zagreba da ga portretira. Bohem, lutilica, neispunjena nada njegovih mecena koji su ga bili poslali u Rim da tamo studira slikarstvo i postane crkveni slikar, Karas je ubrzo iznevjerio njihove nade i zaplovio u posve druge vode. Poslije devetogodišnjeg boravka u Italiji gdje je živio životom bohema i lutilice, pri čemu mu se talenat nije mogao osporiti, Karas se povratio u Zagreb i zaposlio kao nastavnik crtanja. Kada mu je

saopšteno da dođe, i to na preporuku sarajevskog župnika fra Grge Martića, Karas se rado odazvao. Privlačio ga je Orijent, koji je očekivao u Sarajevu.

Po dolasku u Sarajevo, na Karasa se isprva kao na čudo gledalo. Bavio se, po mišljenju čaršije, nekakvim čudnim, šejtanskim poslom da slika žive insane, a i samom svojom vanjštinom djelovao je kao afera. Sitan i žgoljav, odjeven u nekakve široke šarene hlače koje nisu bile ni hlače ni šalvare, s velikim, također šarenim šalom, svezanim oko vrata i velikom crvenom kapom na glavi s koje mu je visila modra kićanka, vječno je landarao čaršijom sa štafelajem pod rukom i sandukom s bojama i kistovima, prteći uz to i tronožac na rasklapanje. Pri tom je radoznalo zavirivao u sve čaršijske sokake, razgledajući dućane, češme i džamije, a isto tako i ljude i njihovu nošnju, kao da se nije mogao odlučiti šta će prije odabrati za svoj slikarski motiv. No kad je prvom prilikom pokušao da skicira jednog bjelobradog terziju, sa svih strana su se okomili na njega i umalo da nije bio pretučen. Spasio ga je jedan stražar iz Konaka koji se slučajno tu zatekao i Karas od tada nije više pokušao da bilo koga slika. Umjesto toga počeo je slikati motive iz čaršije i iz sarajevskih mahala, mada je i pri tom susretao mrke poglede i često slušao glasno negodovanje.

Uskoro je čaršija svoju mržnju, koju nije mogla ispoljiti izravno prema Latasu, počela ispoljavati prema nedužnom slikaru, i to na jedan osebujan, čaršijski način: u ismijavanju i cirkusanju s njim. Tako se događalo da bi se ljudi sa ćefenaka, čim bi ugledali da Karas dolazi i rasklapa štafelaj, počinjali međusobno dovikivati: „Eto ga opet!“, „Drž’ ne daj!“, „Oštro posro!“ i slično. Siroti Karas je mislio da je to dovikivanje i cirkusanje njemu upućeno, i ne sluteći da oni pri tom misle na Latasa. Jer, po njihovu mišljenju, i Karas je bio dio Latasa. Ne sjedi li on nepomično pred slikarom i ne sluša li ga kako će se okrenuti i u šta će gledati, dok mu slikar slika tu šejtansku sliku. A kako je Karas često bio pri piću, jer je bio strastven vinopija, malo je mario za to njihovo dovikivanje i bockanje. Dapače, i on je uskoro počeo da im od vikuje, pri čemu mu se osobito dopadalo ono „Oštro posro!“. Nekada bi opet, čim bi se pojavio u kojem od čaršijskih sokaka i počeo namještati štafelaj, prvi povikao: „Eto ga opet!“, što je izazivalo gromoglasan

smijeh. Zato, kad je Karas poslije dužeg boravka napustio Sarajevo, čaršija je zažalila za njim.

- Ma, di je ovo „Eto ga opet?“ Nejma ga, ne viđa se...

- Otiš'o! Zar nisi znao?

- Ama, nemoj mi rijet! Baš jazuk. Ja je l' barem uslik'o onoga?

- Ah, ah, baš otiš'o! Hajde, nek mu je hajirli. Da hoće, bogdo, i onaj ubrzo!

- Otići će, ne brini.

- Znam, al' kad?

- Čim mu se nafaka ovdikan ukine i voda mu na drugom mjestu provri.

Siroti Karas je po povratku u Hrvatsku poludio i uskoro umro.

Pred proljeće 1852. odnosi između Latasa i austrijskog konzula dr Atanackovića zaoštrili su se. Ti odnosi već od seraskerova dolaska u Sarajevo nisu bili dobri, ali su se kasnije još i pogoršali. Razloga za to bilo je više, među ostalim i Latasovi postupci pri sprovođenju tanzimata, posebno prema kršćanima. Zatim Latasovo zatezanje da napokon omogući povratak u Austriju i Mađarsku onim vojnicima i oficirima iz redova Latasovih jedinica koji nisu bili primili islam, kao i sumnjičenje Latasa za panslavističko očajanje povodom Fadil-pašina i Jukićeva odlaska u Zagreb na poklonstvo banu Jelačiću, što Austriji ni u kom slučaju nije moglo biti svejedno.

To zatezanje odnosa između Latasa i Atanackovića u toku mjeseca marta dovelo je do toga da je zastava sa austrijskog konzulata bila skinuta u znak protesta, što je bio znak da su odnosi između dviju carevina u Bosni došli u ozbiljnu krizu. Kršćanski svijet se bio toliko uplašio da je prestao prolaziti ispred austrijskog konzulata, očekujući da svaki dan može doći do sukoba.

Onda se jednoga jutra, početkom aprila, na opće iznenađenje dogodilo nešto neočekivano: Omer-paša se u svojoj crnoj gala kočiji, a to su bili i prvi fijakeri u Sarajevu, izvezao iz Konaka i u pratnji četrdesetorice paradno odjevenih konjanika na bijelim konjima i sa kratkim turskim zastavama u rukama uputio u austrijski konzulat. Tu se zadržao kraće vrijeme odakle se, držeći Atanackovića ispod ruke, uputio prema kočiji i zajedno s njim i pratnjom odvezao se na teferič prema Velikim drvetima na Alipašinom Mostu. Tom prilikom Latas je saopštio Atanackoviću da bi želio da se njihovi odnosi poprave i saradnja nastavi, ne govoreći da treba uskoro napustiti Sarajevo.

Premda ni sam nije znao zbog čega odlazi, jer u fermanu o tome nije ništa rečeno, Latas nije gubio glavu. Pobijedenima nije želio pokazati da je malodušan. Kako je došao, tako je želio i otići: u sjaju i pompezno.

Proljeće je bilo u punom jeku. Sarajevo se kupalo u suncu i bujalo u zelenilu, a zrak mirisao jorgovanom koji je cvao po avlijama i baščama. Sunce kao da se bilo uvuklo u ljude pa su i oni, usprkos svemu, postali nešto vedriji, a i čaršija je malo živnula. Hajka na ljude bila se uglavnom smirila jer su ustanici bili svuda razbijeni i potučeni, a oni za koje se smatralo da su najkrivlji, ukoliko su ostali na životu, bili su utamničeni ili prognani. Život se ponovo budio, a ljudi se polahko prilagođavali novim prilikama.

Koncem aprila, posve neočekivano, kako to često biva kad su po srijedi krupni događaji, pukla je vijest da Latas odlazi iz Bosne. Vijest je odjeknula kao grom iz vedra neba i za čas obigrala cijelo Sarajevo. Mnogi, mada su to od srca željeli, nisu povjerovali. Glas je potekao iz austrijskog konzulata, o čemu je Atanacković bio odmah obaviješten.

Vijest se isprva širila polušapatom punim bojazni.

- Ma je l', tako ti Boga?

- Ama, kad ti kažem!

- Da nije hava?

- Ma kakva hava! Zar bi austrijanski konzul lag'o. I bajrak na konzulatu ponova se dig'o.

- E, vala, ako to bude, beli si za muštuluka!

- Tako ti je k'o što ti kažem, a ti sad gledaj kako ćeš. Il' peci kadaif, il' spremaj teferič.

Nicala su pitanja i odgovori, a da niko nije znao šta je posrijedi. Sad, kad je Bosnu bio „u šišu utjerao“, očekivalo se da će ostati i gospodariti njome. Kad ono, digoše ga. Zašto, zbog čega? Da li po kazni, ili ga čeka neka druga Bosna da nju pričepe i u suru utjera.

Nicala su pitanja i odgovori, a da niko nije znao što je posrijedi.

Prava groznica od uzbuđenja bila je obuzela Sarajevo. Za vijest se istoga dana saznalo u Visokom, a onda je potekla dalje. Poput nadošle vode.

Šesti dan nakon toga telali su od ranog jutra počeli izvikivati da Latas sutradan napušta Sarajevo, pa da svaka muška glava, ma kojeg vjerozakona bila, treba izaći na ispraćaj. Rečeno je da će serasker krenuti iz kasarne na Gorici i kroz Višegradsku kapiju napustiti Sarajevo. „Poradi toga svijet treba da se pokiti na Mejdanu i oko Višegradske kapije na dva sahata pred podne, kako bi što priličnije ispratili njegovu preuzvišenost serasker-serdari ekrema Omer-pašu“ - izvikivali su telali.

Svijet je i bez toga pohrlio na Mejdan i prema Kapiji. Čaršija se zatvorila i svako je žurio da ugrabi što bolje mjesto, kako bi posljednji put osejtrili Latasa. Vojska je izašla iz kasarni da održava red. Čekalo se u tišini, bez uobičajene halabuke i dovikivanja.

Uskoro se iz daljine začuše zvuci vojne glazbe koja je bivala sve jača što se povorka više bližila. Odjekivali su zvuci turskih vojnih marševa, pri čemu su trube i bubnjevi bili najbučniji.

Malo iza toga, odozdo, od Mejdana, ukaza se čelo povorke. Naprijed je jašio uparađeni eskadron konjice, a iza njega odred Arnauta,

tankovijastih i u hodu gotovo nečujnih, s isukanim dugim noževima položenim preko prsiju. Na nekoliko koraka iza njih jašio je gizdavo odjeven štab na čelu s Latasom, a iza njih jedan dio Latasovih jedinica: konjica, pješadija, topovi, pioniri i komora. Drugi dio vojske ostao je u Sarajevu da čeka smjenu koja je trebala da stigne iz Bitolja.

Na prvi pogled sve se činilo gotovo u dlaku isto kao i prilikom Latasova dolaska, samo je raspoloženje među okupljenim mnoštvom bilo sada potpuno drukčije. Jer, kad je dolazio, jedni su ga, osobito feudalna aristokracija, dočekivali sa zebnjom, a drugi, raja i sirotinja, s nadom u bolje dane. Sada, kad je odlazio, svi su ga pratili s istim osjećajem: s mržnjom i kletvom.

I on sam kao da je bio svjestan toga. Ukipljen i zamišljen na svojoj arapskoj bedeviji, odsutno je gledao negdje u daljinu, prema malgičastoj modrini planinskih vrhova. Ko zna šta ga je mučilo? Zebnja zbog iznenadnog opoziva u Carigarad? Strah od degradacije ili možda i prognanstva? Nagledao se dosta sličnih sudbina onih čije su se zvijezde preko noći gasile. Ipak se nadao i vjerovao da ga njegov pokrovitelj sultan Abdulmedžid neće baciti u nemilost. Zar i ovaj posljednji zadatak koji mu je povjerio nije temeljito obavio? Kao niko prije njega uspio je smiriti ovu nepokornu pokrajinu i stati nogom na vrat njezinom osionom plemstvu.

Stigavši pred Vratničku kapiju, Latas naglo zaustavi bedeviju i okrenu se prema Sarajevu. Stajao je tako nepomičan neko vrijeme, samo su mu zelene napola zatvorene oči bludile po Sarajevu kao da nešto traže. Onda se naglo, kao iza sna trgnu pa oštro podbode bedeviju koja se prope i zamače iza kapije. Ču se metalan zvuk vojne spremlje kad zaustavljena pratnja ponovo krenu...

Pišući o Latasovu odlasku iz Bosne, konzul Atanacković između ostalog kaže:

„Omer-pašin odlazak nije sigurno zažalio basansko stanovništvo. Muslimani ga sigurno nisu žalili, jer ih je razbio, potukao, mnoge porodice uništio i mnogobrojne plemiće koji, ipak, imaju privrženosti u zemlji, potjerao iz Bosne. Hrišćani su ga još manje žalili,

jer ih je prevario u datim obećanjima, a u posljednje vrijeme, bez njihove krivice, progonio, razoružao i obeshrabrio. Jednom riječi, on napušta zemlju u najvećoj mjeri nezadovoljnu i razočaranu...”

Petnaest godina kasnije ponovo ga susrećemo. Sad su mu šezdeset i dvije godine. Brada i kosa su mu posve pobijeljeli. Smršao je i stopio se, ali mu je pogled još uvijek ostao isti: zamaqljen i zagonetan.

Ovaj put mu je bila povjerena jedna od njegovih starih misija: trebalo je ugušiti ustanak na Kreti. To će biti njegova posljednja, krvava labudova pjesma. Opet se bio uzbudio. Kao hrt kad ugleda dugo očekivanu divljač.

Umro je u aprilu 1871. u svom dvorcu kraj Carigrada. Pokopan je u groblju sultan Sulejmanove džamije. Niko mu nije podigao ni turbe, ni kitnjaste nišane. Carigrad, kome je bio toliko odan, zaboravio ga je. Nije mu se odužio. Njegov su spomenik već davno sa zemljom sravnjeni grobovi po Bosni, Siriji, Kurdistanu, Albaniji, Kreti. Vode Save i Bosne, koje je hranio bosanskim mesom, davno su protekle.

Iza njega je ostala i jedna već zaboravljena pjesma kojom su ga proklinjale Bosanke-djevojke što im je pokupio voljene ašike i otjerao ih u nizam. U pjesmi se između ostalog pjeva:

*Omer-paša da od Boga ti naš'o,
što pokupi po svoj Bosni nizame,
pa ostasmo neudate djevojke.
Ostale ti tvoje puste halije,
kao naše iza njiha avlije,
ostali ti tvoji pusti alati,
kao naši iza njiha kanati,
prva puška iz daleka puknula,
tebe, pašo, pod al-fesić ubila!*

GAZI HUSREVBEG
poema

DOLAZAK

Zalazilo sunce, umirao dan,
prolijetale ptice šutke tražeć san,
kad Husrevbeg stiže na umornu atu,
sa šutljivom pratnjom čelenkom u zlatu,
pred vrata Šehera da sjedne na tron,
vezirstvo nad Bosnom da preuzme on.

Četrdeset ljeta imao je tada,
mudrošću nad mačem znao je da vlada,
vojskovođa čuven već je tada bio,
junački je naziv „Gazija“ nosio.

At Gazijin stade, zastadoše svi,
grad pod njima leži, s mrakom stižu sni,
trava šutke liježe, čeka rosu noći,
ezani se čuju, zvijezde pale oči.

Dok Gazija gleda, srce mu se puni,
Bože, lijepa mjesta dolje u dolini!
Munare mu bijele blagoslove dijele,
rijeka hitro teče, mlinove, okreće,
jablanovi vitki, kuće objeljene,
kasabe ko' janje sred bašče zelene!

Šutnja dugo traje, pratnja nijemo stoji,
Gazija je tronut, roj misli se roji:
vratio se, evo, majci zemji svojoj,
otac mu, Ferhatbeg, rodio se na njoj,
u Serezu majka život mu je dala,
sultanija carska, Seldžuka se zvala.

Prošao je svijeta, mačem ime steko',

slava mu je rasla, doprla daleko,
al' tek noćas ovdje, ove čudne noći,
srce mu je puno, suzu kriju oči.

Razmišlja Gazija, dok stoji u noći,
o životu svome i o ljudskoj sreći.
Prisjeća se, junak, kuda je hodio,
put mačem krčio, pobjede brojio,
i Tatare hitre na muštuluk slao,
da haber odnesu: Grad je opet pao!

Čini mu se sada, dok stoji u noći,
da mu čitav život izlazi pred oči:
vidi spremne čete kako uče dove,
čuje ljutu pisku, to borija zove
da se u boj krene, u krvave zore,
kad se oči koče, vrele usne gore,
kad suza za majkom u dno srca kane,
kad nada u Boga jedina ostane.

Junak je uzbuđen, čini mu se čuje,
šišti zmijsko klupko, boj se ljuti bije,
čuje bolnu vrisku konja i junaka,
gleda krv što kaplje sa ratnih bajraka,
bukti mamen plamen, grad opkoljen gori,
riče tužno blago koje strava goni,
ranjenici krvlju i ranama gore,
dozivaju majke, gutljaj vode mole.

Zatim sviće jutro il' umire dan,
zmaj ognjen se diže, boj je okončan,
stiže ratno roblje, raste ratni plijen,
pobjeda se slavi, pobjednik je nijem...

Tad oblaci stižu i krilima mašu,

to gavrani crni padaju na pašu,
na junake mrtve da im oči kljuju,
krvarim se krilom šutke domahuju.

Gazija se stresa, gavrani nestaju,
zadovoljno grakću, tromo proljetaju,
a saraji carski tad se otvaraju
da Gaziju prime kako se primaju
vitezovi carski što za carstva slavu
spremni su žrtvovat' desnicu i glavu!

Junak se prigiba, carski divan gleda,
dok čelenka zlatna na glavu mu sjeda,
gledaju ga redom lale i veziri,
kol'ko puste zlobe iz očiju viri!

Sjeća se Gazija, slike se redaju,
uspomene - zmije, zgazit' se ne daju,
i dok sada smoren ispred pratnje stoji.
Sarajevo dolje svjetlima se roji,
rijeka tiho laza, zvukovi zamiru,
dan pokopan leži, svi tako umiru.

Razmišlja Gazija, dok mu pogled bludi:
je l' to ljudska sreća za kojom se žudi,
je l' u tome radost i smirenost duše,
kada smrtni vjetar bojnim poljem puše,
kad gavrani grakću, mrtve kljuju oči,
kad samotne majke luguju u noći,
je ljudska sreća čelenka od zlata,
čitluci pusti, il' vezirska vrata?

Gazija se pita, srce odgovara,
dobro ljudsko srce što nikad ne vara:
Sve su puste laži, sve je varka kleta,

k'o šarena duga nebom razapeta,
rekao bi da je ćuprija do raja,
a ne igra vode i sunčeva sjaja!

Ako želiš sreće i mir duši svojoj,
budi sijač dobra, zaboravit' nemoj,
što uzoreš dublje, što posiješ bolje,
biće duža žetva, živjet' ima tvoje!

Sjeti se, Gazija, Pejgambera tvoga,
kako je učio za života svoga:
da je dobro djelo ljud' ma učinjeno
pred Božijim licem vječno zapisano!

U tom času srca zlatna strijela sinu,
zvjezdana se mis'o poput orla vinu,
odluči Husrevbeg da podigne djelo,
k'o ljepota trajno, zanosno i smjelo.
„Za Božiju ljubav”, prošaputa tada,
„postaću neimar divnog b'jelog grada;
uzidaću u njeg dio srca svoga,
u slavu Allaha, sreću roda moga!

Nek' grad bijeli cvjeta i stoljeća broji,
neka svjetlost širi, ljepšu sudbu kroji, t
rudnoj zemlji ovoj, rodnoj grudi mojoj,
punoj svakog blaga, lijepoj al' sirotoj!...”

Uzdahnu Gazija kao da se budi,
ljepota smirenja ispuni mu grudi,
a kad skriven slavuj poče da bigliše,
presta šapat lišća, noć ljepotom, diše...

Gazijina pratnja nepomično šuti,
prestadoše biti konjanici ljuti,

ostadoše srca i misli što traže,
svak se nekog sjeća, doziva najdraže.

Gazija se prvi k'o iza sna prenu,
podiže desnicu, pratnja nijemo krenu,
promiču jahači, mjesec sjene lomi,
tek potkova konjska o kamen zazvoni.

Dok povorka jaše, Sarajevo čeka,
noć ne nosi sablju negdje izdaleka
već tronuto srce i zahvalna sina,
čije usne šapću: Moja domovina!

Kad Gazija nogom kraj Miljacke stade,
kad otpasa sablju i na sedždu pade,
predade se Vječnom duboko i smjerno,
molilo je srce zanosno i vjerno:

„Osnaži me, Bože, da u Tvoje ime dam
od sebe ono čim Kur'an duži me,
da me ljudi uv'jek po dobru spomenu,
da živim i umrem u Tvome imenu!“
Okrenu se zatim pa selam predade,
i s mirom u duši na noge ustade...

SARAJEVO

Zaljubljen k'o ašik, putopisac stari,
Sarajevu tepa, zanosno ga hvali:
Grad je kao dragulj među brda pao,
ljepotom je svojom mene očarao!

Mješaju se boje, putopisac veli,
zelenilo svuda, grad k'o labud b'jeli,
sve je u njem b'jelo: kuće i mahale,
i groblja su b'jela i b'jele munare!

A zelene bašče, gajevi zeleni,
i voćnjaci rodni, voćem okićeni,
predvečerje modra, zanosni ezani,
kad na akšam zovu, il' na sabah rani.

Zvezdane su noći, a zore rumene,
svud izvori bistri, lijepi kao žene,
ljudi su pitomi, djevojke k'o noći,
krotke su i l'jepe, stidno kriju oči,
u ljetima vrelim izvori ih hlade,
teferiče vode, šerbetom se slade!

Čaršija je krasna k'o ogra od zlata,
kol'ko puste robe i kol'ko zanata,
glasovi i ljudi čaršijom se kreću,
jablanovi šume, golubovi slijeću.

U Gazino doba, kad je u grad pao,
kasabu je skromnu emir zatekao: s
a šesn'est munara učili ezani,
sa sabahom ranim budili se dani,
dva prostrana hana putnike primala,

kroz tri tople banje voda protjecala,
u tekije dvije zikr se vršio,
u zanosu kolo derviško vrtjelo,
a siromah putnik, kad bi u grad pao,
na kameno srce ne bi udarao:
musafirsko zdanje i jedno imare,
pružali mu konak, tain tople hrane.

Čim Gazija s pratnjom u kasabu stiže,
zadrhta od čežnje da gradi i diže,
Sarajevo, lane, sred šume zelene,
čekalo Gaziju da jelen postane!

ZAKLETVA

Sjedio Gazija jedne ljetne noći,
sluš'o salavate i sklapao oči,
maštao o djelu, o gradu b'jelome,
kog za ljubav Božiju daće rodu svome.

Dok Gazija mašta, noć nečujno teče,
salavat se diže, pa naglo amuče,
vjetar lišću šapnu, list pticu dotaknu,
ptica tiho kriknu, pa opet umuknu.

Sve utihlo, n'jemo, predalo se noći,
pogašene svijeće, san sklopilo oči,
samo go njen mjesec tamnom šumom plovi,
za njim oblak-kurjak zlatnu pticu goni.

Sarajevo spava, dječak zlatne kose s
red zelenih bašča, nožice mu bose,
san odnio želje, izvori žubore,
tako svake noći, sve do rane zore.

Gazija se trže, tišina ga prenu, z
amračenim nebom gnjevna zmija sijevnu,
u trenutku bljeska ukaza se slika,
izraste džamija k'o iz srebra slita,
Gazija je gleda dok trepti u noći,
vjetar tiho šapnu; Sad će kiša doći,
jablan strese lišćem, ptice se javiše,
ču se lepet krila, srca zadrhtaše.

Zaromori kiša, žednu zemlju ljubi,
dig'o se Gazija, rukom stišće grudi,
duša mu je puna radosti i milja,

nepomično sluša dok kiša rominja,
pa ispruži ruke, dlanom je dotače,
i pun tihe jeze zakletvu izreče:

Ja, Husrev, rob skromni, u milosti Boga,
služeći istini Kur'ana vječnoga,
dići ću džamiju, svoje prvo djelo,
da ukasim njome Sarajevo b'jelo,
nek' istini služi i pod suncem stoji,
nek' okuplja ljude, vjerne duše broji,
da su bliže Onom što je iznad svega,
čija Riječ je vječna: Tvorcu zemlje, neba.

Jer život je ljudski samo pogled jedan
na komadić neba, more, oblak sniježan,
u vremenu koje za stoljeća ne zna,
u prostoru koji grane ne pozna,
u kojem je Allah početak i kraj,
u kome je čovjek tek oka treptaj!

Dok Gazija šapće lipa mirom miriše,
maštovita ptica zlatno krilo širi:
„Sram džamije b'jele, mjeseca u noći,
gdje će vjerne duše na molitvu doći,
doći ću medresu, moje vjere znamen,
nek' istinom blista kao alem kamen,
neka bude mjesto nauke i znanja,
kuća mudrih ljudi, cv'jetnjak ovih strana,
odakle će islam čistim sjajem sjati,
pobožnjake vrele zemlje darovati
da pouče ljude istini Kur'ana,
da drugima bude uzor muslimana.
I u spomen ntajke koja mrtva sniva,
medresa će nosit' ime Seldžukija.”

Vjetar se poigra, kiša ga dotače,
Gazija se strese, zakletvu doreče:
„U milosti Boga, vodu ću dovesti,
sagradit češme, gradom je provesti,
pa nek' Šeher cvjeta, nek' buja i raste,
nek' ga kupa sunce, oblijeću laste,
nek' umoran putnik u hladu češama
nađe odmor duši i trudnim nogama,
nek' oholo srce u vječnom žuboru spozna
da je čovjek tek kaplja u moru!

Sve što budem mog'o podariću gradu,
nek' ljudima služi, mome dragom rodu,
pa ako me jednom molitvona spomenu,
zablistat će svjetlost na mome nišanu.”

Kad krilata mis'o u letu zastade
zora poče ml'ječiti, a kiša prestade,
kasaba se prenu i očima trepnu,
ču se cvrkut ptica, a ezan odjeknu,
Gazija prošapta, Vječnoga spomenu,
i smiren u duši na molitvu krenu...

DŽAMIJA

Blješti ljetno sunce, srebrom teku vode,
neimari stigli, Sarajevom hode,
uz njih šutljiv starac što ništa ne zbori,
smjeran kao derviš kad pobožno moli,
pognuta mu glava, samo oko gori,
kad ga digne suncu il' zemlji obori,
u pogledu slika posvećenog zdanja,
Gazijine čežnje, b'jelog Božijeg hrama.

Stranac iš'o gradom, sred čaršije stao,
na sunčevoj stazi pogled zadržao,
zadrhtala ruka, krug zacrtan bio,
džamiji je mjesto starac odredio.
Gazija je onda crnoj zemlji pao
i dižući ruke dovu prošaptao:
„Nek' blagoslov Božiji prati djelo tvoje,
nek' je sretno mjesto davne čežnje moje!“

Odjeknuše šume duboke i stećne,
zadrhtaše krošnje stoljetne i moćne,
ustuknuše zv'jeri, medvjed i ris ljuti,
bljesnuše sjekire, digoše se ljudi,
japija se s'ječe, hrastovi umiru,
svud jarmovi, a pjesme dopiru,
za jednoga vola, ako kom' uquine,
dva Gazija daje, nek' niko ne brine!

Majdani se tvrdi onda otvoriše,
lagumi jeknuše, st'jene rastaviše,
tutnji trudna zemlja, st'jene se valjaju,
ječi ranjen kamen, svud iskre frcaju,
plameni leptiri umiru na suncu!

Dok džamija raste od zore do noći,
raduju se srca, miluju je oči,
u susret joj hrli k'o srebrna zmija,
uhvaćena voda sa izvora živa,
uskoro će prskat' češme, šadrvani,
gradić širi ruke, veći je neg' lani!

Rasla je džamija od dana do dana,
k'o prekrasna ptica od oka skrivena,
u šumi od skela, u kafezu svome,
dočekujući noći pozdravljajući' zore,
kad hiljade ruku na pos'o prione,
da Gazinu čežnju u djelo pretvore.

Gazija je s dana na dan odlazio,
pozdravima praćen zdanju prilazio
gled'o Božiju kuću kako raste b'jela,
od kamena tvrda i olova vrela,
da nadživi ljude životom stoljeća,
da prati dolazak ptica i proljeća,
trajna kao čežnja o spoznaji Boga,
čvrsta kao vjera u Allaha moga!

Izbio Gazija jedne rujne zore,
kad se ptice bude i rađaju boje,
pa radošću praćen džamiji prišao,
i šireći zjene tihoje kliknuo:
digla se džamija kao sn'ježni cv'jet,
slobodna od skela ugledala sv'jet,
b'jela kao golub raširenih krila,
smirena i čista k'o molitva tiha.

Zastao Gazija, suza ga obliva,
jablan šapće lišćem, rosom se umiva,

zora krilom maše, nebo ognjem gori,
duša srećom grca dok Gazija zbori:
„Jesam li se, Bože, ovim odužio,
za darove brojne što si mi pružio,
je l' džamija, voda, il' sutra medresa,
dostojna pogleda noću na nebesa?!”

Hoćeš li me, Bože, Obećanog dana,
svrstat' među one što nemaju straha,
ili ćeš me, Bože..., strah me je i reći,
smiluj mi se, Tvorče, jer Ti si najveći!“

Gaziji se čini da odgovor čuje,
da mu vjetar šapće, lišće domahuje:
Nastavi, Gazija, radosno i smjelo,
nek' pod suncem raste tvoje dobro djelo,
pred Milostivog Tvorca izaći ćeš smjerno,
služio si dobru zanosno i vjerno!

I pamti, Gazija, stoljeća će teći,
ti ćeš oči sklopiti, u grob hladni leći,
al' djela će tvoja i dalje stajati,
po dobru će ljudi tebe spominjati,
nastavi, Gazija, neka Šeher raste,
nek' ga kupa sunce, cvrkuću mu laste!

BIJELI GRAD

Dok su ljeta s kišom nebom odmicala,
rađala se djeca, a groblja nicala,
Gazija je nošen na krilima želja,
gled'o b'jeli Šeher kako lice m'jenja,
sretan kao dijete u majčinu krilu,
ushćen k'o pjesnik u plamenu stihu.

Koliko je puta u dubini noći
zatic'o emira mjesec u samoći
kako šutke sjedi i samotno bdije,
čekajući zoru da sunce razlije,
da ožive ruke, čekići se jave,
da budnome gradu radosno objave:
što Gazija noću pod zv'jezdama snuje,
to pod suncem ljudska ruka ostvaruje!

Kad u sabah rani zauče ezani,
kad ožive češme, prsnu šadrvani,
grad otvori oči, k'o d jete se prene,
rukom mahne sunce, u čaršiju krene,
a čaršija živa, k'o košnica vrije,
sve što oko vidi djelo je Gazije!
Kraj džamije svoje, posvećenog zdanja,
podig'o je kuću svjetlosti i znanja,
dig'o je medresu k'o mjesec u noći,
da napaja srce, mirom puni oči,
da odgaja ljude učene i smjerne,
po životu svome drugima primjerne.

I zv'ezdane r'ječi ispis'o je tada:
„Nek' bogatstvo duha u medresi vlada,
nek' nauka u njoj sa vremenom teče,

jer ona je izvor napretka i sreće!“

Uz medresu emir hanikah podiže,
nek' su svjetla željni Vječnom Svjetlu bliže,
tu se Ime Tvorca smjerno spominjalo,
u zanosu zikra srce uzdizalo.

Do šehera b'jelog vodu je doveo,
podigao češme, gradom je proveo,
da ljudima služi, veselo žubori,
k'o pjesma slavu u lisnatoj gori.

Naniz'o Gazija dućan do dućana,
k'o pod b'jelim grlom zrna od merdžana,
pa smjestio vješte esnaflije mlade
da povazdah kuju, trguju i rade,
nek' čaršija cvjeta, neka čekić kuca,
nek' somun miriše, dok puška ne puca!

Čaršiju je onda krunom okrunio,
u čaršiji zlatno vrelo otvorio:
Tašlihan je b'jeli u njoj podigao
i bezistan tvrdi na njegov naslonio,
stoljećima oba čuvena su bila,
u pjesmi im slava ostala je živa!

Bezistan je s'jelo trgovine bio,
Tašlihan je tvrdi danonoćno vrio,
karavane brojne robu donosile,
tovarile drugu u sv'jet odnosile,
stizali putnici sa dalekih strana,
iz Mletaka, Bruse i bogatog Čama,
tekla živa r'jka robe, ljudi, zlata,
rast'o Gazin Šeher, otvorio vrata,
svak je dobro doš'o ko je u njegov pao,

svakome je Šeher srce otvarao!

Nošen strasnom maštom Gazija je smjelo
završav'o jedno, diz'o drugo djelo.
Od hajrata brojnih što ih tada diže
dva ljudima skromnim bila su najbliže:
musafirsko zdanje i uz njeg imare,
gdje primahu goste za sevab, bez pare,
ko je gladan bio glad bi utolio,
imaretski pilav vruć mu se d'jelio,
a siromah putnik, ma odakle doš'o,
musafirski ležaj umoran bi naš'o.
Pitalo se nije: ko si, odakle si,
jer ko srcem daje, ne pita čiji si!

U ljubavi svojoj emir diže banju,
k'o kamenu pjesmu, k'o pticu na dlanu,
žuborila voda i noću i danju,
šaptali jablani svoju pjesmu tajnu.

U zvjezdanoj misli, oštroj munji duha,
pružio je emir željnoj duši kruha,
nad kitabom mudrim spuštao je glavu,
c'jenio je mudrost više nego slavu,
pa je gradu divno djelo poklonio,
knjižnicu je svoju u njem' otvorio,
stoljećima i sad pod zv'jezdama stoji,
kol'ko r'jetko blago ljudskog duha broji!

Kraj džamije svoje sahat-kulu diže,
k'o kamenu ruku koja nebu siže,
nek' gledaju oči, neka ljudi znaju,
kad se sunce rađa i noći padaju,
neka živi pamte, neka ne prkose,
ništa vječno nije, nek' se ne zanose,

na raskršću tabut i bilješka stoje,
svi će na red doći, neka se ne boje,
u djelima svojim žive smrtni ljudi,
i čovjek i Tvorac po tome ih sudi!

Blistala su nova kubeta na suncu,
stasala su zadnja rađana u srcu,
nicali hajrati k'o cv jeće u gori
radujući svakog koji dobro voli,
diz'o ih Gazija u tijeri i nadi,
da je bliže Bogu, da s' oduži grudi.

Pod njegovom rukom grad je rast'o, cvao,
svakome je emir dio srca dao:
građani, seljaci, esnafi, trgovci,
sirotinja gradska, softe, službenici,
i dječica sitna i alimi vrli,
namjernici, gosti i ajani prvi,
znani i neznani, svi su dobro došli,
u prepunom srcu svi su nešto našli!

SIJAČ DOBRA

Život mu je bio kao moćna r'jeka,
što s proljeća huči, hod joj prati jeka,
da se zatim smiri, široka poteče,
pitoma i blaga kao ljetno veče,
noseći smirenje i zemlji i cv'jetu,
i čovjeku brižnu, i ptici u l'jetu.

Osvaj'o je mačem zemlje i gradove,
uz jeku boriya i uz ratne dove,
pa najednom zast'o, k'o da se prenuo,
spoz'no varku slave, pogled okrenuo,
post'o sijač dobra, pogled okrenuo,
smorem ček'o zore, strasno počinjao.

Širinom pogleda Gazija je bio
potum orla sinjeg koji je krilio,
osjećaje ljudske poštivat' je znao,
u svetinje drugih dirat nije dao,
smetale mu nisu crkve, samostani,
sunčani su bili Gazijini dani!

Za nevolje ljudske imao je srce,
živio je časno u sv'jetlosti sunca,
Jevrejima španskim pružio je ruke,
osjetio ljutu prognaničku muku,
Bosna im je toplo ponudila krilo,
Gazino im srce vrata otvorilo.

Iz sjemena jedra što u zemlji pade
diljem drage Bosne žetva stizat stade,
iz Gazina žita, srcem zasijana,
doteklo je hljeba i do naših dana,

bio je i ost'o uzor muslimana,
humanist i čovjek, vjeran sin islama.

SMRTNA ZORA

Kad stoljeća minu i kad vr'jeme sudi,
pravedni su suci, manje gr'ješe ljudi,
pred sudom istine Husrev mirAn stoji,
ime mu i djelo suda se ne boji:
služio je vjerno i Bogu i grudi,
sa zanosom onog koji ljude ljubi,
a voljenom gradu u koji je pao,
srce je i snove objeručke dao.

Dvades't punih ljeta Gazija je bdio,
nad životom grada o kojem je snio,
gled'o b'jeli Šeher kako snažno buja,
budan ček'o zore, sluš'o poj slavuja,
da žalostan krene, radostan se vrati,
jer dvaput je Bosnu mor'o ostavljati.

Sjećao se noći kad je u grad pao,
i molitvu smjerno tiho prošaptao:
"Osnaži me, Bože, da u Tvoje Ime,
dam od sebe ono čim Kur'an duži me,
da me ljudi uv'jek po dobro spomenu,
da živim i umrem u Tvome imenu!"

Bog molitvu pretvori u djelo,
življaše Gazija stvaralački smjelo,
al' zakon je vječan: sve što živi mrije,
svakoga će sunce prestati da grije,
i kad jedne zore smrt sa rosom stiže,
Gazija ne jeknu, smiren pogled diže,
iz dubine srca prošapta šehade,
rastavi se s dušom pun vjere i nade,
u pogledu zadnjem ukoči se želja,

slika drugog grada k'o goluba b'jela
nad njim zlatno sunce, tiho kruže laste,
teku bistre vode, grad buja i raste...

*

Već četiri stoljeća Gazija počiva,
u turbetu tihom mrtvo t'jelo sniva,
skamenjene ruke, ugašene oči,
u grobu je tiho k'o u mrkloj noći,
al' Gazina djela još i danas stoje,
ispraćaju ljude i stoljeća broje,
za života emir sebi spomen diže,
ni ljudi ni vr'jeme srušit ga ne može!

Nad voljenim gradom ognjem sunce gori,
pod krošnjama lipa šadrvan žubori,
u zadnjima drevnim jedno srce bije,
u čaršiji staroj još se čekić čuje,
s Begove munare muezina glas,
krug hafiza skupljen u džamiji dolje, s
a zanosom uči tople hatme-dove,
za dušu čovjeka što je čovjek bio
i djelima svojim ljude zadužio.

LEGENDA

Mnogo priča o Gaziji ima,
a jedna je ova među njima:

Neko nekad čudak sanak snio,
i u snu je Gaziju vidio,
sretan sjedi kraj džennetskog vrela,
na ruku mu rajska ptica sjela,
ptica pjeva, Gazija je sluša,
od miline otvara se duša.

Upitao ko je sanak snio,
čim je emir džennet zaslužio
je l' ga Allah rajem nagradio,
za hajrate što je sagradio?

Gazija je glavu oborio,
uzdahnu, dušu otvorio:
„Jednog dana, - kad sudbina hoće
sretoh dijete kako gorko plače,
djete plače, suza suzu goni,
ne govori, već ručice lomi.

„Šta je sine?“ upitah ga blago,
ko je tebe rasplakao tako?
Ko je, d'jete, tebe ucvilio,
pa si mi se tako rastužilo?“

Zagrcnu se srce materino,
pa ispriča šta ga zadesilo:
Majstor mu je novi bardak dao,
s bardakom ga na vodu poslao
kod majstora zanat je učio,

prijek je bio, pa ga se bojao.

Kad je d'jete bardak natočilo,
po nesreći na putu je palo,
d'jete palo, bardak se razbio,
od bardaka tek držak ostao...

„Šta ću sada”, mališan zaplaka,
„bez bardaka, jadona li mi majka?!”
U majstora tanka šipka stoji -
kud udari, kako ljuto boli!“

„Čekaj sine!“ - utješih ga tada,
„ništa lakše od tvojega jada!
Novi ćemo bardak nabaviti,
hladne vode u njeg natočiti!“

Kad to rekoh, suze prestadoše,
oči mu se zlatom zaiskriše,
ruku traži u ruku me ljubi,
ja ga sretan pritiskoh na grudi.

„Eto brate“ - Gazija doreče,
krupna suza niz obraz poteče,
„ko će znati čim se džennet stiče,
nekad zrno od brda je veće,
ljudsko srce iznad svega stoji,
u njemu se zlo i dobro kroji,
svako djelo, srcem učinjeno,
pred Bogom će biti nagrađeno,
džennetska su vrata otvorena,
a tvoja su djela odmjerena!
Uz sevabe u životu mome,
ja zaradih džennet i po tome,
što sam tužnu osm'jeh povratio,

što sam drugom suzu obrisao”...

Kad to reče, Gazija uzdahnu,
rajska prica bjelim krilom mahnu,
podiže se, na rame mu sleće,
tiha pjesma zanosno poteče,
javiše se harfe i kanuni,
zlatno lišće sa grana se runi,
rajsko vrelo šapatom žubori,
mir miriše, ljepota govori...

POGOVOR GAZI HUSREVBEG

Bože, koliko puta samo jedna riječ ili, najčešće, jedno ime može u nama probuditi čitavu bujicu osjećaja.

Eto, recimo, Gazi Husrevbeg ili, jednostavno - Gazija. Kad god spomenem ili čujem to ime, pred očima mi izraste njegova monumentalna džamija, njezino sjenovito dvorište, vitki jablan i ono mirno, dostojanstveno turbe koje kao da kaže: Umro je prije četiri stotine i toliko godina, ali još uvijek je živ i živjeće sve donde, dok bude živio ovaj grad i ljudi koji znaju da poštuju velikane duha i djela.

Kažem, kad god spomenem ili čujem Gazijino ime, pred očima mi iskrsne ne samo njegova džamija, nego čitav jedan grad, čitavo staro Sarajevo, i ne samo Sarajevo, kome je on kroz tri stotine i više godina, sve do austrougarske okupacije Bosne, čak i mrtav davao ton i impuls na svim poljima: prosvjetnom, kulturnom, privrednom i socijalnom.

Pa ipak, o mnogim drugim, daleko manjim od Gazije, i više se čuje i više se zna. Ili je, možda, velikanu Gazijina kova dovoljno što je savremenik u epigram nad ulazom u njegovu džamiju uklesao i ove riječi: „Bio je sijač dobrih djela...”

I zaista je bio. U temelje ovoga grada uzidao je i svoje srce i svoj imetak.

Husrevbegov otac Ferhatbeg bio je porijeklom iz Trebinja, dok mu je majka bila turska princeza Seldžuka, kćerka sultana Bejezida II.

Husrevbeg je rođen u Serezu, u Egejskoj Makedoniji, oko 1480. godine, za vrijeme dok mu se otac, kao turski velikodostojnik, nalazio na službi u tim krajevima.

Na položaju turskog namjesnika Husrevbeg je u Bosnu prvi put došao 1521. godine i, uz dva kraća prekida, tu je ostao sve do svoje smrti 1541. Zbog vojničkih uspjeha i hrabrosti prozvan je gazija, a ta se titula davala samo istaknutim muslimanskim vojnicima i junacima.

Sa Gazijinim dolaskom u Bosnu, odnosno u Sarajevo, započinje svestrani rast ovoga grada, koji nekoliko decenija nakon toga preraste u najveći grad evropske Turske, sa oko 50.000 stanovnika.

Isabeg Ishaković, prvi turski vojvoda, a kasnije namjesnik u Bosni, bio je stvarni osnivač Sarajeva. Po njegovoj rezidenciji zvanoj saraj mjesto je i dobilo svoje današnje ime. Isabeg je u njemu podigao i prve javne zgrade, neophodne za tadašnje potrebe.

Od Isabegova do Gazi Husrevbegova dolaska u Sarajevo, godine 1521, na stolici bosanskih namjesnika izmijenilo se njih trinaest, od kojih su neki i po dvaput upravljali Bosnom.

U vrijeme Gazi Husrevbegova dolaska u Sarajevo grad je brojio sedam do osam hiljada stanovnika. Osim privatih i javnih zgrada, mjesto je imalo još i šesnaest džamija, dvije musafirhane (besplatna konačišta za smještaj i ishranu siromašnih putnika), tri tekije (derviška boravišta), jedan imaret (javnu kuhinju), jednu medresu (srednju vjersku školu), dva hana, više mekteba (osnovnih vjerskih škola), čaršiju, tri javne banje i apoteku.

Pojedinci su, za ljubav Božiju i sreću ljudsku, podizali džamije, gradili česme, mostove, škole, javna kupatila, musafirhane i drugo, jednom riječju sve ono što je islamizacija ovih krajeva sa sobom nosila.

Pa ipak je Sarajevo u to doba bilo samo kasaba, varošica. Međutim, Gazi Husrevbegov dolazak na stolicu bosanskog vezira donosi Sarajevu brz uspon i svestran napredak. Jer, novi vezir je ličnost koja objedinjuje najpozitivnije vrline vojnika i građanina, državnika i graditelja. Njihova vjera, kojom je Gazija djelotvorno i duboko prožet, istinski je plemenita i stvaralačka. Kroz nju, na svakom koraku, struji čežnja čovjeka koji svoju ljubav prema Bogu želi da ispolji kroz sve ono što će ljudima donijeti životnu sreću i duhovnu okrepu. U isto vrijeme on je i zahvalan sin svoje domovine, kojoj poklanja i svoje srce

i svoj imetak. S upravo čudesnim nadahnućem Gazija počinje da snuje i kuje svoja velika djela koja počinju rasti jedno uz drugo, a sva u biti velika, sadržajna i plemenita.

Tu je njegova velebna džamija, podignuta u slavu Onoga u čijoj je ljubavi Gazija živio i radio; preko puta nje Gazi Husrevbeg podiže svoju čuvenu medresu, u stvari pravno-teološki fakultet koji je po svome rangu bio jedinstven na Balkanu; osniva svoju knjižnicu, danas najbogatiju riznicu orijentalnog blaga na Balkanu. Istovremeno, svuda po tadašnjem, Gazijinu Sarajevu, niču i mnoge druge njegove ustanove i zadužbine vjerskoprosvjernog, socijalno-humanitarnog i sanitarno-utilitarnog karaktera. Tu je njihov imaret, musafirhana, banja i sahat-kula. Veliki graditelj i dobrotvor ne zaboravlja ni vodu, taj vječni izvor života, radosti i zdravlja, pa gradi vodovod i dovodi hladnu i zdravu vodu sa izvora udaljena šest kilometara od Sarajeva i razvodi je u četrdeset javnih češama. To je ujedno i jedan od prvih vodovoda u Evropi.

No Gazija ni tu ne zastaje. Svjestan je da je privreda srce i krvotok jednoga kraja i jednoga grada, i što to srce bude jače udaralo, i grad će brže cvasti i napredovati. Zato mu daje nove impulse. Gradi čuveni sarajevski Tašlihan, ogromni karavansaraj, stjecište bogatih trgovačkih karavana koje stoljećima i s Istoka i sa Zaspada stižu u ovaj grad; podiže bezistan, natkriveno tržište najraznovrsnije robe; podiže brojne dućane u kojima stotine vještih ruku kuju, šiju, vezu i trguju.

Sarajevo se time pretvara u bučnu trgovačko-esnafsku košnicu i čuveno tržište, u koje svakodnevno stižu bogate trgovačke karavane koje odnose i donose robu, sirovine i gotove proizvode.

Ali, Gazija kao da još nije zadovoljan.

U njegovoj čuvenoj medresi, osim vjerskih predmeta, raspravlja se o filozofiji, poeziji i etici. Zahvaljujući tome mnogi, naoko sitni i nepoznati ljudi, i tada i mnogo kasnije, čitaju, proučavaju i prepisuju najčuvenija filozofska i ostala djela, i na te njihove prepise, dnevnike, pjesme i putopise, nailazimo i danas u Gazijinoj knjižnici, a esnaflije u dvije ulice u staroj sarajevskoj čaršiji (Veliki i Mali mudželliti), bavili

su se dugo vremena povezivanjem isključivo rukom prepisivanih knjiga, što govori o ljubavi prema knjizi i onome što je ona pružila ljudima.

Na čuvenim sarajevskim sijelima, i tada i kasnije, zahvaljujući tradiciji iz Gazijina vremena, raspravljalo se o mnogim pitanjima iz područja filozofije, mistike i etike, tako da su ta sijela bila prve duhovne gozbe starog Sarajeva.

Uz bogatu materijalnu kulturu, istovremeno je cvjetala i napredovala i duhovna kultura.

A zar je čovjek takvog formata i duha kakvog je bio Gazija, mogao biti drukčiji nego što je bio i prema pripadnicima ostalih vjeroispovijesti? Njegova tolerancija i širina najbolje se oglada u njegovim postupcima. Stara pravoslavna crkva u Sarajevu, podignuta koju stotinu koraka dalje od njegove monumentalne džamije, sagrađena je, prema tradiciji, u Gazijino vrijeme. U njegovo vrijeme obnavljaju se franjevački samostani u Visokom i Fojnici, nadomak Sarajeva, a u sarajevskom kvartu Latinluk također postoji katolička bogomolja.

Zahvaljujući Gaziji i nekad brojni sarajevski Jevreji, nakon što su bili prognani iz Španije, počeli su ovdje stizati i nalaziti svoj novi dom i domovinu.

Kada je Gazija nakon gotovo dvadesetogodišnjeg boravka u Sarajevu završio svoje životno djelo, koje historičari s pravom nazivaju zlatnim vijekom starog Sarajeva, mogao je smiren leći u kabur turbeta sagrađena na istočnoj strani njegove velike i lijepe džamije.

Uz toplu Fatihu, poklanjam mu ovu skromnu poemu.

Pisac

TUMAČ

turcizama i manje poznatih riječi

A

abdest - obavezno ritualno pranje prije molitve

ačik - svijetao

ačkosun! - bravo! živio!

adet - običaj

afare - rugoba, nakarada

afedersum - oprosti! izvini!

aferim! - bravo! odlično!

aga - dobro stojeći građanin, posjednik

ahar - staja

ahbab - prijatelj

Ahret - onaj svijet

ahlak - moral, čudoređe

ahmak - glupan

ahmedija - čalma, turban

ajan - prvak, odličnik

ajet - odlomak iz Kur'ana

ajluk - plaća

akča - para

akran - vršnjak, podjednak

akšam - prvi mrak, večernja molitva
akšam hajrollah - dobar večer!
akšamlučiti - večernji razgovor uz ispijanje rakije
Allah - Bog
Allah, dželle šanuhu - Uzvišeni Bog
Allahemanet - Bogu u amanet, zbogom
Allah rahmetile - Bože, smiluj se
Allah raziola - Bog ti dao dobro
Allahselamet - da mu se Bog smiluje
Allahu ekber - Bog je velik
Allahu šućur - Bogu hvala
alčački - prevarantski
alčak - nevaljalac, mangup
alejhilane - đavo, šejtan
Alejhisselam - epitet koji se piše iza imena Vjerovjesnika
alejkumu-s-selam - otpozdrav na selamun alejkum
alem - bakreni ukras na vrhu munare
al-fesić - crven fesić
alim - učen čovjek, vjerski učenjak
almasli prsten - prsten sa dragim kamenom
anduz - mirisna biljka, mandragora
anterija - vrsta gornje haljine
arsuz - čovjek ljutite naravi
aršin - mjera za dužinu, 68 cm
asija - objesnik

asli - valjda, vjerojatno
aščija - kuhar
aščinica - javna kuhinja
ašikluk - voditi ljubavni razgovor
ašikovanje - ljubavni razgovor
ašik-pendžer - prozor za ljubavne razgovore
ašk - zanos, čežnja za nečim
avdžija - lovac
avlija - kućno dvorište
azman - neutučen ovan

B

baba - titula derviškog starješine
babo - otac
badža - otvor na daščanom krovu kroz koji izlazi dim
bahnuti - iznenada doći
bajdale - džabice, badava
bajram namaz - svečana bajramska molitva
baklava - slatka pita s orasima
bandak - nesvjestica
banjica - kućno kupatilo
bardak - zemljani sud za vodu
basamak - stepenica
bašeskija - isluženi janjičar
baška - napose

bašluk - nadgrobni kamen iznad glave
bejan - vidjelo
belaj - nesreća
belćim - valjda, možda
bendati - priznavati
benzer - sličan
bestilj - gust pekmez od šljiva
bez - platno
bezbeli - dabome
bigajri hak - na pravdi Boga
bilesi - štaviše
biljur - kristal
binjiš - široki ogrtač
birkatile - nekada, u staro vrijeme
Bismilla(h) - u ime Boga
bolan - jadan
bon - bolestan
bošča - rubac, pokrivač za glavu, stolnjak
Bošnjak-emer - Bosanac
buktisati - dići galamu, svatriti
buljuk - četa, odred vojske
burek - pita od mesa
buza - osvježavajuće kiselkasto piće od kukuruzna brašna

C

carski taht - prijestolje
ceribaša - ciganski starješina
cigar-éage - cigaret papir

Č

čadorbez - vrsta debljeg platna
čalgija - svirka
čamašir - rublje , presvlaka
čanak - drvena zdjela
čapraz - sudar pri klizanju saonicama
čardak - velika soba na katu
čauš - pomoćnik, starješina zanatskog ceha, narednik
čaušlar-čehaja - glavni ađutant
čejrek - četvrtina
čekmedža - mali drveni sanduk, okovan željezom
čelenka - vrsta perjanica
češma - izvor
čifluk - vrsta feudalnog posjeda
čikma - slijepa uličica
čimbur - jelo od jaja
čirak - svijećnjak
čivit - modriilo
čojk - čovjek

Ć

Ćaba - Kaba, sveti hram u Mekki

ćabenski tespih - muslimanske brojanice iz Mekke

ćafurija - kamfor

ćage - papir

ćar-a - zarada

ćatib - pisar, administrativni službenik

ćefenak - dućansko krilo

ćefini - mrtvačke haljine

ćehaja - starješina zanatskog ceha

ćeif-neif? - kako raspoloženje, šta ima?

ćeremit - krovni crijep

ćezab - azotna kiselina

ćibarast - ugodne vanjštine, dopadljiv

ćibre - šibica

ćitab - knjiga

ćitabten - po knjizi, propisano

ćosati - ašikovati, razgovarati, šaliti se

ćoše - ugao

ćul - debela zavjesa obrubljena kožom

ćulah - kapa od valjanje vune

ćuprija - most

ćurčija - krznar

ćurs - propovjedaonica

ćuskija - željezna poluga

D

daidža - ujak

daira - sazivanje džinova, skup trgovačkih magaza oko jednog dvorišta

damlaisan - šlagiran

defterdar - šef finansija

demirlija - velika bakrena tepsija

deniz - more

dernečiti - provoditi se

derviš - pripadnik derviškog reda

dervišluk - derviški život

deverati - proturati se

dibiduz - potpuno, do kraja

din - vjerozakon

divan-katib - dvorski pisar

divit - pisaći pribor

dizdar, dizdaraga - zapovjednik tvrđave

dohaberiti - dojaviti

dohakati - doći nekome glave

doklanjati - dovršiti molitvu

dokundisati - dodijati, naškoditi

dokusuriti - dovršiti, dokrajčiti

domuz - krmak

dost - prijatelj

do tala - do zemlje
dova - molitva, blagoslov
drob - iznutrica
dunder - zidar, majstor svaštar
dun'ja, dunjaluk - ovaj svijet
dušekluk- zidni ormar za posteljinu
duvar - zid

DŽ

džaba - besplatno, uzalud
džam - staklo
džamijske sofe - natkriveno predvorje
džanečija - vrsta halve
džebhana - municija
džehalet - neznanje, neprosvijećenost
džehennem - pakao
džehennemaska zebanija - paklena zemlja
dželepčija - trgovac stokom
džemat - skupina, zajednica
džematlija - jedan od onih koji skupno obavljaju molitvu
dženaza - muslimanski sprovod
džennet - raj
dževap - odgovor, račun
džezva - bakrena posuda za kuhanje kafe
džin-hodža - sakupljač džina

džomet - darežljiv
džuba - mantija
džuz - trideseti dio Kur'ana

D

đaur - nevjernik
đaur-sultan - sultan nevjernik
demija - lađa, brod
đerđef - drveni okvir na kojem je razapeto platno za vez
Đerđelez Alija - legendarni muslimanski junak
devdir - posuda za cijedenje
đizlija - bludnica
đugum - bakreni sud za vodu - veći
đul - ruža
đulbastija - biftek
đulbe-šećer - slatko od ruže
đulistan - ružičnjak
đul-jag - ružino ulje
đulsija - ružina vodica
đunah - grijeh
đuzdan - novačnik

E

edžel - smrtni čas
efendija - gospodin

efendinica - gospođa
efendisi bendum - gospodine moj
efendum - gospodine moj
ejvala! - do viđenja!
ekmeščija - pekar
eksikluk - kob, Božija kazna
elhamdulillah - hvala Bogu!
eljem! - živio!
esnafbaša - starješina zanatskog ceha
esnaflija - zanatlija
ešraf - prvaci, aristokracija
evlad - dijete, potomstvo
evlija - svet čovjek
ezan - poziv na molitvu
ezaniti - pozivati na molitvu
ezijjet - uznemirenje, kinjenje

F

Fatih - Osvajač, počasni naziv za Mehmeda II
Fatiha - prva sura Kur'ana
feredža - vrsta ženskog ogrtača za izlazak iz kuće
ferman - sultanov ukaz
fermen - vrsta prsluka
feth - osvojenje
fildžan - šoljica za crnu kafu

firale - građanska obuća
firdevsi - raj
fokulja - bludnica
frcule - rubac, maramica
fukara - siromah
furuna - peć

G

garib - siromašnik, čudnovat
gazija - junak, pobjednik
govordžik - pričalica
gurabija - okrugli kolač
gurtav - gurav

H

haber - vijest
hadis - govor, izreka, usmena tradicija od Muhammeda a.s.
hadž - hodočašće u Mekku
hafiz - onaj koji zna cijeli Kur'an napamet
hair, hajir - sreća, dobro
hairsuz - nevaljalac
s hajrom - sa srećom
hajat - hodnik, predsoblje
hajir-sahibija- dobrotvor
hajrat - dobro djelo

hajvan - životinja, stoka
hakik - crveni poludragi kamen
hala - nužnik
halabuka - galama
halal - ono što je vjerom dopušteno, pošteno zarađeno
halaliti - oprostiti
halifa - vrhovni vjerski poglavar svih muslimana
halifa - fini ćilim
halija - fini ćilim
halka - kolut, karika
halva - slatko jelo
halvat - velika soba u prizemlju
hamam - javno kupatilo
haman - možda
ham-pamuk - fini pamuk
han - svratište
harač - trošak
haram - zabranjeno, grijешno
haramija - hajduk, razbojnik
haramiti - prokleti
harar - vrća od kostrijeti
hararet - žed
hareem - ograđeno džamijsko dvorište, žensko odjeljenje u kući
haremluk - žensko odjeljenje u muslimanskoj kući
harf - slovo

hariba - željezna šipka ili čišćenje puščane cijevi
haruniti se - objestiti se, prkositi
hasna - korist
hasta - bolesnik
hastar - postava, platno za postavu
hašati - poricati
hatat - kaligraf
hater - volja
hatib - propovjednik koji drži propovijed uz Bajram i petkom
hatma - jedno čitanje cijelog Kur'ana
hava - zrak
havadis - novost
havst - zatvor
hazretleri - preuzvišeni
hedija - dar
hefta - sedmica
hejbet - krupan, golem
helać učiniti - upropastiti
hemšerija - zemljak, sugrađanin
hićaja - priča
hifz - učiti Kur'an napamet
hinla - nepravda
Hiseta - gradska četvrt Sarajeva
hizmećar - sluga
hizmet - dvorenje

hodža - muslimanskih svećenik
horoz - pijevac
hoš geldun! - dobro došao!
hrsuz - lopov
hrsuzaga - gospodin lopov
hrsuzluk - lopšovština, krađa
hudjeti - jaditi, žaliti
hudnica - jadnica
huja - ljutnja, srdžba
hujiv - ljutit
hurmet - poštovanje
hutba - propovijed petkom i na Bajram

I

ibadet - moljenje Bogu
ibrik - manji bakreni sud za vodu
ičkija - strast za nečim
ićindija - treća dnevna molitva između podneva i večeri
ićram - čast, počast
iftar - večera kojom se završava dnevni post
iftariti se - omrsiti se
iftira - potvora, objeda
iladž - lijek
imam - musl. svećenik koji predvodi u skupnoj molitvi
insan - čovjek

inšallah! - ako Bog da!

isijot - začín za salep

išaret - preodosjećanje, gestikulacija rukama, glavom, očima

išibati - istući štapom

itikad - vjerovanje

izun - dopuštenje

J

jabandžija - stranac, tuđinac

jacija - posljednja večernja molitva

jagluk - zlatom izvezeni rubac

loze
jalandži dolma - nadjev od riže pržene na ulju i u listu vinove

jangija - požar

janjičar - rod turske vojske

janjičarska kapija - janjičarski štab

jaramaz - nevaljalac

Jasin - 36. sura iz Kur'ana

jazija - pismo

jazuk- šteta

jazuk ti bilo! - sram te bilo!

jelek - prsluk

jemek - pripremljeno jelo

jemin - zakletva

jok - ne, nije

joklamadžija - vojnik
jordamiti - ponosito (oholo) se držati
junga - mjera za maslo i vunu

K

kabuliti - uslišati
kabur - grob, raka
kaderija - pripadnik derviškog reda po osnivaču Abdulkadiru
kadifa - svilena baršunasta tkanina
kadija - šeri'atski sudac
kahnuti - nakašljati se
kahveodžak - otvoreni odžak za pripremanje kafe
kail - sporazum
kalaيسان - prevučen kalajem
kaldrma - kamenom popločan put ili avlija
kalpozan - falsifikator, nestašan
kamarija - vrsta balkona okrenuta prema dvorištu
kanat - krilo vrata
kandilj - uljana svjetiljka, kandilo
kandisati - zaudarati
kandžija - bič
kanun - zakon, pravilo
kapidžibaša - natkomornik, glavni vratar
kasaba - provincija, gradić
kasap - mesar

kasida - orijentalna pjesnička forma u kojoj se nešto ili neko pohvaljuje ili uzvisuje

kat - platno za jednu žensku haljinu

katib-divan - dvorski pisar

katil - ubica, krvnik

kauk - kapa od debele vune ili pamučne tkanine

kaum - skupina, narod

kavaz - stražar

kavazbaša - zapovjednik straže

keblešina - magarčina

kere - izvezeni ukras za šamiju (pokrivač za glavu)

kesenem! - hvala!

Kevser - rajsko vrelo

Kibla (krbla) - strana svijeta kojoj se muslimani pri molitvi okreću (Ka'ba)

kidisati - ubiti, okončati život

klanjati - moliti se Bogu, uz određene pokrete tijela

ko đoja - tobože

konak - rezidencija, bolja uglednička kuća

kontati - računati

kontuš ćurak - vrsta kaputa

kotlar - Ciganin, kotlokrpa

kubura - nadgrobni sanduk prekriven čohom

kucnuti - šlagirati se, zasvirati uz tamburu

kumaš - vrsta platna

kumrija - vrsta grlice

kundure - cipele

Kur'an - muslimanska sveta knjiga

kurban - bravče ili govedo koje se kolje uz muslimanski praznik

Bajram

kurisati - naviti sat, podstaći na razgovor

kutarisati se - riješiti se

kuvvet - snaga, sila

L

lala - dvorski dostojanstvenik

landarati - lutati, mlatarati

levha - kaligrafski, ispisan i uramljen citat iz Kur'ana ili koja
mudra izreka

liska - snalažljiv, duhovit, prefriganac

lokum - vrsta kolača

lonac - jelo od mesa i ranovrsne zeleni pečeno u zemljanom
loncu

londža - hladnjak, mjesto gdje se sastaje, sjedi, razgovara

M

madžun - uvaren med, afrodizijak

magaza - magacin

magbul - cijenjen, drag

mahala - gradska četvrt

mahlukat - životinje, živa bića

mahmudija - vrsta dukata
mahrama - ubrus
mahsuz - poseban, naročit
maksum - nejako dijete
mandal - zavor
mangala - sud posebnog oblika u kojem se drži žeravica
mašallah! - izraz radosti ili dopadanja
maštrafa - čaša
maštrafiti - piti
mazgal - puškarnica
medresa - viša muslimanska vjerska škola
mehka roba - kratka roba
mehkema - sudnica
mejit - mrtvac
mejt-taš - kamen na koji se spušta mrtvac prije i za vrijeme posmrtnih molitve
mekruh - nešto što nije pohvaljeno činiti
mekteb - muslimanska osnovna vjerska škola
melek, meleć - anđeo
meraja - livada
merak - najslade uživanje, želja
merhamet - samilost
mestve - duboka obuća od mehke kože bez peta
mevlud - rođendan Muhammeda, a.s.
mezar - grob

mihrab - mjesto u pročelju džamije odakle imam predvodi u molitvi

minder - sećija

misirbaba - muškarac koji nema dlaka po bradi i licu

mlačenica - izmeteno mlijeko

mrven - malo

mubarek - blagoslovljen, sretan

muderris - nastavnik medrese

muftija - najveći muslimanski svećenik u okrugu ili pokrajini

muhanat - osjetljiv

muhtar - starješina jedne mahale ili sela

muhur - pečat

muhurleisati - staviti pečat

mujezin - džamijski službenik koji s munare poziva na molitvu

mukajet - zainteresiran

mukava - debeli karton, debela lojalna svijeća

mula - vrhovni kadija u sjedištu provincije, učen čovjek

mumin - vjernik, musliman

munasib - umjesno

Munkir i Nekir - dva meleka koji se pojavljuju u grobu

muradati - moleći se na nešto namijeniti

murećef - vrsta tinte

murid - kandidat derviškog reda

musafir - gost

musalla - mjesto pod otovrenim nebom gdje se obavlja bajramska molitva

muselim - zastupnik paše, oblasni upravitelj, kotarski predstojnik

Mushaf - ispisani Kur'an

mušebak - drvene rešetke na prozoru

mušema - ovošteno platno

mušir - maršal

muštuluk - nagrada za dobru vijest

matesarif - okruženi načelnik, oblasni načelnik

mutvak - kuhinja

N

naduravati se - natezati se

nafaka - opskrba

nakastiti - naumiti, odlučiti

nalune - vrsta drvene obuće

namaz - obredna molitva

namli - ponosan

namusalatiti - nametnuti se nekome

nargila - istočnjačka naprava za pušenje

nasloni - drveni potpori u grobu

nejse - kako mu drago, makar

ni habera - ni brige

nijjet - nakana, odluka

nimet - Božja blagodat, jestivo
nišan - nadgrobni spomenik, odlikovanje
nurli - svijetao, svijetla čela

O

obendžijan - zanesen, opčaran
objene - odjednom
oharabiti - dotrajati
oka - mjera za težinu (1,285 kg)
okahariti se - rastužiti se
osejriti - razgledati
osevabiti se - steći sevab učinjenim dobrim djelom
otur! - sjedi!
ovarisati - pogoditi, nabasati
ozuhuriti- pojaviti se

P

pače - pihtija, hladetina
padišah - sultan
paklič duhana - smotak duhana u papirnoj kesici
papučluk - prostor pred ulaznim vratima gdje se ostavlja obuća
parmak - grubo istesane daske na ogradi
pasković - nikogović
paša - titula visokih turskih funkcionera i generala
paša hazretli - preuzvišeni paša

pašalija - čovjek u službi paše
pejgamber - vjerovjesnik
peke - dobro, važi
pendžer - prozor
pervaz - pločnik
peškeš - dar, poklon
peškun - okrugli stolić
peštahta - vrsta klupe za knjige, spise i pisanja
pilav - gusto svarena riža
pišurma - naknada pekaru za pečenje kruha
plaho - lijepo, dopadljivo
plazalo - mjesto za sankanje
ploska - čutura
polajnak - polahko
pomunasib - prihvatljivo
poresiditi - pomiriti se s nečim
poselamiti - pozdraviti
postule - lagana plitka obuća
prtokol - narandža
pusat - oružje
puzdra - goveđa žila

R

rafa - polica
rahat - zadovoljan, smiren

rahatluk - zadovoljstvo
rahmetli - umrli, pokojni
rakar - grobar
ramazan - mjesec muslimanskog posta
razgaliti se - riješiti se brige
razi - saglasan, zadovoljan
razvaruša - vrsta slatke pite
rezaćije - suho grožđe
ridžal - dostojanstvenik, velikaš
rohnuti - željeti, cvasti od veselja
rospija - bludnica
rušvet - mito

S

sabah - zora, prva dnevna molitva
sabah-hajrollah - dobro jutro
sabur - strpljenje
saburiti - biti strpljiv
sadaka - milostinja
sadžak - željezni tronožac na ognjištu
saf - red vjernika za vrijeme zajedničke molitve
sahan - bakreni tanjur
sahat-kula - toranj sa satom
salep - toplo zaslađeno piće od korijena istoimene biljke
salepčija - prodavač salepa

sarač - zanatlija koji prerađuje predmete od kože
saraf - mjenjač
saraj - dvor, palača
saruk - čalma
saz - muzički instrument
sećija - vrsta dugačkog otomana
sedžda - padanje ničice za vrijeme molitve
sehara - drveni sanduk ukrašen obojenim limom i kožom
seiriti - posmatrati
selam - muslimanski pozdrav
selamet - spas, spasenje
selamluk - muška odaja u muslimanskoj kući
selamun alejkum - upućujem vam pozdrav, pozdravljam vas
serbez - slobodno
serdengedžija - janjičar, jurišnik
serdžada - omanji molitveni ćilim
sermija - glavnica
sewab - dobro djelo, Božija nagrada za dobro djelo
sijeda - stara
sikterisati - najuriti, otjerati
silesija - mnoštvo
sindžir - lanac
Sirat-ćuprija - most nad paklom
smreka - napitak od ploda istoimene biljke
sofa - uzdignuti prostor uz džamiju

sojsuz - prostak, nikogović
somun - okrugli pekarski hljeb u kvasu
spahija - posjednik, lenski konjanik
spandati se - združiti se
srkletiti se - nervirati se, gristi se
sufija - veoma pobožan čovjek
sure - oblik, slika
surgunluk - progonstvo
surma - boja u prahu kojom se podvlači ispod trepavica
surmu podvući nekome - nekome podvaliti, izigrati ga
suvaldžija - ispitivač, onaj koji ispituje u grobu
svjetlica - munja

Š

šadrvan - vodoskok
šamija - vrsta rupca za glavu ukrašena izvezenim cvjetićima
šanac - opkop
šart - osnovna stvar
šćene - štene
šehadet - osnovno vjersko osvjedočenje
šehid - mučenik, onaj koji je pao za vjeru
šeho - pravednik, pobožan čovjek
šejtan - đavo
šerbe - slatki napitak
šilte - vuneni dušečić za sjedenje

šindra - jelova ili hrastova cjepana daska za pokrivanje kuće
šišana - duga puška
štaka - štap
šubha - sumnja
šućur - hvala

T

tain - objed, dnevna opskrba
takat - moć, tjelesna snaga
tarfk - derviški red
tatar - poštari, glasnik
taze - svježe
tekbir - ponavljanje u horu riječi „Allahu ekber“
teke - malo
tekija - zgrada u kojoj se sastaju derviši
temennah - pozdrav rukom
ters - prznica, čovjek prijeke naravi
terzija - krojač
tesavvuf - mistika
teskera - pismo
tespih - brojanice
testija - zemljani sud za vodu
tbe - pokajanje
topalast - hrom
trabolos - svileni šareni pojas sa kitama

trefiti se - dogoditi se
tufan - oluja, nevrijeme
tug - znak pašinskog dostojanstva
tuhaf - čudnovat, na svoju ruku
Tundžina salavat - posebna molitva za oprost i spas
tura - carski znak
turbe - mauzolej
turšija - ukiseljeno voće ili povrće

U

učkur - svitnjak
ud - vrsta mirisavog drveta za kađenje
udeverati - pripremiti, izvršiti
uhasuliti - urediti
ulema - učen čovjek, teolog
ureziliti - obrukati
uzbihuzuriti se - uznemiriti se
uzo - zavežljaj

V

vakat - vrijeme, dnevna molitva
vakti-sahat - smrti čas
valija - guverner
vaz - propovijed
vaziti - propovijedati

vehad - star, pohaban

vekil - zastupnik

ve la havle ve la kuvvete! - pobožna izreka kojom se izražava
čudenje

veremiti - duboko čeznuti

vezir - ministar, guverner pokrajine

Z

zabasati - zalutati

zabataliti - napustiti

zahmet - trud

zajordamiti - uzoholiti se

zakarabasati - zalutati

zalim - nasilnik

zamandaljen - zaključan zaporom

zanijetiti - odlučiti se na nešto, započeti molitvu

zaokujisati - pozivati na molitvu

zapahnuti - zadahnuti

zaporci - nožice od pečena janjeta

zapt - stega, disciplina

zeljanica - pita od spanaća, kajmaka i jaja

zeman - vrijeme

zgodan - bogat, dopadljiv

zijafet - gozba

zijaret - obilazak, posjet

ziker - veličanje Boga pri derviškom obredu

zimija - nemuslimanski podanik u Turskoj Carevini

zorli- silan

zulum - nasilje

zumurlut - smaragd

zurla - vrsta svirale

Ž

židati se - razmahivati nogama (pri sankanju), propinjati se

BILJEŠKA O PISCU (1912. - 1988.)

Gotovo sa sigurnošću moglo bi se reći da Rešad Kadić i kao publicista, i kao predratni novinar, i kao pisac piše uvijek na isti način: jednostavnim, razumljivim i jedrim narodnim jezikom.

Uvijek zainteresiran za čovjeka i njegovo bivstvovanje u bilo kojem prostoru i vremenu, Kadić je do danas objavio: dva romana iz burnih dana sarajevske i bosanskohercegovačke prošlosti:

- *Bašeskijin posljednji zapis* - roman iz starog Sarajeva,

- *Hadži Lojo* - historijski roman iz vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine,

- *Mevlud* - poemu - recital o rođenju Muhammeda, a.s., intoniranu gledanjem savremenog čovjeka,

- *Spjev o životu i smrti hzr. Fatime*, u kojem je ovaj događaj iz islamske prošlosti prikazan mimo ustaljene standardne nabojne poezije,

- *Historijsku poemu o Gazi Husrevbegu*,

- *Pobožne pjesme bh. muslimana* (sa A. Nametkom),

- *Žuri Mirza na pouku* (pjesme za djecu)

- Brojne reportaže o ljudima i događajima (u posljednje vrijeme pod pseudonimom Mirza Tešnjak).

- Devet zabavnih, akcionih i naučno-fantastičnih romana: *Voštani dvojnik*, *Druga smrt dr Langa*, *Čovjek iz žute kuće*, *Klub četvorice*, *Zlatni Buda*, *Kralj hašiša*, *Galerija prokletih*, *Neman iz Ričmonda* i *Trojica traže alibi*, čija se radnja uglavnom odvija u jednom za nas potpuno stranom ambijentu. (Romani su objavljeni u periodu od

1960. do 1970. godine u Novom Sadu, Beogradu i Sarajevu pod pseudonimom A. Radek.)

Među najpoznatija ostvarenja Rešada Kadića posigurno spada pripovijest *Ilhamijin put u smrt*. Napisana gotovo u jednom dahu, ova propovijest najbolje ocrtava mogućnosti Rešada Kadića, tako da ponekad zažalimo što se njezin autor nije isključivo posvetio pripovijeci.

OPORUKA

Kada mi, Božijim određenjem, dođe smrtni čas, molim i želim da se postupi na slijedeći način:

1. Da se o mojoj smrti ne daje nikakvo javno obavještenje, bilo u obliku osmrtnice ili oglasa u „Oslobođenju”.

2. Da me se poslije smrti prenese u gasulhanu Pokopnog društva „Bakije“ kojeg sam član i da me se tamo opremi.

3. Da me ogasuli moj prijatelj Kasim ef. Hadžić ili, ako on iz bilo kojeg razloga bude spriječen, onda neka to obavi Nurif ef. Herić, imam Alipašine džamije u Sarajevu. Službenom gasalu iz „Bakija”, bez obzira na to, treba dati uobičajenu hediju.

4. Kada budem opremljen neka mi se u „Bakijama“ klanja dženaza (naći će se, valjda, toliko najbliže rodbine i prijatelja da se dženaza može klanjati). Neka me se nakon toga ne snosi pred Begovu džamiju jer za to nema potrebe budući da je dženaza klanjana, nego neka me se preveze u Tešanj i tamo pokopa na groblju gdje je pokopana najbliža rodbina moje rahmetli majke. O tome sam se već ranije dogovorio sa vjersko-prosvjetnim referentom u Odboru IZ-e u Tešnju Ahmed ef. Mešićem kao i sa direktorom „Bakija“ inž. Omer ef. Sokolovićem. Moj daidžić Ćazim Galijašević iz Tešnja o tome je također detaljno upoznat. Zato ga je potrebno prethodno nazvati na telefon 074-750-179 i s njime se o svemu dogovoriti.

5. Dovu na mezaru, premda to nije farz, neka prouči nadležni imam iz Tešnja i, eventualno, neko od prijatelja ukoliko se tu nađe.

6. Neka mi se poslije smrti ne uče tevhide (sedmine, četrestine i drugo) jer to nije farz, a nema ni potrebe ni da mi se mezar obilježava nišanima. Ukoliko porodica bude na tome posebno insistirala, onda neka se to učini na najskromniji način.

7. Ako se dogodi pa ne umrem u Sarajevu već negdje u unutrašnjosti gdje postoji muslimansko groblje, neka me se u tom slučaju ne prenosi u Sarajevo ili Tešanj, nego neka me se ukopa na naprijed navedeni način, s tim što će me opremiti mjesni imam.

8. Neka se poslije moje smrti umjesto izdataka za sve ono što sam kao neobavezno izostavio iz dženaze, priloži Gazi Husrev-begovoj muškoj ili ženskoj medresi, odnosno Domu staraca, dva miliona st. dinara s tim, da se o tome ne daje uobičajena bilješka u štampi ili pak zahvalnica primaoca priloga.

9. Ako bi neko povodom moje smrti želio nešto napisati u islamskoj štampi, a nadam se da neće, molim da to ne čini.

10. Smatram da ovim što sam naprijed naveo nisam povrijedio farz propise islamskog ukopa, pa molim i želim da se tako i postupi.

11. Sve što iza mene poslije moje smrti ostane pripada mojoj supruzi Habiba h. Kadić, rođenoj Precić, a ako me ona ne nadživi, onda njezinu sinu a mome pastorku Hasanu Krivošiji, koji me je za moga života istinski poštivao i pazio.

12. Ko drukčije postupi nego što je u ovoj mojoj Oporuci navedeno, haram mu bilo, a ja ću s olakšanjem napustiti ovaj deverli dunjaluk.

Neka mi Najmilostiviji bude milostiv.

Ova moja Oporuka sadrži izvjesne dopune moje ranije napisane Oporuke od 1. oktobra 1979. g. i kao takva jedino je punovažna. Jedan njen primjera se nalazi uz moj karton u „Bakijama”, a jedan uz člansku knjižicu „Bakija”. Treći primjerak je u mome novčaniku.

Sarajevo, 3. 12. 1985. g.

Rešad Kadić

ISKORAK IZ REALIZMA

Rešad Kadić u književnoj literaturi s muslimanskom vjerskom tematikom prisutan je već preko dvije decenije i to kao prvo ime tog siromašnog stvaralaštva. Pjesnik antologijskih mevludskih stihova *Al' je divna, al je blaga ova noć...*, s kojima je ušao u naše muslimanske kuće, džamije i mesdžide, na naše sobete i žalosti, zapravo je prije i više prozni pisac. Njegovi romani i pripovijesti *Bašeskijin posljednji zapis*, *Hadži-Lojo* i *Ilhamijin put u smrt* također su bili zapaženi kod iste publike, koja ovom piscu naprosto vjeruje. Ta publika je svikla da joj zamalo jedini Rešad Kadić ponudi muslimansku književnu riječ.

Kadić je zaronio ondje gdje i leži polje umjetnosti: u čovjekovo iskustvo (prema novokritičarima: svako čovjekovo iskustvo može biti predmet umjetničke obrade) teškog života, ali i izraz tog iskustva, ono što je Jakobson nazvao „literarnošću“ književnog umjetničkog djela. Jer - bar tako stvari stoje u zapadnoevropskoj prozi, pogotovo u prozi XX stoljeća - ne možete napisati umjetnički relevantnu prozu koja bi tematizirala čovjekove sretne časove. Književna (prozna) umjetnost živi obrađujući čovjekovu bol i tjeskobu, tragiku i beznađe, čovjekovu nemoć i nesavršenost, i time čezne za svijetom i životom kojim bi čovjek bio zadovoljan.

Rešad Kadić također piše o čovjekovom bolu, o jadima i belajima, o čemeru i zulumu koji su muslimane, ali i njihove komšije hrišćane, kršćane i Jevreje, satirali ostavljajući trag, svaki put teži i žešći. Ali Kadić je muslimanski pisac, i tu činjenicu podvlačim. On svoje likove - valjda je to usljed njegove bitno realističke poetike - ne ostavlja da skončavaju bez nade, u crnom panoptikumu tragedije. Kad u mukama umiru, u svom taksiratu, kao zbilja tragične ličnosti svoga doba, najednom u pripovijetki zašume jablanovi džamijskog harema, podignu se bijeli nišani (kao da su dotad ležali!), ili se izgovaraju riječi utjehe, preporuke sabura i nade u bolje, bar u vječnom životu. „Živa

glava sve izdevera“. „Bolje je pati na ovom nego na onom svijetu“, govore Kadićeve stare Sarajlije. Tako Kadić izbjegava tragičnu viziju života i tako ljubomorno pristaje - ne eksplicitno, već patinom svoje umjetnosti - uz vrijednost koje je islam, ili neki drugi monoteizam, unio u ličnosti ovih pripovijedaka.

Kadić „hodočasti u prošlost“, kao svi klasični bosanskohercegovački prozaici. Ponekad se čovjeku učini da čita istog pisca kad uroni u umjetnički svijet muslimanskih pisaca: Mulabdića, Osman-Aziza, Sarajlića, Bjelevca, Nametka, Kadića. U njihovim romanima, pripovijetkama, pričama i zapisima, muslimanska porodica se raspada, u jedan ustaljeni red i mir uvlači se drama. Zasićenost turcizma, arhaična sintaksa rečenice, dosljedan okvir umjetničkog djela: početak i kraj priče (Kulenović je unio nešto novine u *Ponornici*), realistički likovi, kasaba, navela ploti, još uvijek pomalo, u umjetnosti suviše, didaktike i idealizacije - to nalazimo kod svih navedenih pisaca.

Jedan događaj postao je, i još je, opsesivna tema sve naše proze, čak i one koju nisu pisali Bošnjaci (Andrić, npr.): to je dolazak okupatora, Austro-Ugarske, u Bosnu i Hercegovinu i posljedice koje je taj događaj izazvao. Kao što znamo, to je bila povijesna smjena vrijednosti. Bošnjačko-muslimanska sredina, na razmeđu između Istoka i Zapada, nespremna, nemoćna, začahurena, nepovjerljiva, uplašena, tragičan kao malo koji narod u historiji, kako je zapisao Meša Selimović, ljubomorno je čuvala te vrijednosti i sa bolom gledala kako one kopne iz dana u dan i to na njene oči. Gromovi i lomovi tog strahovitog sudara i tog teškog, trusnog vremena propadanja Osmanskog Carstva koje mu je prethodilo i onog koje je dolazilo poslije Okupacije, u Kadiću, koji je i sam sudionik ovog posljednjeg, našli su svog Bašeskiju. Kao svoju nikom rečenu tajnu, i kao svoju nevidenu i nevidanu ranu, ovaj pisac je godinama, ko kad mu je naviralo u sjećanje, ispisivao svoje proze tugujući za jednim divnim, moralnim, naivnim i ni krivim ni dužnim svijetom. Evo pisca koji je - ako to nisu uspjeli mnogi, daleko poznatiji pripovjedači Bosne i Hercegovine - najiskrenije progovorio o duši našeg muslimanskog čovjeka, bolje od Envera Čolakovića čiji je romantičarski roman

Legenda o Alipaši baš zbog te „duše“, oduševio Miroslava Krležu. Riječ je o „duši“ koju je misao o smrti i vječnom životu snažno obuzela i odvojila od stvarnosti, koja malo zbori kad pati nadajući se da će sve, pa i nasilje, proći, koja je samilosna čak i kad je ters, ponekad buntovna, plahovita, a ponekad ponizna kao Makovi spavači, i tako dalje.

Gdje ćete osjetiti tu „dušu“ u Kadićevoj prozi? Prije svega u majstorskom dijalogu. Kao realista, Kadić se dosljedno služi agroom, i dijalog je, zbog njegove prirodnosti, najbolja strana Kadićeva književnog umijeća. Pa pošto se umjetnički, specifični, sadržaj ostvaruje umjetničkom, specifičnom formom, onda će se „duša“ o kojoj govorim najbolje otkriti u razgovoru Kadićevih likova. Navest ću jedan primjer iz pripovijesti „*Paša Latas*“:

Dok su se zbunjeni prvaci šutke dizali i u grupama izlazili iz Konaka, Mustaj-paša Babić, jedan od sarajevskih prvaka, u čudu vrteći glavom, poluglasno se obrati paši Šerifoviću: „Ja čudna krmka, pobogu si brat’! Kako nas samo dočeka i isprati!... Ma šta on misli, da mu pas mater!...

Za čovjeka koji je osluhnuo Bosnu i njena čovjeka, nekamoli onog koji joj i sam pripada, Mustaj-pašina opaska zahvaća više i govori više nego ne znam koliko tzv. „nesižejnog teksta“.

Naravno, Kadićeva umjetnost se ne iscrpljuje u dijalogu. Kadić uspješno psihologizira likove (uočavanjem njihovih gestova, njihovim sučeljavanjem, vođenjem njihova „unutarnjeg monologa“), ono što je klasični realizam, pogotovo ruski, anticipirao u svojoj umjetnosti. Zatim treba istaći piščeve promjene „tačaka gledišta“ (Uspenski). Na primjer, u priči „*Sijelo u Dženetića konaku*“ odlično je ostvarena promjenljiva i ukrštena tačka gledišta glavnog junaka i „svevidećeg“ pripovjedača, tzv. „nijema kamera“. Ušli smo u Dženetića konak, „slušamo“ protok misli Mula-Mustafe Bašeskije i sa distance posmatramo ostale likove i njihove pokrete i osjećamo atmosferu u kojoj se sarajevska aristokracija našla, a ni jedan lik ne progovori jednu riječ.

Pišući spontano i bez koncepta, ne zazirući mnogo od savremenih tokova naše proze, ostajući svoj na svome, Kadić je ipak

napravio pomak od čistog realizma. Neki njegovi likovi (Lubo, Ali-paša Rizvanbegović), rastrojeni, skrhani, nemoćni pred usudom, progovaraju iz svoje podsvijesti, u krikovima, halucinirajući, dok ih progoni savjest. U duhovnom talogu nekih drugih likova žive mitovi, kolektivna strahovanja i nadanja, i od svega toga pruća Kadić plete svoju priču. Neke od ovih uslovno nazvanih pripovjedaka su u, stvari, zbir nekoliko zajedničkih sudbina, jedna umjetnička fresaka starog vremena starih naših mahala, ili zapisa o staroj bošnjačko-muslimanskoj kasabi i jednoj muslimanki, jednoj nesrećnici koja, kao toliko drugih u bošnjačko-muslimanskom narodnom, kolektivnom, i individualnom stvaralaštvu, nije imala drugog načina da riješi svoje dramatično ili - ili osim da skonča bacivši se u vodu i tako odnese svoju golemu i nikom povjerenu tugu u duboke i šutljive virove. Utopljenica Čefa i Avdijina nesuđenica Hašija, koja dariva mahalsku djecu kad joj lažu da joj je Avdija poslao selam, - to su izvrsni likovi muslimanskih žena, muslimanske Sofke, koje se pridružuju Hasanaginici, utopljenici Bisernazi, Andrićevoj Fati Avdaginoj, Kulenovićevoj Memnuni.

Na nekim mjestima Kadićeve proze kočnice umjetnosti nisu funkcionirale. To nije prvi slučaj u historiji muslimanske literature. Muslimanski književni genij nije se poveo za svojim duhovnim bratom iz arhitekture i ornamentike, koji je znao da se estetski efekat postiže malim, ali probranim i u korelacije postavljenim materijalom. Ali pokraj takvih mjesta Kadićeve proze potpisnik ovih redova prolazi kao jedan Kadićev lik pokraj Omer-paše Latasa: pravim se kao da ništa ne primjećujem. To je bezbeli danak prevelikom poštovanju i ljubavi prema ovom našem piscu i njegovoj literaturi.

Dž. Latić